

ЯРОСЛАВ ГРИЦАЙ-«ЧОРНОТА»
ПАРАСКЕВІЯ ГРИЦАЙ

А РАНИ НЕ ГОЇЛИСЯ

СПОМИНИ «ЧОРНОТИ»

ЛІТОПИС УПА, БІБЛІОТЕКА, ТОМ 3

LITOPYS UPA
Library – vol.3

**Yaroslav Hrycaj - Chornota
Paraskewia Hrycaj**

**THE WOUNDS WOULD NOT HEAL
“CHORNOTA’S” MEMOIRS**

Літопис Української Повстанської Армії
Бібліотека — том 3

**Ярослав Грицай – “Чорнота”
Параскевія Грицай**

А РАНИ НЕ ГОЇЛИСЯ СПОМИНИ “ЧОРНОТИ”

Видання
ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США І КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
Ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США І КАНАДІ

Літопис Української Повстанської Армії
Редагує Колегія
Відповідальний редактор: Петро Й. Потічний

Copyright: © 2001 by Litopys UPA
ISBN: 0-920092-58-6

© 2001 ТзОВ "Літопис УПА"
ISBN: 966-95674-5-9

Книга споминів Ярослава та Параскевії Ротко-Грицай, "А рани не гоїлися", була вже давніше підготована до друку заходами пані Парані, без участі й редакційного втручання редакції "Літопис УПА". Редакція і видавництво не беруть на себе жодної відповідальності за помилки та неточності у тексті.

Видавництво "Літопису УПА"

ВСТУПНЕ СЛОВО

У книзі описані спогади чотового командира УПА Чорноти про події, які відбувалися в 1943-1945 роках на Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах та концтаборах Сибіру. В той час на етнічних українських землях, що були передані комуністичній владі Польщі, зокрема на теренах Холмщини, частково Сокальщини, склалася нестерпно трагічна ситуація. Шовіністичні польські банди, підтримувані більшовицьким НКВД, застосовували проти українців варварський, кривавий терор. Бандити палили і грабували села, вбивали не лише чоловіків, але й жінок і дітей. На щастя, їх криваві дії зупинили відділи Української Повстанської Армії, які прийшли на допомогу місцевій самообороні. Невдовзі головні вогнища банд були ліквідовані повстанцями.

У бойових операціях проти польських терористів брав активну участь чотовий Чорнота – він же Ярослав Грицай, родом з села Осердова, що біля Белза. Як досвідчений знавець військової справи, Чорнота проводив вишколи новобранців, разом з вищим командуванням УПА брав участь в обговоренні планів бойових дій, завжди успішно виконував усі доручення. Своїм інтелектом, організаційними здібностями, дисциплінованістю і старанністю, а також позитивними моральними та чисто людськими якостями він здобув собі пошану й авторитет серед своїх підлеглих бойовиків і вищого командування. Втім, читач сам оцінить риси Чорноти як патріота, бойового командира і людини.

Та не судилося Чорноті зі зброєю в руках довго захищати свої терени від терору польсько-більшовицьких банд. Несподівано і підступно, з допомогою агента НКВД, його було схоплено групою більшовиків. Після жорстоких катувань в більшовицьких тюрмах він був засуджений і засланий на каторгу в сибірські «гулаги».

У книзі докладно розповідається про життя каторжників, про їх боротьбу за свої права, про згуртованість і взаємопідтримку між політв'язнями різних національностей.

Заслуговують на увагу зустрічі Чорноти та його друзів з українською творчою інтелігенцією та вищим духовенством на засланні, їх розмови та роздуми про тогочасну дійсність.

Хвилюючою, сповненою ненависті до більшовицьких посіпак є розповідь Ярослава Грицяя про мученицьке життя Катрі та її чоловіка з Волині. Читачеві неважко буде догадатися, що тут під іменем Павла виступає колишній чотовий командир Чорнота.

Після одинадцятирічного перебування в концтаборах Сибіру Чорнота з Божою допомогою опинився на волі. Розповідаючи про все пережите своїй дружині та друзям, зробивши окремі записи подій і пригод, він мріяв свої спогади помістити у книгу, але тяжко захворів і передчасно відійшов з життя.

Здійснити задум Чорноти взялася його вірна дружина, українська патріотка Параска Грицай (з дому Ротко). З особливою наполегливістю вона роками відтворювала всі розповіді свого чоловіка, уточнювала, доповнювала та систематизувала їх, збагачуючи зміст власними самобутніми віршами. І з притаманною їй художньою манерою оформила ці записи в цікаву книгу споминів командира Чорноти. Немає сумніву, що ця книга увійде в скарбицю історії національно-визвольної боротьби українського народу.

ВІД АВТОРА

Будучи дружиною Ярослава Грицяя, я ніколи не думала, що власне мені доведеться закінчити писати його дорогоцінні спомини. Я вірила, що, коли Всевишній зберіг йому життя, то мій чоловік при Божій допомозі ще сам напише і видасть не одну книжку. Матеріалів він мав дуже багато, тому мріяв виїхати у вільний світ, де зміг би зустріти людей, яким не байдужа доля рідного народу, і які хоч би моральною підтримкою та порадою допомогли б оприлюднити ці важливі історичні документи. Та не так воно сталося.

Моя сестра Оля та її чоловік Петро допомогли нам дістати візу до Канади. Коли пакували речі, Ярослав вперше показав мені листи, що привіз із Сибіру. Були це листки, а точніше «ґрипси», які вкупі складали невелику, але досить грубу (десь 11-12 см завтовшки) книжку. Це були документи, що свідчили про співпрацю в'язнів в Сибірі. Чоловік запитав мене, що з тим робити. Я мовчки здвигнула раменами і ще не встигла що-небудь відповісти, як він сам вирішив долю цих документів: «Якщо нас мають через це повернути назад, то їх треба спалити. Я це все маю у своїй пам'яті, а там – ніхто не знайде». Залишив собі лише кілька прощальних записок від дівчат, що виходили на волю і вже чекали на виїзд до своїх рідних чи близьких. Ці листи можна побачити в додатках до цієї книжки.

Після того, як ми приїхали до Канади, швидко зрозуміли, що спершу треба собі забезпечити дах над головою та хоча б найскромніший шматочок хліба.

Так минав рік за роком. Ярослав, тяжко працюючи, не мав сили одночасно ще й писати. О, як швидко минуло 8 літ! Кредит за хату було сплачено. Думали, ще трохи – і придбаємо ту конечну кромку хліба. Але я побачила, що з моїм другом щось зле. Просила, щоб пішов до лікаря. «Не журись, – заспокоїв він мене, – ще трохи попрацюємо і я зачну писати». Одної ночі відвезла його до лікарні. Сильний біль в нирці, опісля її опущення. Потім лікування лейкемії, яке принесло різні ускладнення. Це все затягнулося на 4 роки.

Якось по Йордані, в 1978 році відвідав нас парох церкви Святого Отця Миколая в Торонто отець Іван Сиротинський зі свяченою водою. Ярослав розказав йому про свою зустріч з Блаженнішим Митрополитом Йосифом Сліпим. Отець Іван дуже просив чоловіка, щоб він все описав, бо це є дуже важливі історичні факти для нашої Греко-Католицької Церкви.

На другий день, лежачи в ліжку, Славко почав писати. Його перу належить другий розділ цієї книжки «ВІН БУВ З НАМИ».

Весною ми переїхали до Кітченер в Онтаріо, ніби на краще повітря. Однак, це були тільки мрії, бо 24-го серпня 1978 року перестало битися серце мого чоловіка і незабутнього друга. Його смерть сильно придала мене, бо

я втратила все нараз. У той найтяжчий момент мого життя знаходилися добрі люди, що відчували мої найприкріші хвилини та неочікувано з'являлися, щоб розрадити мене. Серед них – Маруся Тивонюк-Стех з Торонто та Леся Зінчук з Кітченер, яким хочу особливо подякувати. Хата панства Опар стала мені другою домівкою, за що їм моє щире «Боже заплати».

Розпочаті спомини лягли мені додатковим тягарем на серце. Переді мною постало завдання – я мушу їх докінчити. Тому зразу взялася до друкування написаних сторінок. Опісля, з вірою і молитвою до Всевишнього, почала згадувати і писати те, що Ярослав оповідав друзям. Я сама була у підпіллі, дуже цінила підпільну працю, тому завжди уважно слухала його оповідання про різні події. Коли щось пропустила, то у вільну хвилину просила його розповісти мені ще раз. Він знову повторював з найменшими подробицями. Завдяки цьому і моїй пам'яті змогла бодай дещо написати. Його записки і план дали мені основу. Я впевнена, що, коли б ці речі написав Ярослав, вони набрали б кращої форми, змісту і краси.

Всі оповідання є правдивими. Я старалася відтворити їх так, як оповідав та не раз наче вдруге переживав мій чоловік. Ті два стрільці, що були з Чорнотою на польсько-німецьких переговорах і в розвідці біля Посадова, правдоподібно, є одними і тими ж самими людьми. Особливо один з них, про якого мій чоловік говорив так: «Він був занадто гарячим і його треба було мати завжди на оці. Я весь час брав його зі собою, бо він мені був потрібний на кожному кроці». Псевда цих двох осіб є вигаданими: можливо, Ярослав не називав їх, а, може, і я забула. Також «Явір» – псевдо стрільця, який заснув на стійці – є придбаним. Решта все – згідно розповідей.

Якось відвідала мене Леся Лебедович. Прочитавши ще недокінчені спомини, заохочувала і просила мене писати все, що пам'ятаю, (про це також мене просив пан Володимир Макар). Покійна доктор Ольга Басараб почала коректувати написані сторінки, але тяжка хвороба перешкодила їй. Також хвороба доктора Ліди Калюжної не дозволила їй опрацювати рукопис, але вона все ж таки дещо поправила главу «Слідство». Я вдячна цим людям за підтримку моїх починань.

Великий внесок у видання цієї книжки вніс пан Микола Кулик. Він прочитав рукопис і приніс мені його на доопрацювання зі своїми суттєвими коментаріями.

Також хочу подякувати всім на Україні, хто в тій чи іншій мірі посприяв в опрацюванні і підготовці книжки до друку.

Всім, хто заохочував, підтримував та допомагав мені у праці над книжкою дотепер, та всім, хто буде працювати ще над нею – моя найщиріша подяка. Нехай Всевишній наділяє Вас усіх своїми щедрими ласками.

Щасти Вам, Боже!

Параскевія Грицай

ПАРАСКЕВІЯ ГРИЦАЙ

**НАПЕРЕДОДНІ
ХОЛМСЬКОГО РЕЙДУ**

Ярослав Грицай
1961 р.

ПЕРШИЙ ЗВ'ЯЗОК

На Кристинопільську залізничну станцію заїжджав поїзд, сповитий сріблисто-білим сніговим пухом. Лише де-не-де на вікнах було видно маленькі кругленькі отвори, через які пасажири намагалися упевнитись, де зараз знаходяться. Поїзд сповільняв хід. Наприкінці пронизливо заскрипів колесами по обмерзлих залізних рейках та з голосним сопінням зупинився. З його переповнених вагонів висідали приїжджі та спішили, кожний у свій бік.

По перону крутилася німецька жандармерія, декого перевіряли. Опісля подалися до поїзда, що стояв на торах. Входячи до одного з вагонів, віддали честь молодому старшині, який з черги відсалютував. Він стояв у повнім військовому виряді. Високий, стрункий блондин, волосся природньо легко уложене. Уклад обличчя – високе чоло, густі, гарно покладені брови, що сполучалися на переніссі, свідчили про стійкий врівноважений характер і непересічну бистрість розуму. Його обличчя було сильно спалене вітрами і морозами. Делікатна, спокійна і весела посмішка надавала йому життєрадісного вигляду. На уніформі видніли рядки різних фронткових відзнак. Вони вказували на його хоробрість, відвагу та знання військового ремесла. Спокійні очі пильно за чимось слідкували. Це все разом надавало йому виду лицаря, який готовий був зрушити гранітні гори. Він щойно закінчив старшинський вишкіл і був призначений інструктором УГД, яка стояла в Бродах. У зв'язку з цим одержав нове обмундирування і відпустку. Та в нього був інший план.

Молодий воїн докладно оглянув все біля себе, наложив рукавиці на руки, поправив зброю, ще раз обережно розглянувся довкола. Опісля, закинувши наплечник на рамена, зійшов з поїзда та спокійним кроком подався до головного виходу.

Тут на нього повинен був чекати зв'язковий, з яким мав продовжити дальшу дорогу на призначене місце до командира Шелеста. Він уже віддавна постійно підтримував з командиром переписку. Шелест останніми часами писав, щоб, як тільки він закінчить навчання, негайно приїжджав. Саме зараз у Кристинополі Ярослав мав вийти на зв'язок. Звідси розпочався його бойовий шлях за краще майбутнє поневоленого народу. Він йшов рішуче до підпільного, але рідного війська, яке боронило і захищало від усякого роду наїзників та грабіжників, що зі звірячим інстинктом та апетитом мордували, палили і обкрадали нашого брата з Холмщини, Посяння, Підляшшя та інших частин тієї Богом забутої зем-

лі. Він йшов здобути вільну, від нікого не залежну, Соборну Українську Державу, або загинути у боротьбі за неї. Можливо, тому, прощаючись з рідними і приятелями, нікому не сказав, що йде у повстанські лави.

Виходячи з залізничної станції, Чорнота* пильно придивлявся до кожного перехожого, намагаючись розпізнати в котромусь з них зв'язкового. Але, не побачивши нікого схожого, подався даліше.

Неподалік стояла підвода, до якої була запряжена сильної будови пара сивих коней. Підійшов до неї, положив наплечник на сани та обійшов скакунів: на одному поправив накриття, яке зсувалося на сніг, другого погладив. Підгорнув розтрясене сіно, при цьому пильно придивляючись. Все було приготовлено в далеку дорогу. Тому вирішив зачекати тут на її господаря, який таки зараз надійшов, несучи дещо в мішку.

– Здорові були, дядьку! – старшина привітався першим. Та селянин, сильно чимось стривожений, поклав ношу і, дивлячись на молодого офіцера та наплечник, що лежав на його санях, тихо відповів:

– Дай Боже і вам.

– Пробачте, що я підійшов до вашої підводи. Глянувши на ваших сивих, здалося мені, що вони належать до когось дуже близького мені. Тут по мене мав приїхати брат, та не знаю, чому його нема.

Господар, почувши чисту українську мову, оглянувся:

– Та є зі мною хлопець, який приїхав по когось. Може, це ваш брат?

– Можливо, дядьку.

Це сподобалося старому, він повеселішав та заговорив даліше, роздивляючись при тому на всі боки:

– Я думав, що вже німці дечого тут шукають. Який то тепер час недобрий настав, що нема ні від кого захисту ані помочі.

– Не журіться. Все поправиться і, напевно, ще і нам доля колись ласкаво всміхнеться.

– Та так, синку, так, – яось натягнуто відказав дядьку. Він охочий був побалакати, але з недовірою весь час кидав зір на німецький мундир.

Ярослав зауважив це і сам продовжив розмову:

– Тільки не треба здаватись, а мусимо твердо стояти на своїм, бо ми на своїй, прадідівській землі.

– Маеш рацію, сину, – не витерпів старий. – На своїй, та ще на якій багатій! А за те ми, її справжні господарі, такі бідні. Кожний сусід і несусід простягає свою загарбницьку руку по наш хліб. Ось подивися, дорогий сину, хоч би і тепер. Наш брат-українець годує трьох окупантів – німців, ляхів і москалів, а від кожного з них має лише гори трупів, ріки невинної крові. А скільки спалених сіл?! Цілі повіти та райони.

– Це правда, але вони роблять великі помилки. Тим краще для нас, що так швидко показали себе. От візьмим хоч би поляків: вони по-

*Чорнота – псевдо Ярослава Грицяя

винні з нами як з найближчими сусідами мирно жити та разом спільними силами поборювати ворогів, а вони що роблять? Допомагають своїм ворогам мордувати і палити нас. Чи вони того не бачать, що діється?

На ту розмову надійшов молодий мужчина.

– А де ж ви, козаче, так забарилися, що мені самому прийшлося шукати підводу?! – першим заговорив Ярослав.

– Я вас тут чекав. А німаки почали чогось нишпорити, то я трохи відійшов їм з очей. Та бачу, що у вас, друже, добре розвинений інстинкт та лисячий нюх, які не дозволять вам зблудити, а це на вашій дорозі дуже важне. Дозвольте стиснути вашу правицю, друже...

– Чорнота, – підказав старшина.

І, подавши руку зв'язковому, бо це був саме він, додав:

– Здоров був, друже Швейку. Чи не помиляюсь?

– О, ні. Як бачу, маєте досконалу пам'ять, якій можна позаздрити.

Дядько усміхнувся і спокійно запитав:

– Хлопці, все в порядку? То сідайте на сани та добре понакривайте ноги, бо в нас цього року затрималась йорданська зима.

І сам зняв накриття з коней, позбирав сіно та вложив до мішка. Потім поправив упряж, взяв батіг і зробив знак хреста перед скакунами. Тоді сів, добре накривши ноги грубим вовняним сукном власного виробництва. Натягнув на вуха баранячу шапку та хусткою підв'язав ковнір кожуха. Оглянувся назад та посміхнувся:

– О! То ви не боїтеся зими. Але візьміть ще це друге сукно та накрийте ним собі краще ноги – то не зашкодить. Дід Мороз нишком закрадається, а коли добереться, то буде пізно. Не забувайте, що моїм обов'язком є доглянути вас та здорових привезти на місце. Так що, рушаємо?

– Так! – в один голос відповіли хлопці.

– Господи Боже, допомагай, – тихо промовив старий, стягнув вудила, і коні полетіли, немов два птахи поміж білими берегами.

Іскристий сніг засипав очі подорожуючим і незабаром покрив сани суцільною пеленою. А простий, похилий віком селянин не марнував часу, а розказував багато-багато різних історій зі свого життя. Він брав чинну участь у визвольних змаганнях, служив при гетьмані Скоропадському, а опісля в Симона Петлюри. Розповіді його торкались таких подій, які, можливо, в ніякій історії ще не записані. Говорив зі сльозьми і з таким жалем, що годі було в це не повірити. Я до смерті буду вважати, що, коли б всі війська пішли за гетьманом, то напевно Україна утрималась би самостійною. Скоропадський прямував до злучення військових сил, маючи в плані змобілізувати всіх здібних до зброї та обставити кордони України. Він був переконаний, що в першу чергу ми мусимо бути настільки сильними, щоб не впустити ворогів на нашу землю. Все інше народ сам вирішуватиме пізніше. Але большевики

поширювали різні фальшиві пропаганди, яким піддалися не тільки прості люди, але і наші провідники. Вони казали, що Україна війська не потребує, та попросту насміхалися з військових старшин.

Під час великого збору командного складу в Києві Винниченко віднісся до них з погордою та з іронічною насмішкою. «Що, захотілося вам воятики? – говорив він. – У військових панів хочете бавитися та шабельками воювати? Тепер нам війська не треба. Настали братні держави без війська та військових панів».

О, тяжко, тяжко було з ним погодитися. Наші Волинські полки розбили царат, а надалі молоденька Україна війська не потребує. І до чого довели? Коли Муравйов вдарив на Київ зі своєю багатотисячною армією, під Крути було післано 359 студентів-добровольців, які загинули всі до одного та стали символом боротьби та нескореності.

А коли Петлюра був затриманий воїнами Скоропадського, то гетьман особисто довго з ним говорив, переконуючи, що в єдності – сила народу, і радив об'єднатися з його військом. Але отаман не послухав. Тоді гетьман покликав своїх старшин і приказав їм з військами переходити під команду Петлюри, щоб уникнути братовбивчої війни. А сам, щоб не впасти жертвою, відлетів за кордон.

– Дорогі сини, – продовжував дядько, – будьте ви розумніші щодо свого брата-українця. Ніколи з поспіхом не вбивайте, а переконайте його та спільними силами під одним прапором укріпіть наше рідне військо. Не вірте агітаторам і намовам недобрих людей, вчіться бачити, хто наш приятель. Провокаторів, які сіють зло на нашій Україні, треба, звичайно, знешкодити.

Сани сповільнили хід, проїжджаючи біля дітей, які повертали зі школи. Трохи даліше в чистому полі селянин затримав коней:

– Ану ж, діточки, сідайте.

Дітвора повлізала на сани та, де могла, посідала. Менших хлопці посадили біля себе. Серед них була худенька дівчина, дуже чогось сумна.

– Як ти називаєшся? – запитав її Швейк.

– Гануся Кухарук, – чемно відповіла вона.

– Ганусю, чому мама тебе так легко вбрали? Та ж тепер зимно.

– Тому, що ми не маємо нічого. І те, в чім я вбрана, то тільки позичене.

Друга, старша, дівчина на ім'я Оріся поспішила пояснити:

– Гануся зі своєю мамою прийшли до нас з Холмщини, бо поляки спалили їх хату.

– Ганусю, це правда? – зацікавився зв'язковий. – Чи тільки вашу хату поляки спалили?

– Вони спалили всі українські хати і людей повбивали. Моїх вуйків і дідуся також вбили. Татко встиг залізти до сховку під хатою і там заду-

сився від диму, коли запалили хату. Нам з мамою вдалося втекти в поле. Але недалеко, бо зараз почали горіти хати та було дуже видно. Ми влізли під якесь тиння і там пересиділи. А потім пощастило вийти живими.

Бідна дитина оповідала з таким переляком і сльозами, що годі було більше питати. Невеличкий хлопчина, якого діти кликали Івасем, не спускав очей з Чорноти та його зброї. Коли наступила мала хвилина мовчанки, він запитав:

– А чому поляки вбивають українців та палять їхні хати?

– Ти, Івасю, ще замалий, щоб зрозуміти, – обіззався старшина. – Але розкажу тобі, тільки добре слухай. Наша українська земля є дуже-дуже багатю, і тому з давнього-давня аж до сьогодні маємо ворогів.

– А хто є нашими ворогами? – перебила дитина.

– Кожний, Івасю, кожний, хто приходить зі зброєю в руках. Силою забирає, арештовує, саджає невинно в тюрми тільки за те, що ми є українцями. Інакше, тільки тому, що ми є правдивими господарями свого краю.

– О, я знаю, – поважно сказав хлопчина. – Москалі також наші вороги. Вони наших людей арештовують та на Сибір засилають, і вони там помирають з голоду та тяжкої праці. А німаки такі самі. Я сам бачив, як нашого сусіда і його двох синів розстріляли на подвір'ї. А мого найстаршого брата заарештували, і до сьогодні не знаємо, де він є. Мама ще не перестали за ним плакати.

Така серйозність була не по роках.

– Як бачу, Івасю, ти розумний хлопчик. Тільки вчися добре в школі, читай багато книжок – виростеш на свідомого доброго сина, а, може, і великого героя.

– А що таке герой?

– Героєм є кожний, хто боронить рідні землі та волю свого народу і готовий за них віддати своє життя.

– Чи ті, що згинули під Крутами, є героями?

– Так, Івасю, вони є великими героями нашого народу.

Переїжджали коло перших хат якогось хутора, Орися попросила дядька зупинитись. Вона чемно подякувала, зіскочила з саней та побігла до хати. Трохи далі, на роздоріжжі біля Великого Хреста позіскакували з саней усі діти. Тільки Гануся та її мама, яка тут підсіла, поїхали далі. Мати вже в санях привіталася з усіма та глянула на доньку.

– О, я бачу, що ти сьогодні не змерзла.

– Ні, матусю, ті люди мене добре загорнули, що мені так тепленько, як колись у дідуся під кожухом.

– Не згадуй, дитино, – зітхнула жінка, – бо це дуже боляче. Ще свіжі рани, та не знаю, чи колись загояться.

– Найліпшим лікарем на це – то час. А він швидко минає і забирає зі собою все – добро, і лихо, і горе. Він найбільш болючі рани

лікує, – потішав старий, під'їжджаючи до кооперативного склепу. Вже був час нагодувати коней та дещо й самим підкріпитись.

Хлопці забрали дещо з саней та разом з Ганусею та її мамою пішли досередини, де приготували по змозі вечерю. Коли прийшов дядько, всі разом сіли до столу, а під час їжі уважно слухали оповідь Ганусиної мами, якій було на ім'я Настя. Вона схвильовано розповідала про своє рідне село, яке спалили поляки, а людей вимордували. Лише декому вдалося врятуватись. Говорила з таким відчуттям та любов'ю до рідного села, що кожний, хто слухав, бачив його так, якби у ньому виріс.

– Я любила своє село. Було воно дуже свідомим завдяки одному вже старенькому 76-літньому полковникові, який дуже любив молодь. Особливо хлопців гуртував біля себе. Усі його шанували і поважали. І він до всіх чемно ставився. Був він людиною всесторонньо розвинутою. До кожного знайшов дорогу, кожного розрадив, повчив, потішив та допоміг, чим міг. В нашому селі було кілька поляків, і це стало їм сіллу в очах.

Ще за Польщі приїжджали польські висланники та змушували переписуватися на римокатоликів. Люди міцно трималися своєї православної віри. Коли агітатори появлялися з поліцією, селяни втікали в поле. Залишалися старенькі дідусі та бабусі, які казали, що віру міняти їм запізно, бо сьогодні чи завтра вони вже відходять на вічний спочинок. Тоді поляки побачили, що даремна їх праця, та наказали священикам в церкві говорити проповідь на польській мові. Наші священослужителі на Службі Божій читали Євангелію – помалу, голосно і виразно, а проповідь перенесли на сам кінець, по закінченні відправи. Коли отець зачинав говорити по-польськи, люди хрестилися та йшли додому.

Одного разу під час нашого великого свята в церкві було багато народу. Коли виходили, побачили довгий коридор з поліціантів. Кожний з них мав у руках палицю, якою безжалісно бив всіх. Молодих мужчин арештували та закували в кайдани. Дехто з них повернувся збитий, немічний та позістав* вже калікою на ціле своє життя. Решту всіх вивезли до Берези Картузької. Невдовзі позамикали Храми Божі, одні порозвалювали, другі позамінювали на костели, інші – на різні магазини, а також з деяких поробили попросту стайні на худобу. Так «по-культур-ному» обходилися наші сусіди, які на весь світ славляться своєю побожною в поширенні Христової віри. Годі-годі повірити, що такий ревно віруючий народ, як поляки, міг це робити. А як приїхала спеціальна поліція – все, що бачила на своєму шляху, знищила. Всі заготовлені запаси їжі та все убрання, постіль, дослівно все, що знайшли в хаті, рубали та нищили. Того часу двоє хлопців – один мав 14 літ, а другий 16 літ – уложили пісню, за яку їх згодом обох повісили. Ось деякі стрічки з тієї пісні:

*позістав – залишився

1. В четвер пополудні
Поліція була.
Люди утікали,
Бо їм життя миле.
4. На Чесного Хреста
Дзвони задзвонили,
Українські хлопці
Горох молотили.
7. Рубали подушки,
Вишивані блюзки,
На те все виляли
Огірки, капусти.
2. Прийшли до читальні,
Стали вікна бити,
А наш пан голова
Не знав, що робити.
5. Одні машинами,
А другі ціпами,
Треті знов мішали
Зерно з відпадками.
8. Рубали перини,
Вишивані яськи,
А пір'я літало,
Як в повітрі пташки.
3. А наш пан голова
Знісся, як ворона,
Полетів на раду
До пана ворога.
6. Всіх людей загнали
Снопи викидати
Та по них худобу
З кіньми проганяти.
9. Одно кричить: «Мамо»,
Друге кричить: «Тату,
Що ж будем робити,
Як розвалять хату?»
10. Будем, браття, знали,
Будем пам'ятали,
Як в тридцятім році
Ляхи панували.
11. Будем, браття, знали,
Будем пам'ятали,
Будем тії буки
Колись віддавали.

От так і проходило наше життя. Та й до сьогодні негідники безкарно гуляють та бешкетують.

Навіть під час польсько-німецької війни поляки зазіхали на українські землі, забуваючи боронити свою Польщу, яку роздирали і ділили німці та більшовики поміж себе. Ще тоді хотіли знищити моє село. Але старенький полковник разом з селянами зумів його оборонити.

А під час німецької окупації багато ляхів порозсідало при німецьких місцевих управах. Вони «добре» прикривали польську партизанку, яка боролася в підпіллі, дуже швидко знаходячи винуватців скоєних акцій проти гітлерівського режиму. Вигороджуючи своїх співвітчизників, називали прізвиська найбільш свідомих українських господарів.

А німці мало розбиралися, а заїздили в село і розстрілювали цілі українські родини. Поляки мали надію, що, вимордувавши всіх людей, легко дістануть наш родючий чорнозем, бо не буде кому обізватись за своє. Але невинно пролита кров сама взиватиме Господа Всевишнього про пімсту.

Думаю, що кожний, хто вцілів і на очах якого вимордовували його близьких, не буде їх щадити. Тільки щоби було кому вишколити та мудро повести до бою.

– З вашої родини не залишилось більше нікого? – запитав один з хлопців.

– Залишилися дві доні, яких не було тоді вдома. Чи живі – не знаю.

Якраз до хати увійшов дядько та повідомив, що коні незабаром будуть готові в дорогу. Чорнота подарував Ганусі трохи грошей та по-

просив її маму, щоб закупила для неї убрання. Обидві щиро за дарунок подякували. Хлопці, прощаючись з ними, обіцяли їх відвідувати. Та не знали вони тоді, що вже більше не зустрінуться. Обидві пішли оглянути, ніби вже по війні, своє поле та місце, де колись стояла їхня хата. Сусідка-полька запросила до себе, і більше ніхто їх з тих пір не бачив.

Вийшовши надвір, Швейк та Чорнота побачили кількох мужчин. Вони про щось розпитували в дядька. Швейк підійшов до одного з них і запитав:

– Друже Янку, кого потребуєш?

– Тепер вже нікого, – оглянувся той. – Я саме вас шукаю.

Обидва відійшли набік. По хвилині повернулись і Швейк познайомив Янка з Чорнотою, який вручив йому записку від командира Галайди 1*. В ній просилося по дорозі заїхати до нього, бо він потребує особисто поговорити. Галайда прислав свою підводу, яка на них тут вже чекала. Це трохи здивувало старшину, але він погодився. Прощаючись з дядьком, хлопці міцно стиснули його спрацьовану руку та сердечно подякували.

– Заходьте до нас, хлопці, радий вам буду допомогти, – попрощив вкінці старий.

Тепер їхали вчотирьох: Швейк, Янко, Чорнота і візник. Швейк і Янко ділилися спостереженнями та обговорювали події, яких тепер на Україні не бракувало. Опісля розпитували про дещо Чорноту. Ця трійка дуже швидко полюбила себе взаємно. Вони позітали друзями на довгі роки.

Десь опівночі заїхали на подвір'я, де привітав їх чорний великий пес. На превелике здивування, він обійшов їх, обнюхав і, ні разу не брехнувши, спокійно відійшов до своєї буди.

Опісля вийшов господар.

– Здорові були, приятелі, – здалека привітався він.

– Дай Боже найліпшого і вам, господарю. А звідки ви знаєте, що до вас прийшли приятелі?

– Та це не таємниця. Як мій сторож не загавкав і спокійно відійшов, то я знаю, що це добрі люди, – засміявся він, потім забрав коней до стайні та запросив гостей до хати.

В хаті виявилось більше осіб. Місця не вистарчало, тому дехто спав на долівці. Ліжка були зайняті пораненими та тяжко побитими. Це були жертви польського свавілля на Холмщині. Господар приніс соломи та застелив решту долівки. Всі поклалися, щоби трохи переспатися. Ще не заснули, як той самий пес почав скавуліти. Хтось встав, підійшов до вікна та оглянув подвір'я. Троє зі зброєю вийшли за хату. Було чути виразний шмер маршу якогось відділу. Господар по скавулінні пса ствердив, що це були німці. Шум віддалився, пес затих і сон знову лагідно оповив домівку.

* В тому терені був ще пізніше командир Галайда 2.

Ранком дещо поговорили з людьми, у вигляді яких ще затримався пережитий переляк. Нелегко було слухати жажливі розповіді. Але всі вони зводились до одного. Людські душі мучило запитання: «Чому український народ не має свого війська, яке боронило б рідну землю?»

– Ми повинні бути зорганізовані і озброєні, – говорив поранений старий чоловік – дядько Семен. – А що людина з кулаком проти зброї? Але все це не так просто. Поляки мали вільну Польщу. Тому мають свою військову старшину і зброю. І зараз в лиху годину пішли у підпілля, а свої сили розмістили на наших землях. Але цього їм замало. З нас живуть і нас вимордовують, та ще хочуть загарбати наш прекрасний край.

Слова, які промовляв поранений, заходили в глибину молодих сердець, розпалювали негасиму любов до рідної землі та велику потребу оборонити свій до краю скривавлений народ.

Хлопці підходили до кожного з мешканців. Старались всіх розрадити і потішити. Але підвода була вже готова в дорогу.

– Дядьку Семене, повірте, що поляки, та не тільки вони, а вся сволота, покуштує ще смак нашої української зброї, – запевнив Чорнота, коли прощався. Господар також попрощався зі своїми нічними гостями. Останнім підбіг сторож хати – чорний пес. Кожного обнюхав, погладив своїм пухнастим хвостом та торкнувся мокрим язиком. Видно, відчував, що більше не побачиться з ними. Незабаром його забили більшовицькі партизани, коли грабували майно його господаря, яке він зі всіх сил обороняв.

Так вирушили далі. По дорозі часто зустрічали підводи, які їхали з Холмщини вглиб Галичини. Вигляд був жахливим: сани запряжені одним знеможеним конем або виснаженими коровами. На них – дрібні діти, старенькі дідусі та бабуні, які вже не давали ради йти. Зрідка за декотрими волоклася ще якась худобина. Майже весь час було чути зойки поранених і тяжко побитих людей. Від цього дорога ставала нестерпно довгою, хоч подорожуючі спішили доїхати на місце призначення.

Зустрічі з людьми вночі та по дорозі висвітлювали події, що діялись тепер на Україні. В молодих головах роїлися різні думки, хотілося зробити щось надприродне, щоб тільки запобігти тому горю, яке насунулося на ці престарілі землі.

Але вже доїхали в терен, де мав чекати незнаний ще тоді Чорноті командир Галайда 1.

Тому з'їхали з дороги та подалися лісом. Тут зустріли кілька повстанців, але командира не було. Зв'язковий поспішив повідомити про новоприбулих. За той час хлопці познайомилися, розпалили ватру та почали гурорити між собою. Потім затагнули пісню «Їхав стрілець на війноньку», якої чудово мелодійний гомін нісся понад сніжно-срібlistими лісами і лугами, оживляв та будив молоді серця до боротьби за краще

завтра. Далі понеслася в далекі простори одна з перших повстанських пісень – «Там на Півночі, на Волині».

Чорнота чекав на командира та намагався уявити собі його вигляд. Не менше цікавим для нього був зміст майбутньої розмови. Сам старшина був ще молодим за віком. Йому тоді було 21 рік життя, але вже мав багатий військовий досвід. За ним було коло трьох років фронтової військової служби. По першій рекрутській школі був призначений командиром мінометної ланки при чоті. Відвага, хоробрість, швидка орієнтація збагачували його заслуги. Згодом командування з'єднання передало йому керування чотою на фронті. Опісля спрямовано його на старшинський вишкіл, по закінченні якого вислано як інструктора до УГД. Але за наказом військового проводу ОУН пішов у підпілля УНС. Що так впевнено вибивався у військовому ремеслі – це перша, і, може, найважливіша заслуга його батька Івана, який був колись старшиною австрійської армії, а опісля – в часі визвольних змагань – сотником у полковника Болбочана. Болбочан був одним з кращих полководців того часу. Він користувався дуже великим авторитетом серед війська. За це не любили його вороги та намагалися знищити. Він був один з українських полководців, за голову якого було обіцяно 50 тисяч золотих рублів. Опісля Болбочана підступно знищили. Коли його війська ввійшли в Одесу, то з вікон жиди лили гарячу воду та кидали розпечене каміння, що викликало відповідну реакцію у стрільців. Потім, ніби за це, викликали полковника на суд, але по дорозі вбили.

Чорнота був самотнім сином Івана Грицяя. І виростав під старанною його опікою. Ще з дитячих років зумів він привити в його серці велику любов і пошану до всього українського. Від наймолодших літ передавав синові знання. До вродженого таланту розумно докладав зацікавлення військовою літературою та уміння нею користуватись.

Старенький дідусь Павло також любив свого внука і завжди старався його загартувати до твердого, як сталь, життя воїна. Ярослав дуже гаряче цінував та шанував діда.

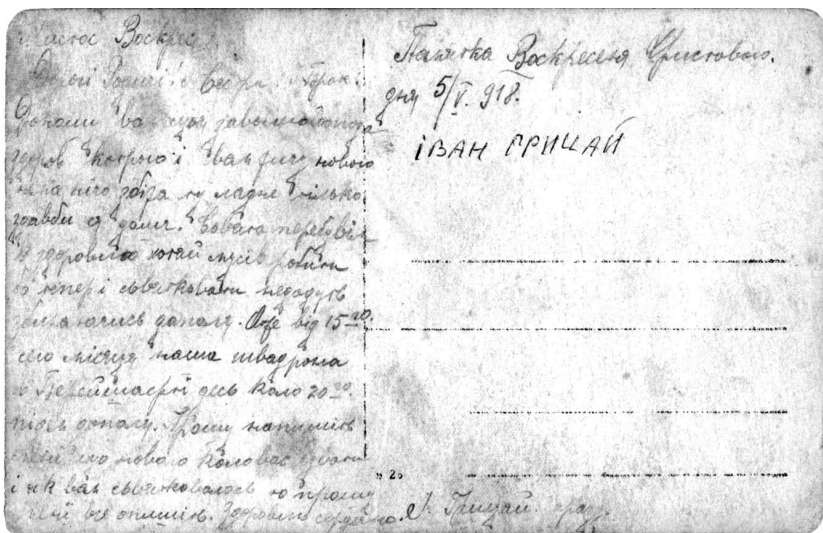
Одного разу трапилась з малим Славком подія, яку запам'ятав на все життя. Вона знайшла своє відображення у таких рядках:

*Оповідав мі Чорнота точно та виразно,
Що не спав, а сидів на ліжку притомно.
При постелі в його ногах лицар випрямився,
В старій зброї і в панцирі суворо дивився.*

*І дивився він на нього, малого хлопчину,
Бо передавав йому свою минувшину,
Власну зброю і відвагу, все придбане знання,
А у крові защеплював чесність і завзяття:*

Іван Грицай (сидить перший зправа)
старшина австрійської армії

На зворотньому боці картки: "Памятка Воскресіння Христового. Дня 5 травня 1918 р. Христос воскрес! Дорогі Родичі! Сестри і Брати! Доношу вам що я за волю Господа здоров котрого і вам зичу. Нового нема нічо. Збіза ту ладне тільки здавби ся дошч. Свѣята перебувм в здоровлю хотяй мусів робити то тепер і святкувати не дадутъ. Збираючьсь до поля. Атзе від 15-го того місяця наша швадрона в Перейшла фронт десь коло 20-го підем допалу. Прошу напишіть мені що нового коло вас чувати і як вам свѣятувалось то прошу мені все опишіть. Здоровлю сердечно. І. Грицай. Гарзд."

– Душу твою наповнюю лицарським спокоєм,
А думку прискорюю блискавкою і громом.
Ще казало передати Боже провидіння
Всі ласки, ще й до того скоре передбачення:

Потребуєш усе знати, хоч ти ще маленький,
Бо ти будеш командиром дуже молоденький.
Пам'ятай лиш, любий сину, вибрана дитино,
Глибше в серці заховай все, що тобі дано.

Твоїм важким обов'язком – захищати друзів,
Дати примір, помагати, не боятись трудів.
Не повинен відступати скоріше, як треба,
Бо на все є призначення з високого неба.

Лиш Всевишній з нас кожного чимось наділяє,
Та по змозі і здібності від нас вимагає.
Не страхайся ти ніколи, хоч би було чого,
Бо я буду все при тобі командиром всього.

Я є ангел-хоронитель, все тебе пильную,
Всевишньому про всі діла зразу позвітую.
Берись жваво ти за працю, час мине скоренько,
Знайдеш всього, чого треба, учися пильненько...

Я ніколи не забуду, доки буду жити, –
Бо я дійсно відчув зміну в душі всередині.
Дуже важко мені було тоді зрозуміти,
Чому власне старий лицар віддавав все дитині? *

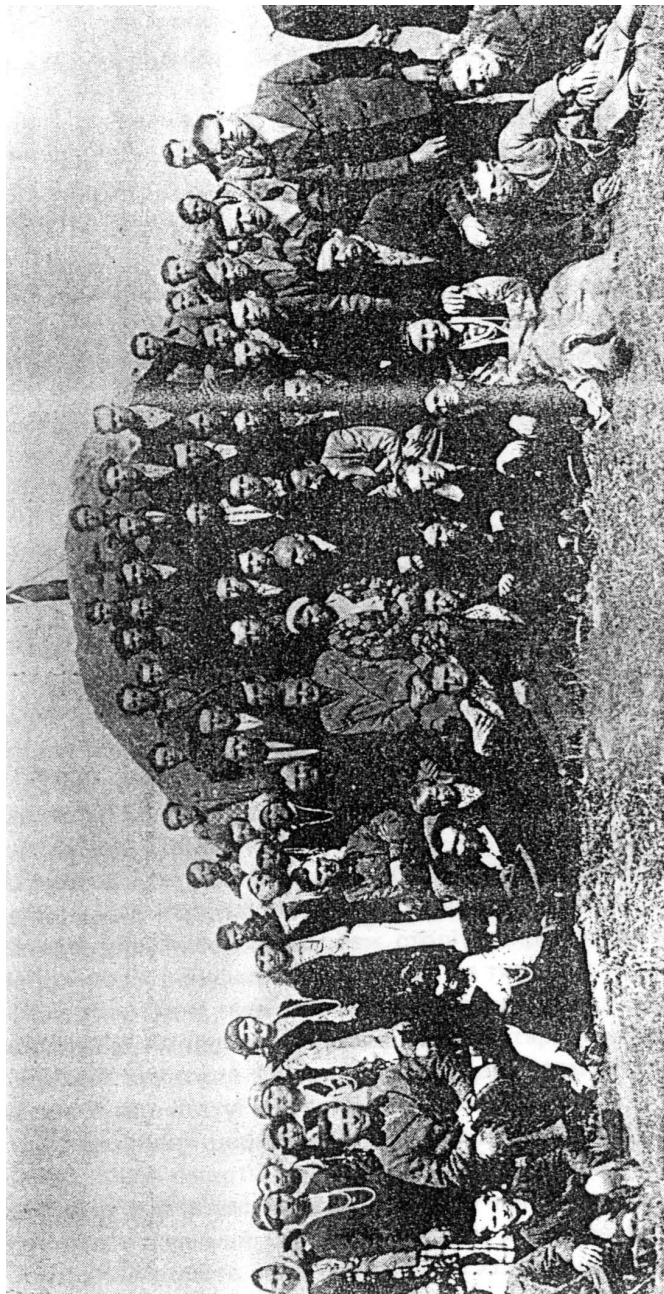
Назавжди вкарбувалися в пам'ять почуті слова, бо був це великий наказ від Всевишнього. Вже дорослим, згадуючи, Чорнота твердив, що це був не сон, а якась потойбічна з'ява.

Велика мрія з дитячих років бути добрим командиром ставала помалу дійсністю. Побачивши здібності Ярослава, ще в травні 1942 року (після похорону батька Чорноти) розшукав його Василь Сидор і налагодив з ним особистий зв'язок.

Думи в його голові вирували. Не могли їм перешкодити ні різні поважні і жартівливі розмови, ні голосисті співи при ватрі. Вони йшли своїми стежками, плуталися, переплітались та витісняли одна одну.

Невідомо скільки часу сидів би так він, але появився Янко, який йшов у товаристві непоказного чоловіка літ сорока п'яти. Вони підійшли до ватри, де Швейк вів з молодими повстанцями веселі, але повчаючі розмови. Всі майже одночасно віддали честь новоприбулому. Він за-

*вірш Параскевії Грицай

Сидять посередині, зліва направо: Іван Грицай (кол. старшина армії УНР), Василь Кравчук (тодішній війт громади), Володимир Кохан, Катерина Мизюк, д-р Богдан Чайковський, Тарас Чубатий

тримався біля Швейка, а друг Янко підійшов до Чорноти та повідомив, що командир Галайда вже тут та за хвилину підійде до нього. Потім забрав молодь та пішов з нею геть.

Незабаром підійшли Швейк та Галайда. Швейк познайомив Чорноту з командиром та відійшов. Після привітання та дружніх потисків рук розпочалася розмова. Галайда віднісся до Чорноти дуже чемно, з належною пошаною, не зважаючи, що той був молодший від нього більш як удвічі. Докладно розповів про становище нашого народу, про необхідність не тільки організувати, але також добре вишколити відділи УНС, щоб загородити ворогам шлях і вигнати з рідних земель. Але в першу чергу треба дати належну відсіч польській АК.

Старшина уважно слухав, але Галайда не викликав у нього великої симпатії як військовий. Та командир перейшов відразу до справи і звернувся до Чорноти з проханням, щоб той залишився в нього на терені, повністю перебрав обов'язки організації нових боївків та навчання їх військового ремесла. Це прискорить можливість формування з них бойових відділів. Старшина відповів на це чемно і коротко:

– Друже командире, я собою не розпоряджаю. Мене покликав наш військовий провід, і право вирішувати належить йому.

– Але я вас не змушую, – спробував переконувати той. – Ви самі будете вирішувати, але я хотів би бачити вас тут, де рідні села і найближчі серцю сторони. Ось почитайте деякі ґрипси з Холмщини.

Чорнота уважно переглянув їх. Всі були майже однакового змісту. Повні жалю, тривоги, турбот про сьогоденне існування. Автори звертались до Проводу ОУН з проханням негайно організувати відділи і якнайшвидше встати до боротьби.

– Я вам не можу відразу дати куреня, який, як мені відомо, вже чекає на вас, бо я сам ще не маю, – продовжував командир. – Тільки прошу мене як слід зрозуміти. Холмщина вже догоряє, а рідні сторони граничать з нею. Але і вони вже є під ногами бешкетуючих польських банд Басая та інших. Подумайте тільки, як ви будете почувати себе, коли почуєте, що наші села горять. Попросту, не змогли чи не зуміли на час зорганізувати та вишколити бойові відділи, щоб оборонити своїх односельчан. Нас мало, добрих військових ще менше. Про старшин нема чого і згадувати, бо їх ще менше. Скажіть мені, друже, де ж мені їх взяти, щоб вишколити добрі кадри, які вже повинні бути готовими, – і, похиливши голову, замовк.

Чорнота, слухаючи, глибоко роздумував над словами цього щойно запізнаного командира. Він бачив у ньому дуже доброго організатора, але, разом з тим, бачив і брак військових здібностей, які б допомогли йому належно вишколити бойові відділи, здатних затримати польсько-більшовицьку бандитську навалу, що сунула через Холмщину та мала ось-ось наступити усім на шию.

Весілля Миколи Грицяя – стричного брата батька Чорноти
Перший ряд: перший зліва сидить батько Чорноти, а перед ним стоїть шестилітній Славко.

Галайда нетерпеливо чекав на рішення старшини. Але той, як правдивий військовий, не міг сам вирішити своєї долі. В нього було переконання, що краще для вояка, коли підкоряється команді і точно виконує накази. А тут несподівано командир, а заразом близький земляк, намагається змінити його думку – не виконати наказу ще й залишитися в терені. Та ще терен той є для Чорноти найближчим, бо він тут родився, виріс, тут все для нього так дуже близьке, миле, щире і дороге, що годі його відкинути. Та і майнула думка: «А як Галайда не знайде когось відповідного, щоб зміг йому допомогти, то що тоді буде?» Тяжко було на серці. Він не знав, як поставиться Вищий Військовий Провід до тієї справи, але постановив залишитися в рідних сторонах та допомогти командирові.

Галайда не витримав та тихо запитав:

– Друже Чорното, чи можете сказати мені, що ви думаєте на рахунок цього питання?

– Друже, це не є таємницею. Як буде залежати від мого рішення, то я хочу залишитися у вас. Але запевнити не можу, бо це буде залежати від нашого командування. Досконало розумію ваше, а, швидше, наше спільне становище. Дійсно було б тяжким і ніколи не прощеним гріхом, коли б ми тут, в своїй стороні, залишилися позаду.

Галайда глянув просто в очі Чорноті, немов хотів переконатись у правдивості його слів. Потім подав свою правицю і мовчки стиснув йому руку. Опісля, з полегшенням зітхаючи, сказав:

– Друже, по ваших словах немов камінь усунувся з моєї душі і легше мені стало дихати. Тепер позістало мені побажати вам щасливої дороги. Дуже прошу не забути, що ми тут всі будемо на вас нетерпеливо чекати, щоб нарешті почати справжню роботу в нашій околиці. Висилаю з вами підводу, щоб ви мали чим повернутись, та друга Янка для вашого товариства, щоб в дорозі не дармували, а засвоїли собі дещо потрібне. Він обізнаний з тереном, а також знає про всі справи, які зараз є найважливішими і найнеобхіднішими.

Командир Галайда з задоволенням, як купець, який добив кінцевого торгу, підійшов до товаришів, які про щось дискутували, і відвів Янка вбік. Швейк повернувся до Чорноти і, побачивши його задуманого, запитав:

– Над чим, друже, так глибоко роздумуєте?

Та Чорнота справді настільки був задуманий, що почув заледве останні слова. Тоді підвів голову і побачив перед собою усміхненого друга, який докладав гілля до ватри.

– Що ж доброго довідалися від командира? – перепитав він.

– Та багато дечого він мені розказав. Мабуть, доведеться мені залишитися в його терені.

– Друже Чорното, це неможливо, бо на вас вже чекає призначений пост, – обурився Швейк.

- Знаю про це.
- Хто вам сказав?
- Галайда дещо мені натякнув.

– Як шкода, що я не попередив, бо ніколи не сподівався, що хтось перейме вас в дорозі. Але бачу, може стрінути мого командира велике розчарування, бо він нетерпеливо чекає.

– Я дав слово командирю Галайді, що, як наш Військовий Провід дозволить мені, то поверну в його терени, бо вони для мене не байдужі. Тому постараюсь дотримати обіцянку. Цей терен є під загрозою, а разом і не приготований.

На цю розмову надійшов Янко:

– Друзі, готуйтесь в дорогу, бо час минає, а він такий дорогий, що не можна його марнувати. Нам призначено ліпшу підводу та добрі, свіжі коні. Зараз підкріпимось і рушимо просто аж до вашого командира, друже Швейку.

– А ви, Янку, їдете з нами?

– Так. Я дістав наказ від командира Галайди поїхати та опісля повернути з другом Чорнотою.

– Друже, ви що, хочете відразу забрати Чорноту і повернутися?

– Так, то є моїм обов'язком.

Швейк виразно занепокоївся. А хлопці підкріпилися гарячим борщем і варениками, усе як слід обладнали і рушили в дальшу дорогу. Коні були справді сильними, відпочившими і їхали бездоганно.

Деякий час їхали мовчки. Кожний заглибився в свої думки. Чорнота роздумував над тим, що примусило його дати слово. Тепер треба було його дотримати. Але як переконати командира, щоб повернутися назад і там розставити все як слід на свої позиції.

Янко зав'язав розмову з двома стрільцями, що їхали з ними. Це були молоді студенти, які щойно вступили в повстанчі лави, і ця бесіда перетворилася в політичний виклад для початкуючих. Новобранці весь час мінялися місцями: один правив кінями, а другий слухав та розпитував, коли чогось не розумів. І так по черзі.

Швейк багато про що питав Чорноту стосовно військового ремесла. Ярослав охоче давав різні пояснення. Ніхто не дармував. Так минав час. Нарешті наблизилися до призначеного місця. Тепер їхали лісом, який кипів життям та нагадував рухливий ринок у місті. Підводу затримали та допитали: хто і за чим. Наказано було зачекати, лише Швейку дозволили кудись піти.

Стрільці випрягли коней, понакривали і дали їм обрік. Янко неспокійно почав проходжуватися. Вкінці підійшов до Чорноти і тихо сказав:

- Друже, ми будемо ось тут на вас чекати.

– Чи на мене – не знаю, швидше, на рішення, яке не буде за-
лежати від мене. Якщо зможу переконати, то поверну до вас, якщо ні,
то прошу пробачити та не споминати лихим словом.

– Чи може бути, щоб не дозволили повернути вам до нас? – за-
питав один із стрільців.

– Друзі! Якщо буду говорити з моїм старим знайомим коман-
диром, то маю надію, що він мене зрозуміє, і вірю, що повернуся до
вас. А якщо розмовлятиму з кимось іншим, то як станеться – не знаю.
В кожному разі, я особисто буду старатися всіма силами дотримати
даного мною слова. Яке б рішення не випало, я вернусь по свої речі
та особисто вам розкажу.

– Ми будемо нетерпеливо чекати.

За якийсь час повернув Швейк, забрав Чорноту та оба пішли
вглиб лісу. Тут перший раз Чорнота стрінувся з великим відділом повс-
танців. Був це так званий молодечий курінь. Він розквартирувався у се-
редині лісу, де ґрунт легко опадав і творив ніби велику неглибоку нецку,
ціла площа якої була покрита ватрами, немов зірками. Коло кожної
кипіла робота. Тут шили, там хтось направляв чоботи, кухарі варили їжу,
ще далше маринували м'ясо, а на невеликій полянці стояла підвода, на
якій лікар оперував тяжко хворого. Під старим грубим деревом коваль
підковував коней. Раптом хтось голосно привітав друга Швейка:

– А де ж ви, друже, так довго барилися та що нового принесли?
Швейк сказав у відповідь кілька слів, і вони пішли далі.

Деякі рої чистили свою зброю. Інших, вже почищена, висіла на
деревах. Недалеко при доріжці хтось викладав стрільцям, як обходитися
з мінометом. Чорнота мимоволі затримався на хвилину. Як досвідчений
мінометник, побачив деякі помилки, тому підійшов до викладача та
продемонстрував, як застосовується зброя. Присутні були вражені його
спритністю. Хтось сказав, що це справді майстер свого ремесла.

Викладач попросив продемонструвати ще раз, дещо запитав.
Старшина дав точні пояснення, за які той чемно подякував. Ярослав
віддав міномета та пішов далше зі своїм другом.

Деінде санітарна обслуга готувала бандажі та складала їх в сумки.
Так непомітно підійшли до одної ватри. Була вона дещо збоку від голов-
ної доріжки. Тут Швейк дав знак, і вони обидва почали прислуховуватися
до ніжної мелодії, яка долітала з-за куців. Це співав дуже молоденький
стрілець. Слова чарували душу та переносили у вільну вже Україну. Пісня
пливла в безмежну далечінь і несла зі собою заворожуючі звуки:

*Сниться мені, що я на волі,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ вже столиця
І провалилася Москва.*

Тут надійшов знайомий Швейка та хотів їх забрати до себе. Але Швейк відповів, що вони на когось чекають. Ярослав здогадався, що це тут він має зустрітись з кимось із Військового Проводу.

– Чи ви зобов'язані тут бути зі мною? – звернувся він до товариша, розуміючи його бажання.

– Та ні, але як вас залишу? Зараз має надійти командир.

– Друже, якщо я знаю цю особу, то ви спокійно можете йти.

– Так, я думаю, ця особа вам знайома. То я піду, дуже дякую.

І вони пішли. Чорнота присів на пеньку та повернув душею до рідних сторін. Довідавшись, що прийде старий командир, мав надію, що все піде добре. Старався відігнати від себе думки, які мучили його.

З-за корчів знову почала долітати милозвучна мелодія. Тим разом співало двоє. І знову розлилася гарна пісня. Дібрані делікатні та ніжні голоси заволоділи Чорнотою, а слова, які доходили, лоскотали та знову завертали до того, що так дороге його серцю. В думках стояв на високій могилі за селом, що була свідком татарських лихоліть і однією з тих, що простягалися вздовж чорного шляху. З неї було видно далеко-далеко навкруги. Тут, зараз біля її підніжжя, розкинулося село, де народився. Посередині – великий став, який колись належав панові. Тепер був громадський, бо господарі відкупили його від діди́ча та запровадили годівлю золотого карпа. На його березі росли великі розлогі верби. Вони своїми тонкими та довгими гілками торкалися води, немов хотіли її напиться. Трохи далі вгорі була так звана Бараня криниця. Назва її походить від того, що колись хтось чистив її та зрушив твердий фундамент, струмінь води випорснув вгору і його ніяк не можна було спинити. Води йшло дуже багато, і вона стала заливати сіножать. Тоді господарі взяли дубову колоду, обкрутили баранячими шкірами і вложили її в отвір. На тому все закінчилося. Лише маленький потічок збігав до ставу. Вода в ній завжди була однієї температури. Літом холодна, а зимою ніколи не замерзала. З того часу й позістала назва – Бараня криниця.

Над ставом на горбочку стояла читальня. Понад став йшла дорога. Від неї розходилися правдиві алейки з фруктових дерев, які тягнулися аж до господарських хат. Далі поза доріжжюю в прекрасному віночку поміж чудовими садами було розташоване село Осердів. Назва його походить з далеких часів, коли княже місто Белз було дуже велике. З переказів людей нараховувало воно 24 церкви і, власне тут, де є село, була його середина. За селом на невеличкому горбі стояла старенька церква, яка була побудована з грубесних пнів ще в 1625 році. Два рази її добудували. Востаннє зусиллями батька Чорноти піднесена і підмурована. Пам'ятала вона, мабуть, татарські навали та Богдана Хмельницького, як ішов він на Польщу. Власне тут біля неї таборував (приблизно десь в 1955 році, мабуть, за планом, була спалена поляками, щоб позбутися ста-

Іван Грицай (у другому ряді другий зліва) і управа Осердівської читальні

Церква Св. Юра в Осердіві біля Белза

Побудована 1625 року. До часу перед другою світовою війною була збільшена в 2 рази, піднесена і підмурована. Тут, коло неї, стояв табором Богдан Хмельницький, коли йшов на Замосць. По насильному виселенню частини українського населення на схід, а решти – на понімецькі землі, цього старовинного свідка ще татарських нападів спалили поляки.

ровинного свідка). Біля неї було кладовище наших предків, які тут жили і тут спочили вічним сном. Там спочивають дідусь і батько Ярослава.

Пригадалось, як востаннє прашався зі сестрами та мамою, яка хрестом благословила його на щасливу дорогу. Не знала вона, що тим разом від'їжджав він воювати за кращу долю народу.

Доріжкою в його бік надходило двоє мужчин. Вони підійшли до ватри. Одним з них був Василь Сидор, але, подаючи руку Чорноті, сказав:

– Ваш старий друг Шелест.

Далі познайомив Чорноту зі старшим чоловіком, другом Ватюгою, який, перекинувшись кількома словами, відійшов. Була це дуже симпатична і цікава людина, яка зуміла в тій коротенькій розмові завоювати серце Ярослава. Коли Чорнота залишився з командиром, то, посміхаючись, сказав:

– Як добре, що власне з вами сьогодні розмовляю.

– Чому? – здивувався Шелест. – По-перше, хочу вам подякувати, що ви, друже, дотримали даного мені слова. По-друге, я особисто дуже задоволений, що бачу вас повновартісним старшиною, якого мені так дуже потрібно. Відділи ростуть, як гриби по дощі, а де ж брати відповідних командирів? Від сьогодні передаю вам під команду ось той молодечий курінь. Вірю, що ви, друже, зробите з нього першорядну бойову одиницю.

– Друже командире! Я вам дуже вдячний за ваше таке велике довір'я до мене, але, на превеликий жаль, не можу прийняти вашої пропозиції тільки тому, що я дав слово командиріві Галайді, що повернуся до його терену.

– Я знаю про це, але то є нормальна річ. Ви дістали наказ, перебираєте курінь, і ніхто не має жодної претензії до вас. Галайда нехай був би подумав швидше, а не тепер забирає готове в мене. Незабаром буде рік, як я з вами зустрівся і ми налагодили особистий зв'язок.

– Друже командире! Я знаю, що це міняє справу. Але підійдемо до неї безсторонньо. Буду щирий, може, я помиляюся, то мені прошу пробачити. На мою думку, Галайда може бути дуже добрим організатором. А військо потребує вмілої руки, якої я особисто у нього не бачу. Але, як наша стара приказка каже: з браку ляку добра смола. Я це добре розумію, що бракує старшин всюди, не тільки у командира Галайди. І так буде, доки школи не зуміють організуватись і якнайшвидше вишколювати підстаршинські і старшинські кадри нашого війська, щоби вкінці розв'язати цю дуже болючу проблему.

Шелест твердим, але спокійним голосом перервав:

– Друже Чорноту, подивіться на тих молоденьких стрільців. Я їх приготував для вас, щоби ви зробили з них власне тих підстаршин, яких нам всім так бракує.

– Друже, ви то знаєте, що кожний сьогодні на моєму місці радо, не тільки з задоволенням, а ще з гордістю взяв би той готовий вже

курінь. Але я є зв'язаний словом, якого ще ніколи в своєму житті не зламав. А ще є інші дуже важливі справи, над якими потрібно вже сьогодні подумати, аби не було запізно. Холмщина догоряє, а наша улюблена Галичина на її пограниччі. Скажіть мені, як будете почувати себе, коли Сокальщина зістане спалена і вимордована, а з нею ваша рідня?

Шелест, похилившись, роздумував, а Чорнота говорив далі:

– Чи не буде нас гризти совість, що свою сторону залишили без командира, який би міг все поставити як слід, щоби затримати ті нелюдські і звірячі напади?

– Друже Чорното, я бачу, що ви за всяку ціну хочете мене переконати та повернутись туди. Знаю, що досконало розумієте, чим для вас, молодого і здібного, є власне ось це місце. Перед вами, друже, майбутнє, військова кар'єра, і ви не повинні про це забувати. Якби не наші спільні, так рідні сторони, я б вас ніколи не відпустив, але це – спільна для нас всіх, болюча і слаба сторона, тому нехай буде, як хочете. Тільки пам'ятайте, що в кожній хвилині можете повернути до мене. Це місце буде на вас чекати.

– Друже командире! За ваше розуміння я дуже дякую. А коли там поставлю все як слід, – вірю, що поверну до вас. Незалежно, чи буде це місце, чи інше.

– Годжуся з вами, друже Чорното. Надалі будемо в тісному контакті. Треба спільно обговорити і розв'язати військові проблеми, яких не бракує. Необхідно над всім обдумати, удосконалити і власним досвідом опрацювати наші методи боротьби. Я бачу, що ви вмієте думати і зможете нам допомогти. Дві чи три голови завжди мудріші від однієї.

Друг Ватюга, повертаючи, зайшов до них, і вони разом ще довго говорили. Він був здивований такою зміною, сказавши, що ще не бачив, щоби хтось відкинув від себе таку пропозицію. Однак не зле подумано. Там треба також вмілої і сильної людини. А, подаючи Чорноті руку, промовив:

– Вітаю, що зуміли переконати. Але чи воно для вас самого буде добре, то побачимо. Тільки будьте дуже обережні, бо деякі особи є там не дуже розумні, а здається їм, що вони найкращі. Будуть і такі, що не схочуть вам, молодому, підпорядковуватися, хоча є дуже строга дисципліна. Будьте для всіх зрозумілі та старайтеся своє завдання, яке ви собі самі вибороли, виконати бездоганно.

– Я особисто спокійний і задоволений, не дивлячись на те, що ви не схотіли позістати тут у мене. Однак, спала з моєї голови велика журба, яка довгий час мене нуртувала, а саме – рідні сторони, – додав від себе Шелест.

Спільно пообідали та опісля ще обидва давали Чорноті деякі поради і бажали добрих успіхів. Висловили надію незабаром побачитись

Василь Сидор – «Шелест»
крайовий командир УПА-Захід

знову. Далі відпровадили його, а по дорозі ще познайомили з деякими командирами цього куреня. Одному з них сказали, що це той, на кого так чекали. Але нічого не скористали.

– Чому, друже командире?

– Тому, що хтось був хитріший за нас. А дане слово перемогло.

Надійшов і друг Швейк. Подаючи свою правицю, сказав:

– Друже Чорноту, жалію, що відходите від нас, але я особисто буду вас згадувати і пам'ятати як доброго побратима. Бажаю успіхів у вашій праці, – та, віддавши честь, відійшов.

Коли підходили до підводи, Янко і стрільці обідали. Немов на одну команду поставали з німим запитанням, чи Чорнота йде по свої речі, чи повертає з ними. Ватюга поспішив їх заспокоїти:

– Сідайте, друзі, прошу не переривати собі обіду.

Тоді звернувся до Янка:

– Друже, прошу переказати командирю Галайді, що добрий з нього хитрун. – А стиха додав: «Я до вас незадовго прибуду».

– А друг Чорнота? – просто вирвалось Янкові.

– О, він зараз з вами повертає.

Всі троє глянули на Чорноту, неначе хотіли переконатися. Але він говорив з командиром Шелестом та того не запримітив. За нього відповів Ватюга:

– Повірте, правду кажу.

– Приготувати підводу і коней в дорогу, – наказав Янко стрільцям.

– Так є, – відповіли вони і тут же кинулись виконувати наказ. Один забрав брудне начиння помити, другий пішов напоїти коней. Незабаром все було готове. Надійшов час прощання.

– Маю надію, що ви ще колись повернете до мене назовсім, – з жалем промовив Шелест.

– Обов'язково, друже командире, – бадьоро відповів Ярослав.

Ватюга, стискаючи руку Чорноти і дивлячись в його очі, якось так тепло вимовив:

– Прощай, дорогий сину, ми незабаром побачимось.

Ці слова торкнулись самої глибини душі старшини. Так завжди з ним прощався батько.

– Ще раз дякую за зрозуміння і поміч, – чемно відповів він та, віддавши обом честь, відійшов до підводи.

Коні рушили і повезли його в дорогу до нових трудів, нових змагань та тяжкої праці, яка вже давно чекала. Слова, які сказав Ватюга на прощання, чомусь залишилися і, наче гомін, віддалялися і знову повертали до Чорноти та пригадували останню зустріч з батьком.

Тато востаннє відвідав його в Салоніках (Греція). Застав на відпочинку, тому наговорилися доволі. Виглядав не зле. Ніхто з друзів не

Родина Грицаїв

Перший ряд з права на ліво: стоять мама і дві сестри Ярослава. За сестрами стоїть дідो, а за дідом батько. За мамою стоїть Микола Грицай.

подумав, що це його батько. А кожний казав, що старший брат. Відпроваджуючи, у вагоні присів коло нього, то так заговорились, що не зауважили, як поїзд рушив. Мусів поїхати до наступного перестанку. Коли прощалися, батькові попливли сльози з очей. Чорнота вперше і востаннє побачив, що його тато заплакав, і запитав:

– Тату, чому ти плачеш?

Батько відповів:

– Дорогий мій сину, як будеш мати мої літа і будеш при таких обставинах прощатись зі своїм єдиним сином, тоді точно знатимеш, чому я сьогодні заплакав.

Поїзд рушив – і вони розійшлися назавжди. Незабаром прийшла телеграма: «Батько помер». На похорон Ярослав не встиг приїхати, тому більше тата не побачив.

Спогади перервав різкий голос Янка:

– Друзі! Підганяйте коней, бо нема часу.

Незадовго щасливо повернули на місце постою, де перебував командир Галайда зі своїми підлеглими. Його квартира знаходилась в лісі на лісничівці і була доволі великою та вигідною. Цю місцевість називали Карів Вандзін. Тут Чорнота познайомився з Орестом – молодшим братом Галайди. Запізнав дуже доброго друга – командира Ожидача, який походив з Магерівщини, друга Ема з Голого Равського.

Янко був вихованком «Легенди», походив зі Сільця Белзького. Був це пункт дуже великого значення, де перехрещувалися важливі зв'язки з Варшавою (зв'язковим був друг Варшава – Максим – Медвідь – Сорока), з Люблінном (зв'язкова Ада – Євшан-Зілля). Тут були Зірка і Марійка – студентки медицини зі Сумщини, також перебував друг Ватюга-Вороний – Василь Ваврук, командир Військової Округи 2, Кость Мигаль – Павур – обласний провідник та багато інших людей.

Тут також розпочав свою роботу Чорнота. Отримавши від Галайди деякі вказівки, вирушив в терен з Янком. Він показав Ярославу боївки, яких треба було навчити військового ремесла. Чорноту всі знали, шанували та цінували від наймолодших літ. Першою групою, яку відповідно оформлено і вишколено, була боївка Белзька, що складалася зі студентів – добровольців. Вони були колись його близькими шкільними друзями. Нею командував дуже здібний хлопець Василь Василяшко зі Завишні, псевдо «Перемога». (Це той самий Перемога, що по смерті курінного командира Ема очолив його курінь).

Чорнота з поспіхом, але старанно навчав поодинокі відділи. Стрільців робив справжніми вояками, а з кожної боївки – малу, але добру бойову одиницю. Він старався передати молодим людям не тільки військово-знання, але й зашепити в їх юних серцях вояцького духа та

міцну гарячу любов до Батьківщини. Своєю хороброю поставою намагався загартувати їх та зробити з них завзятих безстрашних борців, котрі з посвятою свого життя йшли б до бою за звільнення рідних земель, Церкви і свого поневоленого народу. Кожний відділ отримував також і політично-пропагандивний та інші вишколи, що по черзі викладали різні друзі.

Якщо траплялися стрільці, які були слабкі в історії, літературі чи географії України, то проводились додаткові лекції, щоб підтягнути їх. Таких бійців Чорнота переважно давав під опіку інших, яких зобов'язував допомогти товаришам. В першій половині 1943 року вишколи проведено в боївках: Белзькій, Сокальській, Кристинопільській, Радехівській, Камінецькій, Мостиській, Магерівській, Куликівській, Равській, Винницькій, Жовківській і в інших. Коли всі організовані відділи того терену перейшли

Кость Мигаль
(Себечів)

цю першу, але знамениту науку, провели друге навчання.

Злучили по дві боївки разом і зробили з них більші бойові одиниці. Власне, ті добре вишколені боївки в 1943 році очистили ліси північної частини Львівської області від всякої сволоти, яка тут загніздилася та проводила провокаційну роботу. Вороги намагалися опанувати той терен, скомпрометувати УНС перед населенням. Большевицько-польські групи перебиралися на Українських повстанців з тризубчиками на шапках (тоді, коли Українські повстанці ще і не думали про відзнаки), йшли та попросту грабували майно селян, гвалтували молоденьких дівчат, а то й дванадцятилітніх дітей.

Коли жіноча розвідка про це донесла до Проводу, боївки проходили якраз спільне навчання. Відразу ж науку було перервано та всіх розіслали по кущах, щоби докладно перевірити терен. Досить швидко переловили великі большевицько-польські групи, які виконували свою намічену згори підривно роботу. Скільки клопоту мали повстанці, щоби, в міру можливості, пояснити населенню, що це не Українське військо, а ворожі більшовицько-польські провокаційні відділи. Зобов'язано станичних зв'язкових та розвідниць-дівчат провести точну розвідку, де затрималися начебто більшовицькі дезертири та чим вони займаються.

В той спосіб викрито і усунуто деяких «червоних» агентів, які вже встигли наробити багато лиха. Також було постановлено спорожнити всі лісничівки і всякі садиби, в яких мешкали польські запеклі шовіністи, що вислугувались як німцям, так і більшовицько-польським партизанам, доносячи про кожний найменший рух українських сил. Така акція була підготовлена та рівночасно проведена на Сокальщині та Равщині, опісля в цілій північній частині Львівської області.

Десь в тім часі було викрадено з тюрми в Сокалі членів ОУН. Виконавцями були Чорнота, Василь Сенишин (псевдо його не відоме). Також не відоме прізвище і псевдо третього, який був з ними. Акція була виконана без підготовки, але принесла бажані результати. Звільнено трьох заслужених людей.

Одного разу, під час нічних занять боївок в Монастирських лісах, стійковий, який був на високому дереві, повідомив, що недалеко видно якісь світлові сигнали. Командир перервав вишкіл і направився в той бік. Просувалися дуже обережно, бо не було відомо, що це за знаки. Припускали, що, можливо, ворог викрив їх відділ. Провели розвідку довкола досить великої поляни, на якій зауважили незрозумілі сигнали та виявили, що вони з'являються тоді, коли чути гудіння літаків.

Партизани зрозуміли, що поляки з червоними чекають на допомогу. Коли все добре перевірили, постановили зняти їхні стійки, а на їх місце поставити свої. Так і вчинили. Підозрівали, що з неба мають скинути зброю, амуніцію, яких так дуже бракувало українським повстанцям.

Ще довгенько довелося чекати, але врешті надлетів літак. Перелетів, а опісля завернув і почав скидати не пачки, а людей. То був десант, перебраний на українських повстанців з тризубчиками на шапках та з передавальними апаратами.

За інструкцією з Москви цей відділ мав скомпрометувати український визвольний рух перед населенням та за всяку ціну прочистити ліси від повстанців, щоби большевицькі і польські партизани мали вільну і безпечну дорогу в ці терени.

Однак, то впало просто в руки стрільцям, які передали це все до Вищого Повстанського Проводу. Тепер стало ясним, звідки беруться ті провокаційні групи з нашою національною символікою на шапках.

Крім різних труднощів, на які натрапляли повстанці, військових вишколів не припиняли. Злучили по три боївки разом, які творили чоту. Вишколи хот відбувалися біля постою на лісничівці, хоча часто виходили в дальші околичні ліси. Допомагав навчати молодь друг Ватюга, який тепер переважно перебував в тім терені. На лісничівці також відбувалися санітарні вишколи та інші. Після закінчення навчання кожна з чот отримала свого командира. Першу з них очолив Чорнота, до якої увійшли боївки: Белзька, Сокальська і Кристинопільська. Другу – Ска-

ла, третю – Беркут. (Скала і Беркут – були фронтовими побратимами Чорноти). Коли Чорнота перейшов у підпілля, то стягнув зі собою своїх друзів, а разом дуже добрих військовиків. Вони увійшли до першої бойової сотні. Деякі ройові тих чот: Перемога, Куліш, Комар, Івасько, Морозенко, Богун. Деякі заступники ройових: Петренко, Денис і Дем'ян. Кінну стежу тої сотні очолив Фаріон з Угнова, мінометну ланку – Ігор з Кашанок, а польову жандармерію – Чайка (С. Яворський).

Як чота Беркута закінчила військовий вишкіл, Галайда покликав Чорноту до себе. Коли той прийшов, попросив сісти та зав'язав товариську розмову. Тільки вкінці сказав:

– Друже Чорното! Три чоти готові, вони творять нашу першу бойову сотню. Передаю її під вашу команду. На ваше місце чотового призначаю вашого заступника – першого ройового Перемогу.

– Друже, прошу пробачити мені, що дозволю собі відмовитись від вашої пропозиції, бо з різних причин сотні прийняти не можу.

Все міг передбачити Галайда, але тільки не тих слів. Це трохи зденервувало його, але він швидко опанував себе.

– Друже, не можу зрозуміти, чому не хочете її прийняти? – запитав він досить спокійно. – Це ж ваша тяжка праця. Сотня прекрасно вишколена та добре загартована в різних боях під вашою, друже, командою. Я кращого командира від вас не маю. А що ж буде варта сотня без доброго командира?

– Не журіться друже, поки я тут буду, то до бою її попроваджу. Ви дуже добре знаєте, що я зв'язаний з організуванням і вишколюванням нових боївок і чот. А ще ті часті виїзди різного роду та військові відправи, які постійно забирають в мене доволі багато часу. І готова сотня потребує командира на місці, щоби її допильнував, на що мені бракує часу. Думаю, ви, друже, досконало розумієте моє становище. Я є тільки звичайною людиною і не можу бути в один час в кількох місцях. Ще прошу не забути, що ми не маємо автомашин чи літаків і наразі ходимо пішки, в найкращому випадку – їздимо підводами чи верхи на конях.

Тут Галайда зробив спробу перервати, але Чорнота вперто говорив далі:

– Друже, чи ж Ем не може перебрати сотню? Буде мати заняття, якого йому дійсно бракує. Вона вже готова, прекрасно вишколена, тільки порядку в неї допильнувати.

– Ну так, але він вже не те, що ви, друже Чорното, – нарешті зміг сказати слово командир. – Ви є для неї динамічним вояцьким духом, чого у нього я не бачу.

Потім трохи задумався і, ніби нехотючи, сказав:

– Та нехай наразі позістане він.

А за хвилину додав:

– Але маю надію, що ви ще передумаєте, і сильно вірю в це.

– Можливо, – коротко відповів Ярослав.

Чорнота досконало розв'язував завдання, які приносила йому доля. Швидко його ім'я ставало щораз популярнішим та здобувало собі признання не тільки між стрілецьством та населенням, але і Вищим Військовим Проводом. Про це свідчать його часті виїзди на різні військові відправи. На цих з'їздах опрацьовували, затверджували нові підпільні методи боротьби, які випрактикували власною працею в боях та різних акціях. Там Чорнота часто стрічався зі своїм старим другом Шелестом, який завжди знаходив вільний час щоби особисто поговорити. Він любив розпитувати про справи, про які читав у звітах, просив докладніше описати приготування і виконання тої чи іншої акції. При прощанні не раз Чорнота чув слова:

– Я гордий за вас, друже. Але прошу не забути про обіцянку.

– Друже командире, я про неї добре пам'ятаю, та повірте мені, що ще не час її виконати.

На отих словах розставалися, міцно стискали руки один одному, а опісля віддавали честь.

Одного разу Чорнота повертав з такої відправи в товаристві трьох членів Вищого Проводу верхи на конях. Була осіння дощова пора 1943 року. Дорога важка і надокучлива, та прискіпити неможливо. Коні щоразу вставали, бо грузли в розмоклому чорноземі. До того ж, гнідий командира Вороного захворів і це ще більше утруднило дорогу. На щастя вже доїжджали до села, де мала на Чорноту чекати чота. Та його переслідувало якесь дивне передчуття. Він хотів негайно добитися на постій. А хвора тварина не могла ніяк поспішити. Зайшла необхідність її змінити, а тут не було змоги. Тому вирішили затриматися в полі коло якоїсь копиці сіна, де люди могли вигідно відпочити, а коні мали дещо перегризти.

Чорнота поїхав далі. Він прискіпив, щоби чимшвидше повернутись. Під'їхавши до першої хати, прив'язав коня біля якоїсь стодоли, а сам тихцем пішов туди, де розквартирувався відділ. Розглянувся і замислився над тим, де могла би стояти стійка. Його зір зупинився на шопі. О! Тут найкраще місце. Непомітно підкравшись, почув хропіння чоловіка. Невже стійковий? Підійшов ближче, і – дійсно: вартовий присів на околоті соломи, оперся на одвірок та й спокійно спав. Старшина забрав кріс, вийняв замок і поклав на місце. Потім розбудив стрільця, який таки твердо спав. Відкривши очі, він нервово вхопив зброю і зі сну, ще напів непритомно, бовкнув: «Стій, бо стріляю!». Чорнота дав знаки червоним ліхтарем, які проінформували, хто це. А що була дуже строга дисципліна, то стійкового за ту провину чекала попросту куля. Бо ж це стійка, яка охороняє друзів, від неї залежить життя людей.

Чорнота не мав часу розговорюватися, бо на нього чекали. Тільки сказав підлеглому, що не сміє зійти з посту, поки не прийде зміна. А сам пішов, розбудив Перемогу, наказав змінити стійкового та дати

його під строгий нагляд, доки він поверне. Далі, замінивши коней, поспішив назад.

Коли прибули разом на постій, все було на належному рівні. Увійшли до хати та поставили свою зброю, обперши її коло стіни. Але одна «пепешка» впала і повалила інші. Це чомусь стривожило одного з командирів:

– Друзі, ми повинні якнайшвидше покинути це місце. Прошу приділити нам охорону, – звернувся він до Чорноти, – яка знає добре терен, та по можливості змінити коней.

Старшина негайно післав стрільців, які приготували свіжих коней, та призначив охорону, яка відпровадила гостей в терен, де б вони спокійно могли відпочити, щоби набрати сил в дальшу дорогу, яка на них чекала. Після цього дав команду на збірку чоти та відмарш з цього місця в лісі. Коли розквартирував людей, почав роздумувати над вчинком стійкового. Явір був дуже добрим вояком, на такого треба чекати біля двадцяти літ. Ярослав тішився, що сам його застав і розбудив. Але що з тим робити? Обов'язок вимагав зарапортувати. Якщо ні, то це означало взяти його вину, а з нею і кару на себе. Чорнота розумів, що Явора за таку провину показово розстріляють, але його особисте втручання зможе змінити справу.

Він був певний, що зуміє оборонити себе і стрільця. А, зрештою, подумав: «А хто ж візьметься двигати той тягар праці цілого терену, який переважно лежав на його голові і плечах?» Тому вирішив не рапортувати, лише сказав собі: «Нехай діється Божа воля!»

Тоді покликав до себе Явора, який негайно зголосив свій прихід. Відійшли набік та почали розмову:

– Друже, чи ви розумієте вашу провину?

– Тепер – так.

– Чому аж тепер?

– Бо до цього часу я таким простим речам, як стійка, не надавав великої ваги. Бо це ніби кожному ясне. А сьогодні я вже добре знаю, чого може коштувати навіть така проста стійка. Зараз моє життя на волосині, яка за хвилину увірветься.

– Бачу, що прекрасно усвідомлюєте ваше сьогоднішнє становище. І бачите самі, яка мала неувага, а чекає за неї кара смерті. Чи не можна було того оминати?

– Друже командире, то вже запізно, бо все є поза мною, лише одна смерть ще переді мною. Жалію тільки, що вона не прийде в бою за волю України, а за кару, на очах друзів. Це для мене страшніше від самої смерті.

Говорив сумно, поважно і таким тоном, якби вже був десь там, в дорозі до далеких незбагнених засвітів.

– Друже, чи ви вже комусь про це розказали?

– Ні.

– Добрий з вас вояк. От послухайте тепер уважно, що вам скажу. Я особисто переживаю вашу провину, бо я не бажаю нікому такої смерті. Та ще тоді, коли наша рідна ньенька нас всіх так дуже потребує. Отже, про те, що сталось, знаєте тільки ви і я, і нехай так позістане. Тільки знайте, що тим вашу провину перебираю на себе. А що мене чекає за це, якби хтось доніс, думаю, що ви прекрасно розумієте.

– Так, друже командире.

Чорнота хотів знати події того вечора, про що Явір докладно оповів.

– Найважливіше було те, – говорив він, – що до шопи прийшла дівчина по соломі. Вона хвилину постояла, сказавши кілька слів, взяла в'язку соломи і відійшла ніби в сторону хати. По якійсь хвилі зачав мене змагати сон. Я не міг того зрозуміти, бо не був перемучений. Завзято боровся, але таки заснув. А далі вже знаєте самі.

– Друже, чи ви цю дівчину знаєте?

– Ні, до того ж була ніч. Я над тим роздумував і зараз роздумую, все не можу ніяк її знайти поміж тими дівчатами, яких я тут знав перше і яких запізнав тепер.

– Бачите самі, що це могла бути не проста дівчина, яка прийшла тільки по соломі, а польська розвідниця, яка прийшла зробити свою намічену роботу.

– Як довго ви тут квартирували?

– Більше тижня.

– За той час могли добре розвідати, бо ж тут не дуже певний терен, та вас всіх викінчити. Послали одну дівчину з чимось на сон, вночі не видно, могла щось посипати. Ви, друже, заснули, а то решта було б пішло, як треба. Розумієте тепер, хто це був?

– Розумію.

– Мене якесь недобре передчуття переслідувало ще в дорозі. Тепер нашим завданням, а вашим особисто, є докладно розвідати все про цю особу.

Друг Явір отримав зброю, сильно стискаючи руку Чорноти, щиро дякував за розуміння і за самопожертву для нього. Опісля відійшов на своє місце.

Однак великі старання віднайти ту дівчину не принесли результатів. Знайдено тільки в'язку соломи на полі, що підтвердило версію про розвідницю.

Від того часу друг Явір за своїм командиром йшов у вогонь чи в воду, щоби тільки бути біля нього в найтяжчих хвиликах.

Ярослав здобував собі стрілецькі душі і серця, віддаючи навзаєм цілого себе. Він старався кожного зрозуміти, ввійти в його становище. Повага до нього росла з кожним днем.

Але для справжнього воїна важливою є зброя. Як без неї воювати – ніхто не знає. Ця проблема зараз найбільше займала думки Чорноти.

Нелегкі були повстанські початки. Важко повірити, що йшли угісти у запеклий бій з ворогом, маючи по кілька патронів. В пошуках зброї не раз заходили в зимні води Бугу чи інших рік. Якщо знаходили, то потім довго сушили і чистили, щоб довести до належного стану. Частенько перекопували окопи та шукали амуніцію, що залишилась після першої світової війни.

Часом деякі боївки отримували зброю від поодиноких вояків з Української Галицької Дивізії, але цього було дуже мало. Трохи ще перепадало після боїв, як трофеї. Але як фронт просунувся на Захід, проблема озброєння вирішилась. Та завжди пам'ятали повстанці про останню кулю для себе.

ПОБІР КОНЕЙ

В Сокальський повіт приїхало кілька старшин підбирати коней для гітлерівської армії. Приїхав і Чорнота в своїй німецькій уніформі та долучився до комісії. Вийшло так, що він був вищий за військовим рангом від решти групи.

Йому тоді вдалося оборонити багато прекрасних коней. Німці взяли лише одну чи дві пари. Вони дивилися один на одного, стискали раменами та мовчали, бо не знали, що діється.

А дядьки, які впізнали Славка, тихенько підсміхались.

Проминуло багато літ. На вигнанні в Щецінським воєводстві Чорнота ховав рідну маму. На похорон здалека приїхали дядьки, і кожний за щось дякував Ярославу. Особливо один кремезний старий чоловік. Як прощалися, сильно тиснули руки, потім тричі обнялись та розійшлись.

Коли дружина Чорноти запитала його про те, за що йому так сердечно дякував цей дядько, він розповів їй вище згадану історію.

ПРОПАГАНДИВНІ МАРШІ

Коли підготовляли якусь акцію, повстанці практикували довгі нічні марші. Розставляли ще тоді дуже скромні сили так, що одні і ті самі стрільці переходили біля хат, які належали до різних сіл чи хуторів. Вони розтягувалися стрілецьким рядком, який творив замкнене коло і йшли без перерви не раз цілу ніч. Кожний боєць був зобов'язаний тримати

свою призначену відстань так, щоби не перервати ланцюжок. Після таких маршів розвідниці-дівчата доносили, які є настрої поміж населенням, а головне – поміж поляків.

Там троє кумів зійшлося на ярмарку та й тихцем говорять:

– Куме, тамтої ночі біля моєї хати на схід перейшло біля чотирьох сотень партизанів.

– Та й у нас тим вигоном, що веде на хутір, перейшло багато. Дві години йшли та йшли. А звідки так швидко набралось їх?

– То я, куме, думав, що то тільки в нас, бо йшли майже цілу ніч. А то і у вас також. Просто не хочеться вірит. І так добре озброєні! Я уважно спостерігав, – говорив третій.

Тільки не могли дядьки розібрати, куди ті партизани йшли.

Такі пропагандивні марші Чорнота часто практикував зі своїм відділом. Стверджено, що такі «прогулянки» робили велику роботу. Бо, як каже стара мудрість: «Страх має великі очі».

Одного разу восени 1943 року Чорнота, як звичайно, школив відділ в околичних лісах недалеко постою. Цілий день падав зимний дощ. Всі промокли до нитки, а під час військових вправ ще й забруднилися до краю. На це ніхто не звертав уваги, бо кожний хотів якнайшвидше стати справжнім вояком, а то і командиром, яких так дуже бракувало.

З південного сходу повіяв сухий вітер та незабаром розігнав тяжкі хмари. Хоча вже було під сам вечір, ген здалека з-над західного небосхилу засвітило сонце. Воно своїм промінням, яке продиралось через чудові, в золотистих кольорах осінні дерева, творило чарівно-милі пейзажі і картини, які змінили понурий настрої повстанців. Його місце заступили жарти, а з ними нова енергія і охота до того, що перед хвилиною було докучливим. Сонце розіслало свої останні теплі поцілунки та заховалося за галицький обрій. Лише своєю червоною тарчею давало надію, що завтра знову поверне, обігріє і осушить намоклі поля і ліси.

Почувся грімкий голос командира: «Збірка! Опісля відмарш на постій». Йшли під такт маршу, гомін якого розпливався в навколишній природі. Вона чарувала кожного своїми останніми картинами, бо незабаром мали їх замінити сумні, зимові, а опісля – з білим пухнастим снігом, якого повстанці так дуже не любили. Сніг не раз завдавав їм багато клопоту.

Вже зближались до постою, як побачили, що хтось біжить. Чорнота відразу розпізнав свого побратима Янка і дав знак тиші. Пісня замовкла. Старшина вибіг назустріч:

– Що сталося?

– На постою маємо гостей.

– Знані?

– Не всі.

Ярослав дав наказ розійтися, помитися та почистити зброю і уніформи. Тільки стрільці почали розбігатися, як виявилось, що вже запізно,

бо гості почули пісню і відразу ж вийшли назустріч. Попереду йшов командир Ватюга. Він наказав зробити збірку. Чорнота попросив його, щоб стрільцям дозволили помитися. Та незнайомий гість рішуче заявив:

– Ми прийшли і хочемо вас бачити такими, якими ви є насправді. А помитих побачимо пізніше.

Відбулися деякі зміни. Тим разом друг Ватюга відбирав звіт і далі звітував Шелестові. Незнаний гість виголосив коротку, але палку промову, яка влучно втрапляла до юних вояцьких сердець і загрівала їх до бою. Також дав наказ провести деякі трудні військові вправи, з яких всі залишилися задоволеними, бо після їх закінчення підійшли до Чорноти та привітали його. Опісля перейшли вздовж лав, вітаючись зі стрілецьством.

Лише згодом довідався Ярослав, що незнаним гостем був командир Чупринка. Наступний день був вільний, бо відбулася відправа, в якій взяли участь, крім гостей, що прибули, Ватюга, Галайда, Орест, Ожидач, Влодко, Янко, Ем, Чорнота та інші. З тої причини були розставлені додаткові стійки і застави.

Головною темою було обговорення подальших дій повстанців в тім терені. Вирішено перейти на назву УПА, також негайно підготувати відділи до першого рейду на Холмщину, щоби підтримати населення, яке нетерпеливо чекає на поміч. Було поставлено питання, чи ті польські і німецькі укріплення, як Брукенталь, Острів та інші, залишити і йти просто на Холмщину, чи відразу ліквідувати перед собою всякі ворожі гнізда. Деякі особи твердили, що вони самі розлетяться, як відділи займуть терен.

Гості прислуховувалися до дискусії і випитували кожного зокрема, як би він виконав те завдання, чому так, а не інакше. Прийшла черга і до Чорноти:

– Яка ваша думка, друже, про цю справу? – запитав хтось з командирів.

– Друзі, я думаю, що треба зліквідувати навіть найменші укріплення, щоби не залишити собі ворога, який в кожній хвилі зміг би нас вдарити в плечі.

Ем запротестував. Він якраз вважав, що вони самі розлетяться. При тому пояснював, що наразі на це ослабі сили, справа амуніції стоїть дуже зле та нема звідки її поповнити. Тут незнайомий гість встав і рішучим голосом сказав:

– Друзі, не той виграє, хто справді сильний, а той, що вміє воювати, має знання та ще до того вроджений вояцький хист. Я бачу, що тут маєте добрих військовиків, тільки допомогти їм треба. Я вірю в їх спритність і силу, і в їх перемогу. Військо те, що я мав змогу вчора бачити, прекрасно вишколене, з ним можна йти в вогонь і в воду. Також маєте молодого, але дуже здібного старшину, який, напевно, нас всіх не підведе. Незабаром

будемо мати з тих молодих, яких так прекрасно підготував друг Чорнота, добрих підстаршин. Поміж ними не забракне і старшин, які напевно отримують відповідні пости.

Ватюга, а з ним дехто ще, підтвердили це. Друг Ем похилив голову та мовчки щось думав.

БРУКЕНТАЛЬ

Брукенталь – це було німецьке укріплення. Командував ним дуже жорстокий офіцер. Казали люди, що він не з'їв снідання, як не застрілив нашого дядька.

Коли повстанці пішли першим рейдом на Холмщину, то по дорозі ліквідували всі ворожі фортеці. Не обминули і Брукенталь.

А було це так. Одного разу в білий ясний день поїхали на двох підводах стрільці разом з Чорнотою. Під'їхали і закинули власного виробу ладунки, що дуже диміли. І так тихенько і вдало, що здобули укріплення та всіх роззброїли без єдиного пострілу. Опісля приїхав Ем зі своїми людьми і підводами, на які заладували магазини*.

Німецького офіцера затримали. Провели слідство і довели його бруталні злочини над безборонними людьми. Суд виніс вирок: «Розстріляти». Він кинувся до ніг комусь і почав цілувати чоботи, щоб йому подарувати життя, бо в нього є п'ятеро дітей.

А коли щодня вбивав невинних селян, чи дивився на їх дітей, яких залишав сиротами?!

НОВА ПІСНЯ

Пізньою осінньою порою відділ повертався з військових нічних вправ. Над ранком небо випогодилося та виглядало наче глибокий темно-синій океан, на якому появилися різної величини ясні зорі. Посередині неба було пасмо густо засіяних дрібненьких і більших зірок, які творили так званий Чумацький Шлях. Чорнота затримав відділ на відпочинок. Він хотів запізнати стрільців з деякими зорями, на основі яких можна орієнтуватися в часі і в терені. А то був дуже добрий момент, бо всі світила вийшли на орбіту, зайняли свої місця і були прекрасно видні. Це була ознака того, що незабаром настане день. Великий Віз, наче був наладований небесними дарами, спішив завести їх за північно-східний обрій. Косарі подалися на полудень, немов спішилися в поле.

* магазин – склад зброї

Кури також почали розходитися, бо дрібніші зірки затирилися. І Серп серед моря поблідлих вже світил почав зникати з очей.

Справді, поки Чорнота пояснив стрільцям деякі небесні точки, зорі почали ховатися, бо до обрію підходило життєдайне сонце. Незабаром мало воно освітити і обігріти покритий осінніми приморозками надбузький родючий чорнозем. Вирішили зачекати і подивитися на схід сонця, яке вже ось-ось мало післати свої перші промені, які напочатку освітлювали верхки дерев, а опісля зсувалися на землю.

Денис і Дем'ян підійшли до Чорноти і відкликали його набік. Щось його розпитували, а він давав пояснення, які Денис старався швиденько занотувати. Дем'ян намагався затримати Чорноту та обидва з поспіхом про щось говорили. А Денис уважно прислухався і писав. Сонце зійшло, і ніхто не помітив коли, бо всі були зайняті чимось іншим. Хлопці, радісно усміхнені, подякували Чорноті, що забрали йому трохи часу. Командир, також усміхнений, відійшов і зарядив відмарш, під час якого Денис і Дем'ян почали несміло співати до такту під крок нову пісню:

*Ніч минає, сонце сходить,
Василь Шелест з нами все,
Чоти, сотні і загони
Він до бою поведе.*

*Знай, наїзнику неситий,
Хто господар тих земель.
На Волині, в Полтавщині
Проснувся вже батько Хмель.*

*З Карпат Довбуш обіззався, –
Юних легінів зове.
Поліщук у своїх борах
Кулеметами січе.*

*Ми не хочем твоєї Волги,
Ні Варшави та Москви.
Тільки геть із України
В свої нетра проч іди.
Добре знаєш, де є межі,
Україна – це наш край.
Сиди в себе в своїй лежі,
Чужих земель не чіпай.*

*Ми, повстанці молодії,
Не вагались зброю взять,
Волю для свого народу
Життям власним захищать.*

Тільки друзі закінчили співати, хтось сказав:

– Декому жарти в голові, а ось дивіться, яка прекрасна пісня. Якби так всі за той час щось уложили, то було би вже кілька пісень.

– А чому ви, друже, не зайнялися тим ділом? – обізвався якийсь стрілець.

– А попросту продрімали, – почувся басовий дотепний голос.

– Друзі, не гайте часу, а вивчайте цю, яка вже готова, – додав хтось. – Прошу заспівати ще раз.

Денис і Дем'ян розпочали. До них відразу долучився ніжний тенор, а опісля бас і, заки її докінчили, допомагали вже всі. Так полилася нова пісня на прославу командира Шелеста і розходилася навкруги під променями осіннього сонця, які підхоплювали її і несли в синю небесну безмежну даль, немов на крилах волі, за яку борються мільйони людей на цілій кулі земній.

ЖАРТИ

На постою Чорнота випадково почув начебто жарт свого зверника, який був звернений до дівчини-санітарки – подружки Зірки. Вона відповіла усміхом, але той усміх був якийсь гіркий, та ще при цьому її очі немов засвітилися сумом. Ярослав почав частіше звертати увагу на такі речі, які часто переходили допустимі границі і тратили сенс жарту, стаючи попросту для даної людини невидимими тортурами. Чорнота завжди старався запобігти цьому.

Одного разу він покликав своїх ройових і наказав:

– Щоб я більше не бачив, як ви переходите біля нашої санітарки і не віддаєте їй честі. Ми маємо нашою поставою примусити і всіх інших належно її цінувати та шанувати. Бо вона є таким самим воїном, як кожний з нас. Вона всюди є з нами. Пораних виносить під кулями з поля бою і дає їм першу поміч, перев'язує їх рани та старанно опікується ними. І нашим святим обов'язком є належно ставитися до неї.

Незабаром все поправилося. За це Зірка завдячувала старшині.

Другий такий випадок з жартами без границь стався в чоті Скали. Жертвою обрали молодого скромного невисокого хлопчину, який був дуже чемним і тихим, та навіть не намагався боронитися. Чорнота це запримітив, підійшов до стрільця і запитав:

– Друже, чи хочете перейти до мого відділу?

– Дуже радо, – втішився той.

– То прошу забрати свої речі і повідомити вашому ройовому командирові, що відходите за моїм наказом.

– Так є.

Чорнота зачекав на нього і зараз таки забрав його до свого відділу. Припровадив до одного роя і сказав:

– Друзі, даю вам нового стрільця, прошу його прийняти як рідного брата.

– Так є, друже командире, – відповіли стрільці.

Опісля покликав всіх ройових і додатково наказав їм пильно стежити та усувати в зародках всілякі подібні події.

Через деякий час зустрів цього стрільця:

– Як почуваете себе тут на новому місці? – запитав Ярослав.

– Дуже добре, – задоволено відповів хлопчина.

Скала у відповідь на це розізлився, бо той хлопчина був дуже добрим вояком у його чоті.

– Запам'ятай собі, друже, – сказав йому якось Чорнота. – Ти є командиром відділу не тільки для того, щоби попровадити в бій, але й своїм прикладом мусиш показати всім, як вони мають поводитися один з одним. Чи ти колись поставив себе на місце того молоденького стрільця? Щоби більше в твоїй чоті чогось подібного не трапилося!

Скала запевнив, що допильнує і більше напевно до того не дійде.

На постою підлеглих Галайди за послугового служив молоденький хлопчина Михайлик. Він був дуже розумним і здібним. Чорнота не раз чув жарти, які відносилися до нього. Знаючи досконало душу таких юних осіб, часто говорив з ним не як з дитиною, а як з дорослим мужчиною. Хлопець давав дуже поважні і мудрі відповіді.

– Чи ви хотіли б перейти до мого відділу? – якось запитав його старшина.

У Михайлика немов свічки засвітилися в очах:

– Друже командире, це моя гаряча мрія – бути стрільцем у вашому відділі і вчитися військового ремесла, – одним духом випалив він.

Чорнота пригадав собі, що не раз помічав його, коли той прислуховувався до різних викладів, до яких не був зобов'язаний.

– Добре, друже, я ще до вас прийду. Згода?

– Згода, друже командире.

Старшина відразу пішов до командира Ореста:

– Друже командире! Я хочу забрати Михайлика до відділу, бо гріх марнувати такого хлопця біля послуг.

– Та що цей дїтвак буде робити у відділі?

– Не журіться, друже, я з нього зроблю незадовго першорядного вояка.

А потім додав:

– Прошу пам'ятати, що з таких молоденьких найкращі вояки бувають.

– Якщо так дуже хочете, то можете його забрати.

– Дякую, друже командире, – і відразу пішов до хлопця, який якраз чистив чоботи.

– Дай Боже щастя працюючим людям!

– Дай Боже, дай Боже і вам, друже командире. Що доброго мені сьогодні розкажете?

– О, багато нового маю для вас, друже. Швидко закінчуйте роботу, бо я вам дам свою. Чи приймете?

– Так. Для вас охоче, але ви якось ніколи мені нічого не давали. Хіба не любите моєї роботи.

– О, люблю вас, Михайлику, люблю, але я тепер маю для вас таку сталу роботу, про яку ви мрієте.

– Справді?

– От тільки закінчіть чистити чоботи, заберіть свої речі і завідо-міль своїх командирів, що ви відходите до мого відділу.

Хлопчина став, як вмурований. Потім розсіяно відповів:

– Зараз, зараз.., – забрав недочищені чоботи, всі прибори до чищення та побіг. За хвилину, зарум'янений з радості, вийшов з Орестом.

– Якщо буде затяжко там, то повертай до нас, – сказав на прощання командир.

– О, ні-ні! Ніколи! Візьміть собі когось іншого, бо я зістаю на постійно у відділі, – і віддав честь.

По дорозі Чорнота запитав Михайлика, яке він вибере собі псевдо. Він подумав і сказав першу думку: «Дуб». Потім затримався, почав роздумувати і називати інші псевда, але в кінцевому результаті зупинився на першому. Ярослав привітав його і завів до рою, де дав під опіку старшому стрільцеві, який був заступником ройового командира. Часто в боях Чорнота забирав того командира до себе, а рій передавав під команду заступника. Він виявився кращим командиром, як сам ройовий.

– Друже Петренко! Це є наш новий стрілець. Опікуйтеся ним, як своїм молодшим братом, та навчіть його всього, що самі знаєте. Гаразд?

– Так є, друже командире. Я Михайлика знаю, з ним не буде клопоту.

– Від нині не Михайлик, а Дуб.

– Так є, друже.

– То всього доброго, друже Дубе. Думаю, що дасте собі раду.

– Я буду дуже старатися, – запевнив хлопчина.

Старшина пішов, а Петренко познайомив Дуба зі всіма необхідними порядками. За якийсь час Ярослав приніс для нього справжнього кріса. Він дуже зрадив, бо давно мріяв власне про такий. Подякував за пам'ять і прекрасно тримався, щоби не підвести свого улюбленого командира.

УПІСТИ НА ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ ВЗИМКУ 1943-1944рр.

Так закінчився рік завзятої підпільної праці. Вишколені боївки УНС злучили і створили більші бойові відділи УПА. Під зиму 1943 року сформовано курінь, який начисляв три бойові сотні. Його очолив командир Галайда 1. Першою сотнею була сотня командира Ема. Вона швидко розрослася в курінь і складалася зі студентів-добровольців, організованих в боївках: Сокальській, Белзькій, Радехівській, Камінецькій, Мостиській, Магерівській, Куликівській, Винницькій, Равській, Жовківській та інших.

Другою сотнею командував сотенний Бродяга. Третю очолював сотенний Корсак. Він був колишнім поліціантом. Добре вишколював, однак в боях піддавався паніці. Тому часто команду перебирав перший чотовий Голуб, заступник сотенного. Голуб був справжнім військовим і вродженим командиром.

Йшли безперервні бої з німцями, польським підпіллям, яке з особливим завзяттям намагалося заволодіти та підпорядкувати собі Холмщину і Галицько-Волинські землі. Підпільні шпиталі заповнювалися пораненими повстанцями і цивільним населенням, яке за Божою поміччю вирвалося з Холмщини і Підляшшя. Бракувало медичного персоналу. Лікар Мізюк не справлявся з обов'язками, які лягали на одні його руки. На одній з відправ було поставлено завдання за всяку ціну роздобути медиків. Галайда звернувся до Ватюги:

– Друже, які ви бачите можливості вирішення цієї проблеми?

Той, зітхнувши, задумався. За хвилину відповів:

– Наших лікарів є дуже мало. Деякі є в Раві, але чи вони хотіли б замінити теплий вигідний шпиталь на підпільний? Та ще до того на тяжке партизанське життя. Може, краще взяти лікарів з гета?

– Це не зла думка, – підтвердив Галайда.

– Не маємо вибору. Треба вислати людей за ними до Грубешова, а, може, аж до Любліна, – продовжував Ватюга.

Потім звернувся до Ема:

– Тепер ваша черга, друже, вислати відповідних людей.

– Призначаю друга Чорноту, – з поспіхом відповів той.

– Друже, чи не краще вислати тим разом Скалу або Беркута. Вони обидва знають німецьку і польську мови та мають більше вільного часу.

– Не можу, вони обидва мені потрібні.

– О, як так, то, друже Янку, прошу покликати Чорноту, – наказав Ватюга.

За хвилину Янко повідомив, що Чорнота ще не повернувся з вишкільною чотою.

– Він повинен бути вже тут, – заклопотався Ем.

Тоді втрутився Орест:

– Не журіться за нього, він, напевно, не дармує. Кожний з нас знає, що такого другого, як Чорнота, треба з грівничною свічкою* шукати. Він не тільки вчить військового ремесла, а вкладає в тих молодих людей своє серце, свою душу, відвагу та завзяття.

– Від нього дечому не одному з нас, старших, можна навчитися, – додав Ожидач.

На обличчі Ема відбилосся незадоволення.

– Я думаю, що на сьогодні досить. Нехай кожний вертає до своїх занять, а ви, друже Янку, припилуйте, як Чорнота поверне, щоби негайно прийшов сюди. Ми з Ватюгою будемо на нього чекати, – наказав командир Галайда.

Коли залишилися самі, настала довга хвилина мовчанки. Обидва глибоко задумались. Галайда нервово міряв кроками долівку, а Ватюга, підперши обома руками похилене обличчя, заглибився в себе. Перший перервав мовчанку Галайда:

– Друже, яким чином, на вашу думку, було би найкраще виконати це завдання?

– Важко конкретно на це питання відповісти. По-перше, залежатиме від людей, які будуть його виконувати. Вірю, що Чорнота виконає бездоганно. Дати йому вільну руку та не обмежувати часом. Про решта нехай вирішує на місці.

На подвір'ї почувся гамір. За хвилину зголосився ніколи не втомлений, завжди усміхнений Чорнота. Ватюга перший звернувся до нього з теплим батьківським словом:

– А де ж ти, синку, так довго забарився?

– На військовій забаві, друже командире. Навчаю новобранців військового танцю, – а, поглянувши на себе, додав, – та як брудити і чистити уніформу та зброю.

– Тільки будьте обережні, бо часом трапляються люди, що не можуть, чи не хочуть дечого зрозуміти.

* грівнична свічка - свічка, посвячена на Стрітіння Господне

– Не журіться про це. Я кожного бачу наскрізь. І швидше, ніж він собі думає, допоможу йому зрозуміти і підпорядкуватися. Не раз з найгірших робляться найкращі.

Галайда, прислуховуючись до тієї розмови, додав:

– Я давненько спостерігаю і мушу сказати, що той, хто перейде ваш військовий вишкіл, стає іншою людиною. Здається мені, що бачу у кожному з них немов би частину вас самих.

– Дуже дякую за ваше визнання, друже командире.

– Ось бачите, – продовжив Ватюга. – Маємо важливе завдання, і хочемо з вами його обговорити. Але спочатку йдемо на вечерю, а пізніше стрінемось тут. Чи так буде добре, друже Галайдо?

– Згода. Вечеря готова, а ми всі голодні.

Чорнота перепросив та поспішив помитися.

Вночі трьох бійців особисто відпроваджував Ватюга. Стискав кожному руку та бажав успіхів і щасливого повернення. Вони відійшли вже далеко, а командир ще довго стояв та дивився їм вслід. Що він думав тоді, годі було відгадати.

Коли приїхали до Грубешова і провели розвідку, виявилось, що тут лікарів вже нема. Треба було їхати до Любліна. Там мала допомогти зв'язкова, яку Чорнота колись бачив у командира Галайди. Вона працювала при німецькому командуванні.

Під час обідньої пори Чорноті вдалося побачитись з нею (її псевдо – Євшан-Зілля). Вона встигла тільки дати йому адресу до своєї старої няні і сказати, що та живе тепер одна. У неї можна спокійно перебути. «Не кажіть, що я вам дала адресу, а покладіться на друга Варшаву. Так буде краще для вас і для мене. Вона багато дечого знає та, напевно, зможе вам допомогти. Тільки пам'ятайте, що вона дуже побожна», – попросила, прощаючись, Євшан-Зілля. І, поглянувши на годинник, заквапилася: «Я вже мушу йти. Увечері зголошусь.»

Незабаром розвідники постукали до дверей няні. Ніхто не відчиняв. Стукіт повторили трохи сильніше. В одному вікні делікатно ворухнулася фіранка, але ще трохи треба було зачекати, поки відчинилися двері та в них появилася доволі стара жінка.

– Дай Боже доброго дня для вас, тітко.

А потім стиха додали:

– Ми від друга Варшави.

Старенька ширше відчинила двері та приємним, але дрижачим голосом сказала:

– Прошу, прошу заходити до хати. Тут безпечніше поговорити.

– Прошу, сідайте та почувайте себе, як у рідної мами, – вже в хаті почала вона та поставила на столі скромний, але свіжий, ще гарячий обід.

– За чим, тітко, заходитеся, ми ж не прийшли до вас в гості, – сказав один з хлопців.

– В гості, не в гості, але з'їсти кожний живучий потребує. Прошу сідати за стіл та покріпитися, чим хата багата. Ви, напевно, потребуєте помитися та відпочити, – не втихала няня.

– Відпочивати не маємо часу, але помитися, якщо дозволите, то будемо вам, тіточко, дуже вдячні.

– Я зараз підкину дров до печі та наставлю води.

Заки з'їли обід та поговорили, вода на кухні почала парувати. Тітка попросила хлопців, щоби внесли ванну.

– Як бачите, не дуже велика, але помитися буде можна, – вибачилась вона.

– Не журіться, тітко, ми не такі вибагливі.

– Тепер я вас замкну, а сама піду до одної знайомої, щоби дещо розвідати. Та і для вас так буде краще.

Замкнула хату та старечим повільним кроком пішла вулицею.

– Друзі, не тратьте часу, помийтеся швиденько, бо я також хочу, – попросив Чорнота. Незабаром всі троє були помиті і поголені. Силач і Чумак трохи переспалися. Чорнота не клався. Перед ним стояло завдання, яке мало бути виконане. А задовга відсутність господині почала непокоїти. Хлопці вже почали дорікати старшині, що чекають не знати на кого: чи на стару, чи на гестапо?

– Друзі, прошу пам'ятати, що ми – вояки на фронті зі зброєю в руках, в кожній хвилині готові до бою. І чого тут журитися? Ми прийшли сюди виконати наше завдання. Я стареньким жінкам особливо вірю. Думаю, що все буде в порядку. Але Чумак не заспокоювався:

– Друже, а що буде, як стара зрадить?

І тут ввійшла тітка:

– Дорогі мої сини, любі моему сердцю соколи. Стара не зрадить вас, орли мої сизі. Стара довго молила Всевишнього, щоби ще за життя побачити наше рідне військо.

Обцілувала всіх трьох та переказала про що розвідала.

– Бачите, хлопці, тут є одна родина з України. Жінка – українка, дуже добра, а її чоловік, ніби, німець. Він уроджений на Україні і добре говорить по нашому. Тут працює в уряді, займає високий пост. Я тепер була у неї, щоби почути щось нового. Вона готується до якогось прийняття. Я охоче їй допомогла, а при тому дещо довідалася.

– Тітко, чи ви знаєте, кого ваша знайома буде гостити? – спокійно запитав Чорнота.

– Вона говорила, що великі «риби» приїжджають. Що її чоловік має багато роботи, бо все мусить приготувати для тих панів.

– А чи вона не казала, чому вони приїжджають?

Старенька подумала, якби шукала в пам'яті, чи дечого не забула, а по хвилині відповіла:

– Яюсь не пригадуу. Але, як то є потрібно, то я довідаюся. Як моя вихованка верне з праці, то я піду до неї. А може, вона зайде до мене. Добра з неї дитина, я б їй бажала нашого хлопця за чоловіка.

– Чому ні, має аж трьох до вибору, – зажартував Чумак. – Кожний з нас хотів би мати порядну дівчину за жінку.

– Тітко, чи ви добре знаєте того чоловіка? – запитав старшина.

– Його самого – не так дуже добре, але його жінку – то таки добре. А що ви хочете?

– Знаєте, тітко, нам багато чого потрібно. Нема вільної України – і нема ніяких запасів. Все необхідно здобути в боях, як і де тільки можна. Сюди ми приїхали за лікарями.

– За лікарями?! – перепитала здивована старенька.

– Так, за лікарями. Точніше за жидівськими лікарями з ґетта, як-що вони там є.

– А що ж я, стара, можу вам в тім допомогти?

– Ви, тітко, мусите нас познайомити з чоловіком вашої знайомої. Може, він нам допоможе.

– О, це я можу. Але мушу перше на цю тему поговорити з нею самою. Думаю, що при її допомозі вдасться нам це зробити.

– Добре, тітко, тільки постарайтеся зробити це негайно, бо час минає, а ми занадто довго не можемо тут перебувати, щоби не наразити вас на непотрібні неприємності.

– Як так, то я вже йду, щоб з нею поговорити, поки він не поверне з праці. Скажу їй, що я маю когось, хто потребує особисто поговорити з ним. Чи так добре буде?

– Не зле, тітко, тільки не кажіть хто і за чим.

Вже ввечері повстанці знали, що тут, у Люблінському ґетті, також лікарів нема, їх давненько вивезли кудись.

– Є одна можливість, але чи вона дасть вам якусь користь, запевнити не можу, бо сам не знаю, – говорив чоловік знайомої няні. – Якщо хочете, то можу вас перебрати і прилучити до відділу, який охоронятиме німецьких делегатів, які поїдуть на переговори з польським підпіллям АК. Що поляки будуть тим разом хотіти від німців – важко відгадати. Ви там самі почувєте. Може, запотребують лікарів. Якщо так, то ви довідаєтеся, де по них поїхати. Згода, хлопці?

Партизани з задоволенням прийняли цю пропозицію. Другого дня їхали в першій машині, яка очолювала невеличку автоколону.

Переговори відбувалися в люблінських лісах. Польські делегати та їх охорона були репрезентативно вбрані в офіцерських чоботах, райтках* і новесеньких закопянських кожушках просто з голки.

*райтки - штани, допасовані внизу до чобіт

Українські розвідники були в найближчій охороні, тому мали змогу вислухати всі польські вимоги. Вони просили всесторонньої підтримки під час боїв аківців з відділами УПА. Німці обіцяли висилати негайну летунську збройну допомогу. А скільки падало слів, що ображали до глибини душі український народ.

Чорнота мусів тримати на контролі своїх друзів, а особливо Силача, щоби не зрадитися та за всяку ціну вийти живими. Бо ж ті новини так дуже були потрібні Проводам ОУН і УПА. Вони кидали ясне світло як на справи польсько-німецькі, так і на польсько-українські. Сама атмосфера поміж охоронами була дуже натягнутою. Не обійшлося без пострілів, які прискорили закінчення розмов та приспішили від'їзд німців. Але за лікарів мови не було. А, може, не встигли.

Тітка, прощаючись, благословила, як рідна мати, на добру і легку дорогу. Повстанці щасливо повернули до своїх друзів. Тепер Вищому командуванню стало зрозумілим, що, коли поляки називають українців «зайдами» нібито на їх польській, холмсько-галицько-волинській землі і до винищення їх отримують від німців всесторонню поміч, то вони ніколи не приймуть від Українського Проводу пропозицію мирного договору, на який страчено стільки дорогого часу. Отже, настав найвищий час розпочати справжню війну проти правдивих зайд, які насунули цілими ордами на українську землю, та їдять український хліб і мордують її господарів.

ЛІКАР

Зимою 1944 року Чорнота, повертаючи з відправи, з великим зусиллям добився на постій. Кінь його скалічив собі ногу і годі було доїхати. Сам Чорнота, як ніколи, чувся щось зле. Та ще до того в далекій дорозі «розломився» на коні, і то все перемучило його так, що засинав верхи. Страшенно хотілося пожитися та хоч трохи переспатися. Запровадив коня до стайні, обер його і накрив, дав йому обріг, обчистив скалічену ногу, залив карболом*. Не міг зрозуміти, у чім справа: ніби нічого серйозного, а тварина не може як слід опертися на ногу. Ще раз оглянув копито. Там знайшов маленький гострий камінчик, частина якого потрапила під підкову. Чорнота вже й раніше оглядав копито, але була ніч і він нічого не знайшов. Тепер відірвав підкову, вийняв камінчик, вичистив ранку, залив карболом та завинув копито. Опісля спокійно вийшов зі стайні та подався до своєї чоти. Їм стояв під деревом, мовби на нього чекаючи, та іронічно посміхався. Чорнота добре знав, що це означає, але не подав виду.

*карболь - лік, який переважно використовували для лікування різного роду ран у домашніх тварин

– Що нового у нас? – спокійно запитав він.

– Та дещо є, – вицідив той. – Уже два тижні, як ми вислали з вашої чоти ніби найкращих стрільців по лікаря до Рави Руської, і до сьогодні їх нема. Що вони там так довго сидять?! Чи не розуміють, що ми тут нетерпеливо чекаємо?

Чорнота вислухав, не сказавши ні слова. Пішов до чоти, розпитав стрільців про все. Від них довідався, де є Перемога з роєм та що зараз на постійно перебуває районний провідник від Рави Руської. Відразу пішов його шукати. Коли знайшов, запитав:

– Друже, коли від'їжджаєте в свої сторони?

– По суті, мій кінь вже готовий в дорогу.

– Пробачте, що вас запитую, але чи ви добре знаєте терени коло Рави Руської?

– Так.

– Чи можете мене запровадити до шпиталю?

– Так, можу.

– То прошу на мене зачекати, поїдемо разом.

– Як так, то дуже радо.

Чорнота попросив свіжого коня. Отримавши, з поспіхом осідлав його та й поїхали. Десь о дванадцятій годині вполудні долучили до стрільців. Вони зраділи, побачивши старшину, але він гостро запитав Перемогу:

– Чому так довго тут сидите?

– Друже, ви найкраще знаєте, що з нас ніхто не знає того терену, – серйозно відповів він. – А ще важливіше, що нас тут ніхто не знає і трудно чогось добитися. Мав прийти хтось, що знає терен. До сьогодні чекаємо, а його нема.

Чорнота глянув на годинник:

– О другій годині вирушаємо в дорогу, і щоби все було в найкращому порядку.

Сам положився на годинку переспатися, бо був хворий та невиспаний з далекої дороги. Ще й кляча, яку йому приділили, не перейшла найменшого ярочка ані не перескочила найнижчого плотика чи колоди. Ярослав мусів за кожним разом з неї злазити і за узду переводити. Це його ще більше викінчило.

Але точно о другій вирушили. Приїхали під місто, коли вже було темно. Провідник показав освітлені будинки, що стояли дещо на узбіччі. Там була лікарня.

Чорнота наказав їхати навпростець. Коли з'їхали з дороги, коні не могли потягнути воза, який западався в снігу. Один зі стрільців підбіг до Чорноти і сказав, що віз далі не може йти. Старшина грізно відповів:

– Де я піду, там і ви всі. А віз як не їде, то несіть на плечах. Зрозуміли?

– Так є.

Незабаром зайняли оборону біля самої лікарні. Трохи далі були німецькі застави, але повстанці про них не знали. Деякі стрільці з командиром зайшли досередини. В дверях стрінули лікаря Гуру, який якраз виходив. Медсестри-польки думали, що це польські партизани та видали всі ліки і деякі лікарські інструменти.

Коли повернулися на постій, до Чорноти підійшов Орест:

– Чорнота – то є Чорнота! І досі ніким не заступлений, – стиснув його руку. – Друже, але ви виглядаєте хворим, – захвилювався він.

– Ні, друже командире! Моя хвороба відійшла, бо я привів лікаря.

Командир усміхнувся та почав дещо розпитувати про відправу.

– Я маю всі докладні нові інструкції, які вам передам. А тепер я вас, друже, хочу дещо запитати. Хто післав моїх людей за лікарем?

– Та друг Ем призначив, але ми всі так вирішили, щоби вислати найкращих стрільців.

– А чи хтось з вас запитався, чи вони знають терен? Хто ж так робить, маючи на постою людей, які там народилися, вирости, прекрасно знають місцевість, висилає бійців, які там ніколи не були. Скажіть мені, як це розуміти?

– Друже Чорното, ми вислали найкращих вояків, а на це не звернули уваги.

Ще довго на цю тему говорили. Розмову закінчив Чорнота:

– Вже, нарешті, навчіться на час належно роздумувати, бо кажу вам, що колись дорого заплатите за такі і подібні помилки.

Другові Орестові неприємно було, але був змушений признати, що Чорнота має рацію.

ВИШКІЛ КОМАНДИРІВ

Чорнота працював над важливими планами. Напружено довго роздумував, щось малював та записував. Хтось увійшов і почувся знайомий голос Янка:

– Друже Чорното, ви тут? Я вже майже годину часу шукаю вас. Галайда потребує, а вас годі знайти.

Чорнота, складаючи папери в торбу, буркотів:

– Коли ж я маю як слід опрацювати такі важливі плани? Що там знову такого нового?

– Нового не бракує, друже Чорното. Добре, що мають такого, який за них думає та двигает всю працю на своїх плечах, – не втихав Янко.

– Та чи хоч хтось з них це належно оцінить? – запитав Ярослав.

– Це правда. Я постійно перебуваю поміж ними. Багато дечого чую, а ще більше бачу. Командир Ватюга – за вами, як мур. Не дає нікому щось злого сказати. Але деякі особи хворіють на славу. Хотіли би, щоби хтось її здобув та ще готову на тарілці подав. До таких належить і Ем. Ще поки не мав сотні, то сяк-так. А тепер відразу виріс понад всіх справжніх військовиків. Не знаю, чому, друже Чорнота, але він вас виразно не любить. То відчувається на кожному кроці. А, як усім відомо, то це ваша заслуга. Галайда не задоволений, що ви, друже, не прийняли сотні. Тепер роздумує, як вчинити далі. Він помітно нервується, коли Ем оточує себе своїми вибраними та часто їх про вас випитує. А те, що ви не прийняли сотні, має також і свій добрий бік. Бо Галайда має змогу побачити різницю. Це примусило його спостерігати та думати над тим.

– Знаєте, друже, що вам скажу? Прийшло до нас рішення Вищого Проводу, щоби всі, хто перебуває тут на постю, перейшли військовий вишкіл. То, може, Галайда в тій справі мене викликає? – перебив старшина.

– Я думаю, що так, – відповів Янко.

– О, що я чую! Дякую вам, друже, за новини, – говорив Чорнота, запинаючи торбу. – Я вже готовий відвідати Галайду. Але перекажіть йому, щоби мені не забрав забагато часу, бо я сьогодні мушу ще задня викинути свою працю.

– Добре, друже, перекажу.

Обидва подалися до командира. В дорозі ще їх затримав Ватюга.

– Де ви заховалися, друже, що тут розпитують за вами, а вас нема? Чорнота усміхнувся:

– Чи ж не може раз заступити хтось інший?

– О, в тій справі – поки що ні.

Янко відійшов, а вони продовжували говорити далі.

– Я хочу вас попередити, – сказав командир, – що маєте наказ з Військового Проводу провести справжній військовий вишкіл зі всіма, що перебувають тут на постю.

– Друже командире, чи не краще би було, щоби його провів хтось згори?

– Друже, це є наказ для вас і для нас, і ми не маємо нічого до зміни.

– Як так, то залишилося тільки виконати наказ.

Янко повернувся і повідомив, що Галайда з друзями вже чекають. Всі троє пішли туди.

На раді було обговорено перебіг вишколу. Чорнота запитав присутніх, чи вони хочуть перейти справжній військовий вишкіл, чи може тільки дещо повправляти. Командири відповіли, що хочуть перейти справжню школу без ніяких ухилень і полегшень. Наказ негайно почали виконувати. Під час навчання Янко зауважив, що Ем не розуміє військової науки. Він попросту обурений, що Чорнота забагато ними ганяє. На що старшина відповів:

– Я вас усіх перед тим запитував. А зараз виконую одержаний наказ і ваше особисте бажання. А як хто не хоче чи не може, то нехай сам відійде.

ОСТРІВ

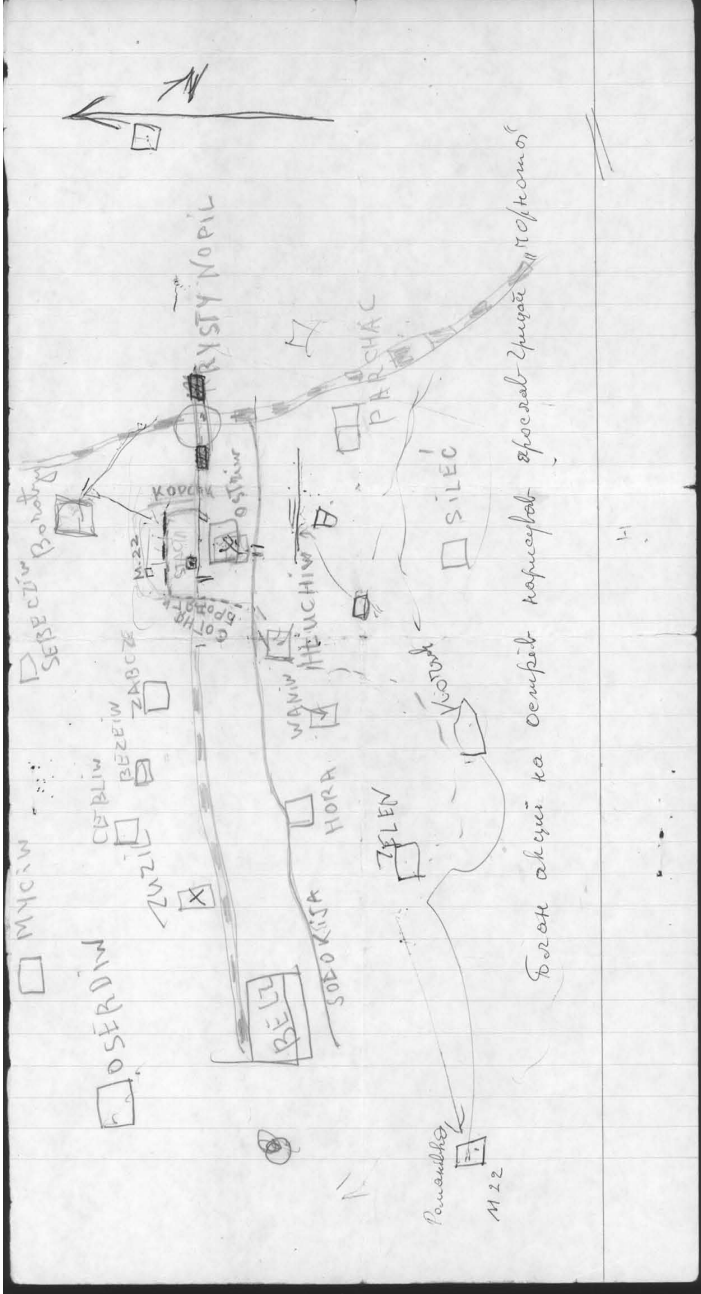
Село Острів – це польська оселя, яка мала великий мурований костел. На півночі проходила залізна дорога Рава Руська–Угнів–Белз–Острів–Кристинопіль–Сокаль. Південніше пливла річка Солокія, яка впадала до Бугу біля Кристинополя.

Польські відділи АК (Кракуси і банди Басая, – так їх називали мешканці Холмщини і Галичини) докінчували мордувати і палити Холмщину та вже почали нападати на Галицькі села, такі як Річиця, Губинок та інші. Вони вже частинно перенеслися до Острова, який озброїли, а з костела зробили оборонний пункт зі стрільними отворами. Обвели Острів колючими дротами та обкопали окопами. АК хотіло опанувати Белзько-Куликівські ліси, щоби звідси продовжувати свою криваву підлогу роботу. Як вони тоді говорили, що до Бугу чорна смуга і щойно у Бузі умиють свої руки від гайдамацької крові. Але невідомо, наскільки легко їм би це перейшло, чи не затрималися би на Бузі, бо апетити у них були не людяні, а звірячі, і, напевно, тоді захотіли б Україну до Дніпра. Але за той час повстанці зорганізували відділи, які нашвидкоруч переходили вишколи: сотня Бродяги – на Зелені біля Прусина, сотня Корсака – в Куликівських лісах. Вишколи тих двох сотень тривали три місяці. Сотня Ема, яка була вишколена і добре загартована ще в боївках і чотах Чорнотю, тепер перейшла своє кінцеве навчання в околиці Пирятини-Кам'янки приблизно за три тижні. Зараз по вишколі сотню перевели в Куликівські ліси на Романівку, щоби сотні могли взаємно себе запізнати, а головне – командири, які незадовго мали разом воювати.

Час акції на Острів призначений на 31 березня 1944 року. Остання відправа відбулася на Романівці. Там зійшлися всі, хто дістав наказ самостійно опрацювати план наступу. Сюди приїхали: Галайда, Орест, Ем, Бродяга, Корсак, Янко, Чорнота, Голуб і інші.

Найцікавіші ідеї висловив Чорнота. Старшина був переконаний, що командир Галайда повинен бути разом з військом на місці акції, бо повстанці не мали телефону. Особливу увагу звертав він на костел, вважаючи, що там сконцентруються польські збройні сили.

Але до його плану додали заставу від лісу з полудня і вирішили, що Галайда позістає на командному пункті. Також постановили, що санітарний пункт розміститься на Глухівській колонії, і там же залишаються таборові вози. Розв'язалася дискусія щодо костелу. Дехто вважав його виключно Божим домом.

План акції на с. Острів
 (рукописна карта Ярослава Грицяя - 1978 р.)

Так згідно плану вночі з 30 на 31 березня підтягнуто всі три сотні під сам Острів, щоб стрілецьким рядком взяти його в кільце. На Глухівській колонії заряджено коротенький відпочинок, під час якого Галайда мав останню зустріч із командирами сотень і чот. Командир давав кожному останні накази та поради. Коли Бродяга, Корсак і Голуб відійшли, він звернувся до Ема:

– Друже, я хотів би мати вас тут, біля себе.

– Але вже вирішено, що я йду з відділом.

– То нехай вже так позістане, – незадоволено буркнув Галайда і звернувся до Чорноти:

– Друже Чорното, Острів сьогодні мусить бути взятий. Як не зможете зробити це цілою сотнею, то беріть чотою.

Чорнота ще раз висловив своє бажання, щоби командир пішов разом з військом:

– Друже командире, є речі, які треба моментально вирішувати на місці, бо ми не маємо зв'язку. Повірте, що ми вас собою заслонимо.

– Це вже вирішено, що я зістаю на командному пункті, і тепер не хочу нічого змінювати.

– А що зробити з костелом, якщо він перестане бути ним, а заміниться в збройну фортецю? – не заспокоювався старшина.

– За той час постараюсь бути там на місці.

По тих словах стиснули собі правиці, Галайда побажав успіхів, і Чорнота пішов до своєї чоти.

Сотні розпочали марш. Перша сотня Корсака обійшла Острів зі заходу, з півночі і зайшла на своє призначене становище на сході аж до річки Солокії. Там зайняла заставу і замінувала залізну дорогу від Кристонополя. Друга сотня Ема обійшла Острів із заходу і зайняла свої становища на півночі. Чота Скали мала здобути залізничну станцію, а чота Беркута мала тримати оборону з боку Боратина. Чота Чорноти повинна була здобути безпосередньо укріплений Острів. Третя сотня Бродяги зайняла призначені становища: західну частину кільця – з півночі від сотні Ема до річки Солокії, і тримала там заставу.

Коли сотня Ема зайняла свої становища, прибіг Скала. Він хотів, щоб Чорнота замінив його чоту і зі своєю пішов здобути станцію, бо це є сильне укріплення. На чоту почув відповідь:

– Напевно, не сильніше від самого Острова. Зрештою, це не є час на яку-небудь зміну. Кожний з нас має своє завдання, яке повинен виконати за наказом. Кожна зміна зробить тільки паніку, до чого нам не вільно допустити.

Повстанці поперегинали телефонні дроти. В Острові вже хтось зачув недобре і зробив алярм. Польські відділи відкрили сильний вогонь по наступаючих відділах.

Один новий, але дуже рішучий стрілець прибіг до Чорноти зі словами:

– Друже Чорното, який встид: Ем дав наказ відступати! Рятуйте ситуацію. Що ж подумає населення, яке нетерпеливо чекає від нас помочі?

Чорнота не подав дальше по лінії відступ, а побіг до сотенного командира та грізно запитав його:

– Друже командире, ми виконали свій наказ?

– Ні-і, – запинаючись, відповів він.

– Тоді чому наказано відступати?!

– Я, я, я не хочу відповідати за людей.

– Чи ми прийшли тут на забаву? Чи здобути Острів?

Але сотенний далі стояв при своїм.

– Якщо так, то я користаюся з другої частини наказу і беру Острів чотою.

– Тоді перебирайте сотню.

– Добре, – погодився Чорнота, – але тільки до хвилини здобуття Острова. Ще раз зазначаю: не довше, як до здобуття Острова.

Лише тоді пішла як слід робота. Кожний чотовий сотні Ема поспішив до свого завдання. Сам Чорнота перший під дуже гострим обстрілом поляків кинувся вперед через насип і тори. За ним його чота, яка посувалися до села планово – одні підбігали, другі прикривали їх вогнем, і на зміну.

Через якийсь час Острів був здобутий. Озброєна залога і польське цивільне населення замкнулися в костелі. Багато жінок стріляли в повстанців з-під хусток. Чорнота не штурмував костел, а чекав на наказ, який мав дати Галайда, але його якось не було. Час проминав, а він чомусь не надходив.

З Кристинополя прискакала на коні дівчина, яка донесла, що там ладують на вагони вояків УГД. Вони негайно мають виїхати в цю сторону. В сотні Корсака зробилося замішання, але чотовий Голуб заспокоїв всіх:

– Я замінував і я постараюся розмінувати.

Вже вся робота була закінчена, а Галайди не було. І ніхто не знав, чому його нема. Чорнота чекав на нього здаля від костелу, хоча він давно перестав бути Божим домом, а замінився на військову оборонну фортецю.

Так минав день. Вже сонце перехилилося далеко за південь, а Галайди далі не було, і ніхто не давав ніяких наказів. Сотні почали відступати. Але до чоти Чорноти такий наказ не дійшов і він далі чекав на командира.

Десять під вечір хтось біг через луки до Глухова. Старшина впізнав друга Ореста та почав до нього кричати. Орест зауважив та почав також щось кричати, але вони не могли порозумітися, бо віддаль затирила голося. Чорнота підійшов ближче. Орест також, знову кричав щось і показував руками в той бік, де був міст. Чорнота почув деякі слова і з того всього

зрозумів, що Галайда поранений лежить на мості і нема кому звідтам його зняти. Орест просив, щоб Чорнота перейняв опіку над пораненим. «Так є», – відповів старшина і побіг до своїх стрільців. Взявши зі собою один рій, поспішив до мосту. Коли прийшов, то побачив, що там крутиться біля сотні вояків, а зняти пораненого командира нема кому. Найбільше було стрільців зі сотні Корсака, менше зі сотень Бродяги і Ема.

Чорнота запитав своїх підлеглих: «Хто добровільно виконає це завдання?» Зголосилося семеро. Ярослав вибрав одного найсильнішого. Сказав йому взяти палатку та на його знак вскочити на міст, а потім, незважаючи на стогін пораненого, покласти його на палатку і подати через поруччя стрільцям. Та самому зіскочити з мосту.

Чорнота поставив два кулемети, що мали цільно бити по отворах в костелі, з яких поляки сильно обстрілювали. Коли все було готове, кулемети заграли на зміну, і робота пішла справно. Не минуло п'яти хвилин, як командир був знятий з мосту і стрільці понесли його в бік Глухова. Назустріч виїхала підвода, якою відвезли його до медпункту.

Тут лікар дав пораненому якісь ліки, а опісля, оглянувши його, лише покрутив головою. Це була дуже тяжка рана, та ще й куля застрягла в самому хребті, на що не було рятунку. Тільки санітарка закінчила перев'язку, як німці вдарили з танкеток по Глухові і санпункті. Зачали горіти хати. Повстанці змушені були відступити, бо не мали відповідної зброї, щоб відбитися.

Хоча костел з озброєною залогою зістав нерозбитий, однак Острів перестав існувати як польська бойова фортеця. Командира Галайду перевезли до його родинного містечка Угнова, де він помер від рани. Перед смертю покликав Чорноту до себе та широко з ним поговорив. Вкінці сказав:

– Про бій вас не питаю, бо все точно знаю. Жалію, що вже нічого не можу змінити. Ще моє прохання до вас, друже Чорното: будьте обережні, розумні, як тільки можна, бережіть стрільців, бо їх так мало, а все щойно лише зачинається.

Потім передав Чорноті свого улюбленого, дуже доброго коня. Тяжко було прощатися зі своїм командиром, який мав відійти назавжди кудись далеко, в не збадані ніким засвіти.

Був він ясної і тверезої думки до останньої хвилини свого життя. Відійшов зі словами на устах: «Жалію, що нічого більше зробити не можу для нашої Укра...»

Поховали його у рідному Угнові. Похороном займався Чорнота з двома роями, які тримали застави. Був це перший величавий здвиг народу, який зійшовся відпровадити в останню дорогу свого першого курінного командира цього терену. Тільки друзі опустили домовину у могилу, яку священник запечатав, як від станції посунули німці. Чорнота наказав цивільним людям розійтись додому. Гітлерівців наступало багато.

Розпочинати нерівний бій не було сенсу. Тому повстанці теж розійшлися, щоб зустрітися знову в лісах і продовжити справедливу боротьбу за свій народ, свою державу, за вільну Україну.

ЗБРОДНЯ КЛИЧЕ ПІМСТУ

Під час однієї ночі на відпочинку Чорнота не міг спати, переходило в його голові минуле і сучасне. Над всім треба було як слід подумати, щоби якнайкраще опрацювати поставлені завдання. Недалеко від нього два стрільці розмовляли пошепки:

– Провід передав нам суворий наказ. Заборонено стріляти по цивільному населенню, а тим більше по жінках. Озброєних брати живими в полон, бо треба їх освідомити і випустити на волю.

– А як було під час бою? Населення Острова було озброєне. Жінки стріляли з-під хусток нам в плечі, доростаючі діти так само.

– Подивися, як наш Провід бавиться в гуманних. Не стрілай до жінки, нехай вона до тебе стріляє. Не стрілай в озброєних, а бери їх в полон, освідоми і випусти на волю – нехай вони далі мордують українців. Як мені Бог свідком, я зроблю те, що вони зробили з моїм батьком і сестрою ще за їх вільної Польщі.

– А що сталося з твоїми близькими? – запитав другий.

– Бачите, друже, з нашого села досить далеко до млина. Треба було їхати біля польської колонії, де поодиночі ніхто спокійно не переїхав, бо потім більше його не бачили. Тому господарі збиралися гуртом і так їхали до млина. Там чекали, поки млинар змеле їм усім збіжжя на муку, і знову вертали всі разом.

Так поїхав мій батько зі сестрою. А що мама була дуже хвора, то тато спішився їхати додому. І виїхав трохи швидше, в білий день. Коли поверталось решта господарів, знайшли мою сестру при дорозі ще живу. Вона розказала, що трапилось і зараз таки померла. Коли вони проїжджали там, напали на них поляки. Тата і її смертельно побили. Коні з возом і мукою забрали. Вона прийшла до притомності під якимось хабаззям зі землею, але Господь допоміг її видряпатися і дотягнутися до дороги, де її наші селяни і знайшли. Там знайшли і забитого батька та привезли додому.

А я сьогодні буду ризикувати власним життям?! Він покаже, що ніби руки піднімає, аби використати хвилину, в яку дасть тобі кулю. Та жінок і дітей не стрілай, а вони до тебе – стріляють. Якщо вони стріляють, то я також буду стріляти. Не буду чекати, аж вони мене положать так, як мого тата.

Чорнота розумів того стрільця, але покликав його до себе і постарався пояснити. «Ми є військо, – сказав він, – і не можемо кожний по-своєму робити. Ми маємо Провід, який за це відповідає, а нашим

обов'язком є його слухати, повністю підпорядковуватися і виконувати тільки його накази».

НЕВДАЛИЙ ПЛАН

Після похорону командира Галайди праця пішла вперед. Перший рейд на Холмщину був розпочатий. Прочистили терен на пограниччі Галичини з Холмщиною від польських збройних бандитських гнізд, звідки вони нападали на українське населення.

Десь в тому часі прибув якийсь гість з проводу. Відбулася відправа командирів куреня, на яку також покликали двох чотових – Голуба і Чорноту. На тій відправі незнаний гість прочитав готовий план акції, в якій всі три відділи – Бродяги, Корсака і Ема – мали свої окремі завдання. Оскільки вважалося, що на таку акцію сили ще ослабі, то пропонувалось зорганізувати хлопців і, хоч би й без зброї, долучити до відділів, щоб зміцнити їх.

Прочитавши план, гість запитав, чи є якісь питання? Один чотовий встав і запитав:

– Як ви, друже, вважаєте: невишколені цивільні, та ще й без зброї, можуть зміцнити відділи?

Незнайомий вдарив п'ястком об стіл і грізно відказав:

– Це є готовий опрацьований план і так належиться його виконати. Зрозуміли?!

– О, як так, – продовжив той самий чотовий, – то чому задаєте питання, коли вважаєте, що то є план бездоганий. Тільки чи буде кому за нього відповідати? – та спокійно сів на своє місце.

Більше нічого ніхто не питав. Відправа закінчилася, і всі розійшлися. На подвір'ї командир Орест підійшов до чотових з незнаним гостем та познайомив його з ними. Прийшла черга і до Чорноти. Незнайомий тепер із зацікавленням розпочав розмову. (Напевно, пригадав собі не один звіт, який переходив через його руки). Але Чорнота перепросив і відійшов. Він був дуже незадоволений, що хтось, не знаючи терену ані обставин, насмілився накинути зовсім невдалий план акції. Згодом це підтвердилося на практиці.

Сотня Ема до призначеного завдання вирушила лише у власнім складі і виконала його. Чорнота не прийняв цивільів. Він сказав, що є вояком і хоче мати хоч мале, але військо. Сотня Бродяги була взята польським АК в кільце і понесла великі втрати, та в дальшому рейді не відіграла значної ролі. Коли зв'язковий повідомив про це, сотня Ема відразу поспішила їм на поміч.

В дорозі їм назустріч йшов якийсь досить великий відділ. Щоби розвідати, що це за відділ, вислали трьох стрільців на розвідку. Незна-

ний відділ також післав вперед свою розвідку. Виявилось, що це польський відділ, бо дехто з них мав білі опаски на руках, чого українські повстанці не практикували. Коли розвідки стрінулися, з українського боку хтось перший запитав польською мовою:

– Z której kompanii twój oddział, może znów będziemy się bić, jak przedwczoraj, swój swego.

– My polacy z zamojskiego, idziemy na pomoc polakom hrubieszowskim, bo ukraincy palą nasze wioski, – відповіли поляки.

– To ściągaj swoje siły, a ja ściągnę swoje i dalej pójdziemy razem,* – і розійшлися до своїх відділів.

Чорнота хотів взяти всіх поляків у полон, але Ем дав наказ до бою. Розбивши цей відділ, його сотня поспішила на поміч Бродзязі.

Якщо б відділ Бродяги оборонявся в мурованих будинках – там, де його поляки взяли в кільце – то, може, було б інакше. Але Бродяга хотів вирватися і проривався чистим полем. Також з-поміж організованих цивілів багато впало. Поміж вбитими був одинак, за яким родичі дуже лементували. Була це перша настільки невдала акція, що забрала стільки жертв.

Чорнота підійшов до командира Ореста і запитав:

– Друже, де є той панок, що бив п'ястком об стіл?

Орест неохоче відповів, що він від'їхав. Так то буває, якщо як слід не опрацювати справу, не дати голосу військовикам, які будуть цю працю виконувати. Та не було з ким, бо не хотів навіть вислухати питань, щоб їх спільно обговорити. А тепер вже його нема. Не захотів послухати зойків і лементів, до яких причинився він сам.

По тій акції проведено слідство в справі розбиття сотні Бродяги. Було вирішено сотенного командира Бродягу поставити перед військовим курінним судом. До того суду, як знавець військового ремесла, був покликаний Чорнота, але він відмовився. З того приводу закликав його командир Орест. Тоді довго говорили сам на сам. Між іншим, Чорнота сказав:

– Я переконаний, що в такому поспіху, в якому ми вишколювали і підготовляли наші військові відділи, немає нікого з нас, щоб не мав якоїсь провини чи помилки. До тих винних належу і я. І якщо ви, друже, хочете, щоб я пішов в склад суду над Бродягою, то насамперед судіть мене.

– За що вас, друже Чорното, судити, коли ви вив'язуєтесь зі всього бездоганно.

– Так, ніби прекрасно, але провини в мене не бракує.

– Якої провини? – нетерпеливо запитав Орест.

*— З якої компанії твій відділ, може, знову будемо бити, як позавчора, свій свого.

— Ми, поляки з замойського, йдемо на поміч полякам грубешівським, бо українці палять наші села...

— Ну, то стягуй свої сили, а я стягну свої, і далі підемо разом...

– Якщо хочете знати, то скажіть мені, яка кара чекає стрільця, що засне на стійці?

– То вже хіба кожний знає, що це строга дисципліна і за щось подібне Провід показово розстрілює.

– Отже, я таку смерть взяв на себе. Бо я не хотів рапортувати, щоби доброго вояка, на якого треба чекати кільканадцять років, показово розстріляли. А таких нам так дуже потрібно. От тепер вже знаєте, друже, чому. А може, то і не його вина, а наша, бо ми недостатньо роз'яснювали. Ми всі думали, що кожний сам розуміє, що таке є стійка.

Ще довго роздумували над різними проблемами, потім розійшлися. Після того перестали говорити про суд над Бродягою. Більше ніхто не накидав військовикам ніяких планів. Остаточне рішення належало до них, бо вони його виконували і за нього відповідали.

Після розбиття сотні Бродяги сили повстанців значно ослабли, а вони були потрібні до дальшого рейду. Тому на зміцнення до терену мав прийти відділ командира Ягоди з Волині.

Праця продовжувалась. Коли поляки спалили галицькі села Річицю і Губинок, відділ Ема був підтягнений до ріки Річиці і там зайняв становища, щоби затримати ворогів і не впустити їх далі до Галичини. Провід заборонив атакувати, щоби не зрадити своїх скромних сил.

На очах повстанців приїхали поляки до Губинка. Там дротами шукали і видобували на згарищах всяке укрите добро. Нараз біжить кінь без їздця. Коли прибіг ближче, побачили малого хлопчину, який сильно тримався кінської гриви. «Літ п'ять, шостий, – з плачем видусив з себе, – дідуся і сестричку забили.» Партизани не витримали. Чорнота на власну відповідальність взяв кількох стрільців і прогнав грабуючих поляків.

Село Губинок лежало в згарищах. Запах спалених людей, худоби та всього, що там згоріло, морочив всіх. Дідуся знайшли з малою дитиною в руках біля ями на бульбу. Як залізав, так там і був забитий. Їхні тіла були раз коло разу попрошивані багнетами. Вже білі, як сніг, бо кров їх сплила в нашу рідну землю. А на устах дідуся застигли невисказані слова. Кров, невинно пролита ляхами, засіє для них доволі будяків, бо на пшеницю вбивці у Господа не заслужили.

Стрільці повернули на свої становища, звідки було добре спостерігати, що діється в терені. В Річиці було видно людей, які збирали по згарищах недопалені людські тіла і кості та складали їх до спільних могил, а старенький священик, здається, Колянківський (він опісля помер у польській в'язниці в Штумі), печатав гроби і йшов далі. А другі люди загортали землю.

Власне тут заатакувала українське військо польська кавалерія з шабельками. Їх підпустили дуже близько, а потім вдарили цільним вогнем, який вони не витримали і розбіглися.

ПОДІЇ В ЖЕРНИКАХ НА ХОЛМЦІНІ

В селі Жерники, що на Холмщині, постійно стояли польські партизани. Видно, добре мусіли надокучити населенню, бо коли прийшли наші повстанці, то жінки вилами допомагали бити ляхів. Провід довідався і прийняв це з великим обуренням до такої міри, що поставив тих кількох жінок під військовий курінний суд.

Коли їх припровадили, одна старенька бабуня звернулася до суду зі словами:

– Заки будете нас судити за наші провини, будьте ласкаві вислухати, чому ми то зробили. Ми всі маємо однакову провину і однакову причину до того. А потім звернулася до молодшої віком жінки:

– Ти, Ганю, розкажи їм, як все було. А опісля, якщо ми провинилися, нехай нас судять.

І молодиця почала розповідати:

– В нашому селі постійно квартирувала польська партизанка. Як вони прийшли, наші мужчини поховалися. А ми, жінки, як могли, так обходились. Поляки напочатку були чемними та облесливими, але ми їм не довіряли. Та їх чемність була якась дивна і зрадлива. Тому наші мужчини укривалися дальше. Але поляки старалися бути дуже добрими і попросту говорили: «Чому господар ховається? Ми ж йому нічого не зробимо, нехай приїде до хати. Для чого йому десь там в stodoli поневірятися». Те саме було в кожній хаті. Ми всі знали, що вони приготуються до якогось ніби-то великого їх свята, і в кожній хаті мали робити прийняття, на яке конче просили господарів. За той час вони вже точно знали, що господиня десь комусь виносить їсти. «Господинцю, та ми знаємо, що ваші господарі вдома. Ми хотіли б сьогодні разом посвятувати та почастивати вас усіх за ваше добре ставлення до нас», – так просили і наполягали, що ми таки їм повірили. А як один прийшов, то вони обійшлися з ним добре, посадили за стіл, почастивали. Так один по одному і поприходили наші мужчини до хат. Прийняли їх дуже гарно, поки не стягнули всіх мужчин в кожній хаті. Як вже мали всіх за столом, тоді оголосили так зване ними «псе веселіско». Одні тримали наших мужчин під зброєю, другі зайнялися своїм ганебним ділом. Розібрали і поклали всіх жінок, від малолітніх дівчат до найстаршої бабці, яка була в хаті. І так по черзі зі всіма. Одні тримали, а другі робили свою роботу, і на зміну. А на це мусіли дивитися дідусь, тато,

муж, син, внук, а в декого і правнук. Мужчин вже не випустили зі своїх рук, а з нами, жінками, робили, що хотіли.

То їм давало задоволення, що вони можуть це з нами робити. Так тривало, аж наші відділи прийшли і їх вигнали, в чому і ми допомагали. А тепер скажіть нам, якби ви були на нашому місці, чи би не били таку сволоту?

Старенька, як сніг сивенька бабуня, звернулась до суду:

– Сини мої любі! Скажіть мені, як я можу подивитися на свого мужа, сина і внука. Я б воліла вже лежати в тій нашій чорній землиці, ніж переживати той великий встид, такий підлий і низький.

З жінками ще довго розмовляли, про все розпитували. Однак, судити не було за що. Бо їх кати собі на це в тих стареньких і молоденьких жінок заслужили, і від них дістали.

Однак, наших повстанців не було так багато, щоби змогли оборонити всі села. Як трохи пізніше польські партизани напали на Жерники, то вимордували всіх людей і спалили село до тла.

РОЗГРИЗЕНІ ВУДИЛА

Розвідка повідомила, що відділ Ягоди вже прийшов та заквартирував у холмському селі Василеві. Повстаці дуже зраділи, бо нетерпеливо на нього чекали. Командир Ватюга відразу дав команду на відмарш в бік Василева. Вирушили з цілим відділом Ема. Відділ був дуже підбадьорений. Де тільки прислухатися, всюди велися жваві розмови на тему партизанів з Волині та про зустріч з ними. Ті, що чули дещо про командира Ягоду і про його відділ, розказували іншим. Так підійшли під саме село.

На краю лісу стрільців залишили лише під командою чотового Беркута. А командир Ем з підлеглими та ще деякі особи, як Ватюга, Орест, друг Ожидач, Чорнота, друг Янко й інші, поїхали верхи на конях до Василева, щоби стрінутися з Ягодою та його людьми. Їхали певно, без будь-якого застереження, бо ж тут тепер було безпечніше. Відділи УПА своєю хороброю поставою змусили польське підпілля АК випровадитися з тих теренів.

Так доїхали на поля, недалеко від села. Щось дивним видавалось, що село виглядало ніби завмерлим, ніде нікого не було видно. Нараз наїхали на дуже добре озброєну заставу. Всі стрільці були вбрані в уніформи червоноармійців зі зірками на шапках. Хтось прошепотів: «Ось дивіться, як Воляняки приготовляються до большевицької дійсності». Але застава поставилася до них дуже строго. Партизани домагалися зустрітись з командиром. Хтось зі застави пішов повідомити про це.

То забрало доволі багато часу, за який упісти заспівали кілька повстанських пісень. Перша з них грімко пролунала і пробудила доколiшні ліси

і села. Була це пісня, принесена з Карпат відділом «Сіроманці» – «І з гір Карпат несеться гомін волі...». І, справді, розбудила вона своїм гомоном і населення села Василева. Раптом зароїлися поміж хатами жінки і дівчата у вишиваних сорочках. А партизани й далі співали своїх улюблених пісень.

Нарешті приїхало кільканадцять стрільців на чолі з типовим ротним командиром. Вони пригналися дуже швидким темпом, бо, як командир стримав свого коня, то він аж цілком присів на задні ноги. Він запитав про проблеми, що виникли. Командир Орест повторив прохання. Повстанців обступили довкола і під штиками припровадили перед хату, де квартирував їхній командир зі своїми підлеглими. Охорони не знімали. Один пішов повідомити про прибуття. Тут знову прийшлося чекати. Чорнота розпочав гарцювати своїм конем, наїжджаючи на командира охорони. Він мав дуже доброго коня, але і противник не гіршого.

Так забавлялись, аж повернув стрілець та повідомив, що до хати може зайти тільки двоє без зброї. Орест і Ем передали зброю і коні своїм друзям та пішли. Несподівано кінь Ватюги розгриз вудила, і командир звернувся до Ярослава:

– Друже, чи можете мені роздобути вудила?

– Не журіться, друже, зараз будуть нові, – віддав свого коня, взяв розірвані вудила і пішов до сусідньої хати.

Коли увійшов, поздоровив господиню і всіх, що були всередині, своїм веселим та жартівливим голосом, і зрозумів, що це не відділ Ягоди, а червоноармійці. Їх було багато. Вони мали поголені голови на нульку, а на стіні виднів портрет Сталіна. Це все підтвердило його припущення. Один з червоних шепнув: «Я знаю, що ви є петлюрівці». Але Чорнота не мав часу на розмови. Він підійшов до господині, яка крутилася коло печі.

– Що ж доброго варите, тіточко, що так в носі залоскотало? – жартував він, потім перепросив її та попрохав вудила для коня. Вони вийшли до сіней.

Коли жінка зачинила двері з хати, старшина тихо запитав:

– Коли вони прийшли?

– Над ранком, – відповіла тітка. – Ми приготувалися до прийняття нашого відділу з Волині, – говорила вона з поспіхом, – наварили, напекли, позастеляли долівки соломкою, бо розвідка повідомила, що цієї ночі надійдуть дуже змучені з далекої дороги. Аж тут маєш – Медведєв присунув зі своїми посіпаками.

– Чи наших є тут хоч трохи?

– Є, але поховані. Тільки за селом в маєтку є більша боївка, але і червоні там також квартирують.

– Дуже дякую, тіточко. Тепер потребую вудила і пляшку самогону.

Вона побігла у стайню, звідки припровадила старенького дідуса, який приніс вудила. Чорнота подякував і, жартуючи, голосно сказав:

– Дядьку, не дармуйте, а витягайте плуги до орки, бо весна прийшла і, напевно, прийдеться декому допомогти зорати поле.

Дядько здивовано глянув на Чорноту, а опісля на двері до хати. Чорнота ствердно кивнув головою.

– Що ж, плуги в мене вже давно готові, тільки чекаємо, щоби наша чорна землянка краще підсохла, та й будемо починати ярувати. А коли буде треба, то і другим допоможемо, – старий неначе віджив і швидко відійшов.

Чорнота вкладав дві пляшки самогону до кишень і говорив:

– Ви, тіточко, вже йдіть, візьміть сала чи якусь гуску та занесіть до цієї сусідньої хати. Попросіть господиню, щоби відімкнула двері з другого боку. Жінка послухала та відразу побігла до комори.

Чорнота повертався вільним кроком, усміхнений, з піснею на устах:

*Ой, дівчино, чия ти,
Чи підеш ти гуляти?
Не питайся, чия я,
Як підеш ти, піду я.*

Сама пісня ніби не говорила нічого. Але поставила всіх на ноги, бо ж вони її не раз чули від чотого лише в критичних моментах. Та він спокійно підійшов до Ватюги і подав йому вудила:

– Ті вудила вже не зможе розгризти.

Ватюга, виразно занепокоєний, хотів щось говорити, але Чорнота перепросив:

– Пробачте, друже, в тій хвилині, повірте, не маю часу.

І, далі наспівуючи, підійшов до Янка. Передав йому самогон і сказав:

– Загендлюй у червоних набоїв, а головне – забавляй їх, як тільки можеш.

– То червоні?!

– Так.

Янко тут же підійшов до ротного командира та зачав торг. Скільки він придбав набоїв невідомо, але важливо, що зібрав всю охорону навколо себе.

Тітка з поспіхом понесла щось накрите обрусом до хати, куди зашли Орест і Ем. Чорнота за той час встиг підійти до чотого Скали:

– Як тітка оця, що несе щось, буде вертати додому, щоби ти крадькома дістався за хату.

– Так є, друже командире.

Коли жінка вийшла, Чорнота і Скала поза плечима охорони чмихнули за хату. Двері були вже відімкнені. Так обидва дісталися до сіней. Двері в хаті також не були добре заперті і було виразно чути розмову, що

велася. Мали вони вікно, яке було нещільно заслонене. Через цю щілину Чорнота мав змогу добре бачити ціле помешкання. Над столом на стіні висів червоний прапор і портрет Сталіна. В кімнаті було кілька старшин і одна військова жінка, яка крутилася біля кухні. Зброя була поставлена в одному куті і доступна в кожній хвилині. Українські командири стояли посередині. Орест розмовляв зі старшинами, а Ем стояв блідий і мовчав.

– Я вас не розумію, – говорив Орест, – переходите нашими селами, в них квартируєте. Наші селяни вас харчують й усім вам допомагають, в них забираєте коней та що тільки вам потрібне, і добре бачите, що тут діється. Бо проходите через дощенту спалені і вимордовані ляхами села. Питаю вас, як ви можете на це все дивитися і навіть пальцем не кивнути в їх обороні?

Один зі старшин, мабуть, головний командир, перервав російською мовою:

– У нас есть приказ с Москвы и свой определенный путь. Наше командование требует выполнения приказа. А что делается здесь, нас не касается. И никакой обороны для ваших сел мы дать не можем, разве будет дан приказ сверху.

А далі, усміхнувшись, іронічно додав:

– А как это так – вы не побоялись к нам прийти? Теперь вы в наших руках, и мы можем с вами делать все, что угодно.*

Тут двері відчинилися та пролунав грімкий голос:

– Не ми у ваших, а ви в наших руках. І, зазначую: один тільки постріл – а заговорить кожна стріха.

Тоді звернувся до головного командира:

– В тій хвилині прошу дати наказ зняти охорону та дати нам спокійно відійти. Ще раз застерігаю: один, навіть помилковий, постріл закличе наших до бою.

Головний глянув на старшин, які стояли безпорадні посеред хати, і одному з них дав наказ зняти охорону та спокійно розійтися на свої квартири. Офіцер поволі вийшов, а за ним Орест і Ем. Чорнота зі Скалою не спускали очей з дверей, пильно спостерігаючи за кожним рухом. Охорона розійшлася. Червоноармієць повернувся та про все повідомив командира, який запевнив Чорноту, що вони мають вільний від'їзд. Першим відійшов Скала. Ярослав ще при відході застеріг:

– Ще раз попереджую: лише один постріл, і не вийдете ні один звідси живим. Зрозуміли?

* — Ми маємо наказ з Москви і свій визначений шлях. Наше командування вимагає виконання наказу. А що робиться тут, нас не стосується. І жодного захисту для ваших сіл ми надати не можемо, хіба що буде наказ зверху...

... — А як же це так — ви не побоялись до нас прийти? Тепер ви в наших руках, і ми можемо робити з вами все, що захочемо.

Коли вийшов на подвір'я, його обступили повстантанці, і хтось стиха запитав: «Куди їдемо?»

Ем пропонував повернутися в ліс, бо ж там позістало військо без командирів. Інші мовчки дивилися на Чорноту, який поправляв дещо на коні, чекаючи на його рішення. Він глянув на них і пошепки сказав:

– Їдемо в мури за село, до маєтку. Там квартирує наша боївка і ми долучимо до неї. Їхати дуже помалу, з ноги на ногу, нехай знають, що вони в наших руках.

Всі рушили битою дорогою в бік маєтку. Скала і Чорнота забезпечували охорону досить здаля, позаду, щоби дати змогу їм всім доїхати. В половині дороги Янко повернувся і запитав Чорноту:

– Чи не краще було би поїхати долиною просто до лісу?

– Друже Янку, я не знаю, хто захотів їхати долиною, але, на мою думку, це небезпечно. По-перше, земля вже розмерзлася і мокра. Коні закопаються, і як далеко заїдемо? І тим самим підтвердимо, що ми дійсно є в їх полапці. Перекажи, що не сміємо з'їхати з битої дороги, яка запровадить нас до мурів.

З тим друг Янко від'їхав. І всі щасливо долучили до боївки, яка дуже зраділа, бо по сусідству квартирувала набагато більша група червоних. Після того як командири прибули, червоні забарикадували двері, які злучували обидві половини маєтку. А незабаром приїхав на коні зв'язковий та передав їм наказ відмаршу.

Тоді виїхало з Василева понад 400 червоних партизанів. Була це якась частина з'єднання полковника Медведєва разом з ним на чолі.

Коли вони забралися, всі пригадали собі, в яку впали полапку, та годі було повірити, що так гладко все обійшлося. Трохи подискутували на тему відділу Ягоди, чому, власне, він не прийшов. Опісля дещо підкріпилися зупкою з солониною та чорним хлібом, яку з апетитом втинав кожний, та приговорювали Янкові, чому не залишив хоча б одну пляшку самогону.

Перед від'їздом командир Ватюга підійшов до Чорноти, стиснув йому руку і сказав:

– З вами, друже, найгірша небезпека не страшна. Мабуть, і смерть була би також легшою.

– Друже командире, це є найнормальніша річ. Ми всі є тільки вояками, і виконуємо завдання, яке нам припало, як хто зуміє. Тому чимшвидше сідайте на коней та дайте наказ від'їзду до нашого війська. Бо не знати, де посунули червоні. Вони мають також не злу розвідку, тому ми мусимо бути дуже обережними, щоби не дати себе розконспірувати та не спровокувати до чогось непередбаченого. Потрібно всіма силами змусити їх покинути наші терени. Тепер ясно, що вони не прийшли на нашу землю нам допомогти. Тому треба укріпити наше існування на рідній землі.

ПОСАДІВ

Нарешті прибув давненько очікуваний відділ Ягоди. Старанно почали підготовляти акцію розгромлення Посадова – польської твердині на землі Холмщини. До укріплення йшла вузькоторівка, якою німці доставляли полякам потрібні їм матеріали, зброю, амуніцію та харчі. Цей пункт мав дуже добре розташування. Головні його сили були розміщені в замку, який стояв на недоступному з одного боку горбі. Був обведений грубим старим муром. Поблизу нього були колонії, в яких знаходилися різні військові майстерні, що виробляли зброю і тому подібне та різні потрібні їм застави, телефонні, алярмові стійки тощо.

Щоби завдання виконати успішно, треба було провести докладну розвідку. Ця акція планувалась на латинський Великдень 1944 року. Чорнота, Силач і Спритний протягом двох днів і двох ночей ходили навколо Посадова, щоби належно пізнати терен. Першої ночі, коли обходили довкола, натрапили на залізницю, яка провадила до замку. З тої сторони чувся виразний шум. Стрільці поклялися на замерзлу землю і почали вслуховуватися. Торами йшов польський відділ. Котромусь впала лопата і вдарила об шину. Зараз почувся картаючий голос зверхника (польською мовою): «Був наказ, щоби поводитись якнайбільш обережно, а ви що? Вам же добре відомо, що українці не сплять». – «Пане поручнику, вони ще далеко». – «Далеко-недалеко, а обережність обов'язкова». – «Я дуже перепрошую, але зачепився о щось і впав, а тота проклята лопата стукнула». – «Добре, добре, тільки надалі вважайте».

Говорили пошепки, але в нічній тиші кожне слово доходило до повстанців, що лежали зовсім близько від торів. Відділ ішов дуже розтягнуто, хтось при кінці бурмотів собі пісню «Як то на воєнце ладне». А двоє останніх присіли, закурили папіроси та тихо переговорювались: «По якого чорта чистити ті старі окопи? Кому вони будуть потрібні?»

Коли відділ перейшов, розвідка пішла далі. Вдень оглядали здаля, а вночі підходили до самого муру. Другої ночі на одній з колоній зауважили в хаті світло. Хоча вікна були закриті, виднілася мала щілина. Двоє стрільців зачекали за шопою, а Чорнота підійшов до вікна і через шпару оглянув хату. За столом сидів капітан, а коло нього дві молоді панюсі та господарі. На столі стояла пляшка з горілкою. Коли повернувся до своїх друзів, розказав, що бачив і пояснив, що потрібно тут зачекати на того капітана, бо він, напевно, буде вертати до замку.

– Друзі! Будьте дуже уважними, бо я буду говорити з тим капітаном. Він виглядає добре підпитим, то всього не розбере, – наказав старшина.

– Друже командире, візьміть собі ту білу шмату на руку, бо вони що другий її носять, – підказав хтось.

– Добре, давай, – погодився він.

Українські розвідники були вбрані у чорні уніформи, подібні, як носили польські залізничники. Ще довгенько довелося чекати на капітана, але врешті Чорнота дав знак друзям, що вже виходять. За хвилину господар випровадив гостей, ще трохи поговоривши з ними на порозі. Врешті попрощалися, та двері замкнулися.

Офіцер взяв панюсь під руки, одну з одного боку, а іншу – з другого, і з веселим настроєм рушили до замку. Чорнота вийшов із-за хати і звернувся польською мовою:

– Стій, кличка!

Капітан сказав кличку, а старшина швидко щось подібного відповів. Лях був добре підхмелений, бо клички не розпізнав. Зав'язалася розмова, в якій Чорнота представився як один із спецкур'єрів, що прибули вночі, та стійкові при брамі не впустили їх досередини, а казали чекати до рана. Капітан перебив.

– Хлопці, добре вам відомо про це, що зобов'язує строга дисципліна.

– Так, пане капітане. Дисципліна дисципліною, а чоловік є чоловіком і потребує по далекій дорозі відпочити...

Капітан був в добрім гуморі і жартома відповів:

– Добрий вояк по годинах не йде там, де стоять стійки, а поза її плечима, просто через мур...

– Як, пане капітане, пан хіба жартує?

– Ні, тим разом говорю правду. Там під муром, – вказав він рукою, – є кілька старих бельок. Там є критий вхід, щоправда невігідний, але перейти можна...

– Дякую, пане капітане, але мушу з боєм серця признатися, що заздрю пану за тих таких гарних, милих і молоденьких дівчат...

Розмова перейшла на товариські жарти, після яких весело попрощалися і розійшлися. Капітан з дівчатами до замку, а Чорнота до своїх друзів, які нетерпеливо чекали на результати зустрічі.

Незабаром партизани були там, де капітан показував рукою. В темряві ночі друзі перейшли через мур досередини і позаягали за грубими старими липами, які росли, немов вінком, навколо замку, влітку даючи йому прохолоду та прикрашаючи своєю зеленню.

До вартового, який стояв при брамі, прийшов другий і почали говорити:

– Нарешті скінчився той такий тяжкий вишкіл, який нас усіх вицерпав до решти.

– Ну і що з того. Зараз по святах зачинається інший, і кожний, хоче чи не хоче, мусить вчитися, бо ж такий час, а військо потребує вишколених командирів.

– Зате свята будуть веселі. Стільки дівчат приїхало, що аж на серці веселіше. Може і нам щастя усміхнеться, – відповів перший.

– Ще такого закінчення вишколу не було, як той останній. Можливо тому, що припало на свята. До того часу не зле нам йде. «Кабани» голови не підносять. Холмщина вже вільна. Аби так далі нам йшло, то незабаром вичистимо той чудово прекрасний терен чорнозему аж до самого Бугу від непотрібних нам зайд. Старий говорив, що нашим обов'язком є зайняти всі важливі залізничні пункти, а решта піде, як в першій світовій війні. Мій батько мені розказував, що в тій війні він сам брав по двісті «кабанів» до неволі. Ті українці, як барани.

Вартові розмовляли польською мовою, але розвідка досконало їх розуміла. Тут терпець увірвався і Силач зачав просити Чорноту:

– Друже, дозвольте, я зніму їх – ані шелесту не буде.

Чорнота заспокоїв своїх друзів:

– Не можемо, бо наше завдання ще не скінчене.

Ще довгенько слухали різну маячню про український народ, але прокинувся день і небо посіріло.

– Друзі, обережно вертаємо до своїх, бо час минає, а наші командири нетерпеливо чекають на нас, – наказав старшина.

На головній відправі постановили до першого рішучого удару на Посадів призначити зміцнений відділ Чорноти і відділ Ягоди. Відділи Скали і Беркута залишити в тилу, бо, якщо не вдасться розбити поляків, щоби не зістати без вишколеного війська. Також зійшлося з терену багато нових здібних, але ще не вишколених, з власною зброєю мужчин.

Чорноті запропонували їх. Він перейшов поміж ними, оглянув та звернув увагу на одну трійку, яка мала польського «еркаема», що був в прекрасному стані. Були це швагри і чотирнадцятилітній хлопчина, син котрогось з них. Старшина підійшов до них і запитав, чи хочуть піти з його відділом. Вони охоче погодились. Ярослав прилучив їх до свого відділу, але нікуди далеко від себе не відпускав.

Його чота мала вдарити на Посадів з протилежної сторони, тому мусіли зробити багато окружної дороги, щоби вчасно зайти на призначене місце. Відділ Ягоди мав також своє місце. Відділи Корсака і Бродяги тримали застави по навколишніх селах. Чорнота пропонував ще другий план: зайти вночі тим тайним входом і взяти їх всіх сонних. Але Провід на це не погодився. Посадів мав бути взятий боєм.

Початок дій призначено на 6-ту годину ранку. На всякий непередбачений випадок домовились початком бою вважати перший постріл.

Чорнота своїм стрільцям наказав залишити все непотрібне. Він зі своїм відділом вирушив вчасно, і відразу прискішеним темпом маршували здала від осель і дуже обережно, щоб не дати себе розконспірувати. Хтось зауважив дріт. Був він протягнений ніби по землі, але це була сигналізація. За тим дротом пішла розвідка і наштовхнулася на телефонну станцію, яку захопила і всі дроти попротинала.

Так мокрий від поспіху і обережності відділ прибув під замок на півтори години раніше. В чистому полі, на замерзлій ще землі, тихенько поклялися та чекали шостої години. Ранок надходив і заповідалася прекрасна погода. Земля, розмерзаючи, парувала і покривалася врашнською весняною мрякою, яка прекрасно маскувала повстанців.

Мінометники розставили міномети та приготували власного виробу міни. Чорнота давав вказівки та застереження стрільцям, які ще недостатньо мали практики. Наказував, якщо міна не випалить, щоби її відразу викинути, і лише тоді давати наступну.

А сонце вже підходило до обрію холмських полів. Пройшло півгодини, і треба було ще чекати. Але Всевишній ніби благословив, і біла мряка зовсім заховала повстанців. Рівно о 5.30 пролунав перший постріл. В замку зарілося, почулось іржання коней.

Відділ Чорноти зірвався до бою. Заговорили міномети і міни полетіли на гостинець замку, де поляки сіддали коней. Там зразу зробилося замішання. Старшина зі своїми стрільцями рушив, мов буревій, на замок, з якого вороги почали панічно втікати.

Вони не були в силі утриматися перед повстанцями. В короткому, але рішучому бою укріплення було здобуто. Сам Чорнота був поранений гранатою в ноги. Вона була кинена в останню хвилину так, що він не встиг її відкинути. Осколки попротинали тверді холяви чобіт (саперок) та поприпинали їх до ніг. Особливо права нога потребувала негайної допомоги. Але, на щастя, це не були серйозні рани. Санітар повитягав осколки та наклав биндаж. Ярослав обережно взув чоботи і негайно рушив вслід за поляками, щоби не дати їм часу окопатися поблизу замку.

Вже виходячи, зустрів на порозі командира Ягоду з відділом. Вони були дуже мучені бігом, тому що не були на призначеному місці, коли пролунав непередбачений постріл. І щоби якнайшвидше прибути та влучитися в бій, бігли, скільки дозволяли сили. Ягода сказав, що він зі своїм відділом мусить трохи відпочити, бо ж вони дуже втомлені. Чорнота це досконало розумів, але рушив далі. Його відділ далеко віддалявся від Посадова, а люди Ягоди якимось не долучали. Це сповільнило наступ, бо їх було замало, щоби далеко гнатися за доволі сильною групою поляків, які в кожній хвилі могли їх оточити. А сповільнення дало змогу ворогам організувати протинаступ.

Коли Ягода з відділом долучив і лінія фронту розширилась, на поміч ляхам прилетіли німецькі літаки, які стали сильно обстрілювати. Тоді Ягода прислав зв'язкового, щоби Чорнота прикрив його, бо він змушений відступати. Відділ старшини прикрив відступ і знову позостав на позиціях біля 15 кілометрів від Посадова. Стало ясным, що довше втриматися не можливо, бо зближався вечір, а Ягода таки відступив зовсім. Відділ Чорноти почав також відступ, який був дуже тяжким, бо довкола лежали одні поля.

Коли поляки побачили, що повстанці таки відступають, почали стріляти посиленним вогнем. А стрільцям треба було перейти дуже небезпечний пагорб. Вороги били запальними кулями, видно, тим хотіли прискішити відступ. Але добре не подумали, бо деякі постріли запалили хати в колонії, зробивши тим прекрасне прикриття для відступаючих, які поза клубами диму і великими вибухами магазинів амуніції спокійно собі перейшли.

Сонце вже перекотилося ген-ген до заходу. Чорнота, розглядаючи терен через далековид, зауважив, що з протилежного боку досить великий польський відділ намагається зайти до Посадова, а навколо замку нема вже ані живої душі. Він покликав Перемогу і дав йому далековид. Потім призначив рій, зміцнений одним кулеметом, і наказав відбити ворога.

Це завдання було виконано бездоганно, що допомогло відділові Чорноти вдруге зайняти укріплення. Коли стрільці зайняли становища вже за мурами, старшина дав наказ якнайнижче в мурах поробити діри і через них цільно стріляти, але щадити набої. Поляки ще трічі намагалися відбити замок. Але повстанці змусили їх зовсім відступити. Здавалося, що вже все затихло. Стрілець Чорний підвівся з землі, став біля грубої липи і оглядав через далековид терен. Чорнота його побачив, крикнув, але вже було пізно. Він дістав кулю просто в чоло і легко зсунувся по липі на землю. Був це лише один вбитий того дня.

Чорний був студентом, дуже добрим, дисциплінованим стрільцем, в майбутньому міг би стати відмінним командиром. При тому був дуже чесним, щирим та товариським.

Старшині пригадалися його слова, як вирушали в той бій. Він вперше прийшов на збірку таким незібраним та пригнобленим. Ярослав звернув на нього увагу, бо ж то не було в його звичаю:

– Друже Чорний, що з вами сьогодні?

А він сумно відповів:

– Друже командире, як переживу завтрашній день, то доживу вільної України.

І ось сонце сховалося за обрієм. Пахнуча весняним нектаром українська земля прощалася навіки зі своїм молодим героєм, який зложив на жертвовнику своє юне життя, щоби здобути волю її улюбленим дітям.

Вже цілком звечеріло, а повстанці не залишали своїх становищ. З одного боку зауважили, що до замку наближався їздець на коні. Чорнота наказав його впустити до самого муру. Був це зв'язковий від Проводу, який мав налагодити зв'язок. Від нього довідалися, що з відділом Ягоди всі відступили, і він поспішив повідомити командування, що в замку є Чорнота.

Старшина покликав бійців, які були спеціально вишколені по відкриттю кріювок, і наказав їм добре перевірити замок. Відкрили вони кілька сховищ і, зокрема, замувану кімнату зі зброєю, амуніцією, уніформами, взуттям та харчами. Багато було ковбаси і вуджених шинок. Усім приділили вечерю, бо 24 години нічого не їли. Чорнота повідомив ройових командирів, щоби прислали тих стрільців, які мали подерте взуття, та добрали собі на ноги вигідні чоботи або черевики. Решта все було заладовано на вози і доставлено до магазинів. Також не забув командир про трійку, котра цілий день хоробро воювала. Наказав приділити їм на свята шинки і ковбаси. Чотирнадцятилітній хлопець підійшов до нього і скромно запитав:

– Друже командире, чи ви би мене прийняли до вашого відділу, якби я до вас прийшов?

– Так, Івасю, таких, як ти, дуже радо прийму.

Зв'язковий повідомив, що надходить військо з возами. Були це відділи Скали і Беркута, а з ними Ем, обласний провідник Павур, командири Ватюга, Орест та інші. Першим прийшов привітати Чорноту Янко. Він розповів, як командири зраділи, коли почули, що його відділ є в замку. А особливо втішився Ватюга. Стиснувши руку Чорноті, він лагідно, з визнанням сказав:

– Я гордий за вас. Те, чого ви сьогодні досягнули, це ще одна ваша велика заслуга. Бажаю вам здоров'я, щастя і подальших успіхів на визвольному шляху.

Єдино Ем якось так дивно поводився, якби зовсім нічого не трапилося. Навіть не подумав, що його обов'язком є змінити стійки. Тоді сам Чорнота пішов до нього:

– Друже Еме, мій відділ тримав бій від рана до пізньої ночі. Прощу звільнити моїх стрільців від стійок. Після такого кожний потребує відпочити. Думаю, що ви повинні це самі розуміти і не чекати на прохання в тій справі.

Час невблаганно летів, і вже о другій годині по півночі старшина отримав від Ема новий наказ: треба було далі рушати в дорогу. Перед від'їздом вирішили замок спалити, щоби більше ця твердиня не існувала. Стрільці Чорноти і їх командир були дуже перемучені і потребували конечно виспатися, щоби набратися сили, а на то не було часу.

Ярослав, згадуючи цю ніч, завжди пригадував і те, що був тоді дуже стривоженим. Він усе заново переживав, так само, як тоді, коли прова-

див свій відділ, і щохвилини перевіряв, чи хтось не загубився. Сам йшов останнім, щоби допильнувати, бо стрільці були настільки вичерпаними, що спали на ходу. Декотрі підходили до старшини та хотіли замінити його, бо в такому перемученню найгірше йти останнім, але він не схотів відступити. «Дивися на нього, – говорили друзі, – до бою перший. Коли відступаємо – він останній. Такого командира треба довго, довго шукати».

Днем пізніше Ем покликав чотових командирів до звіту. Тим разом Чорнота складав звіт останнім. Він хотів знати, скільки придбали зброї Скала та Беркут, цілий вільний день перебуваючи в замку. Його чота придбала подвійно більше амуніції від відділу Скали, а Беркут придбав найменше. Командир Ем з обуренням обізвався, що чотові вози повні амуніції, а сотенний майже порожній. На то Чорнота відповів:

– Друже командире, ви де були – на забаві, що ваш віз порожній? Мій відділ тримав цілий день бій і встиг свої вози наповнити. А ви, друже, не мали змоги і часу? То що ж ви робили цілий день?

За такі зауваження Ем дуже не любив Чорноту.

Через деякий час прийшов Янко до Чорноти та, усміхаючись, сказав:

– Друже, командир Орест викликає вас.

Чорнота відразу здогадався, в чім справа і в тій хвилині разом з Янком зголосився до командира.

Крім Ореста тут були ще присутні Ватюга, Ем і Янко, що прийшов з Чорнотою. Коли старшина зголосив свій прихід, то глянув на всіх. Командир Ватюга усміхався, Орест також, але все ж поважно почав говорити:

– Друже, тут є на вас рапорт, що ви безправно обули ваших стрільців.

Ярослав відразу здогадався, що той рапорт написав його зверхник. Він зняв з ноги свого власного чобота, підніс його до Ема і запитав:

– Друже командире, ви потребуєте чобіт? Прошу, візьміть мій власний.

Командир зденервувався, не знаючи, як вийти з тої дурної ситуації. Потім відвернувся і сказав:

– Та я, я, я... не маю нічого проти.

– То чому займаєтеся дурницями і на мене доносите, завертаєте без потреби всім нам голови. Вважаєте, що я зробив щось злого? Що взув босих стрільців, якими закриваєте всі небезпечні дірки, ніби більше нікого не маєте? Скільки разів я звертався до вас за взуттям для майже босих стрільців?! І не раз чув, що ще не босі. А що їм пальці вилізли, то ви не бачили?! Казали ви мені: нема, треба здобути. То ми здобули. Не тільки для себе, але й для вас усіх, відвезли до магазину. Нікому я запасних не дав. А було би для мене ганьбою, щоби стільки здобути, а своїх босих стрільців не взути.

Замовк і чекав на рішення. А Ем намагався оправдовуватися.

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

Так надійшов Великдень 1944 року. Святкували його на постю. Вишкільний відділ, перевіряючи навколишні ліси, натрапив на червоних партизанів, з якими звів бій. Вони швидко відступили та подалися на північ. Упісти довгенько слідкували за ними, щоби вигнати їх зі свого терену. Тому повернулись з великим запізненням.

Чорноті докучали рани на нозі, які ще більше його вичерпали. Діставшись на постій, він відразу роззувся, перевинув собі праву поранену ногу і поклався відпочити. Відразу заснув. Розбудив його друг Ватюга з веселим усміхом:

– Вставай, козаче, годі спати, коли гості на тебе ждуть.

– Що за гості? – заспано запитав Чорнота.

– Не питай, а вставай!

Ярослав незадоволено подивився на Ватюгу, але він так лагідно говорив, що годі було йому відмовити.

– Як будеш готовий, то прийдеш до Ореста за подальшою інформацією.

Вставши, Чорнота найперше хотів почистити уніформу і чоботи, але їх не було. Але Ватюга заспокоїв:

– Не журися, все буде в порядку.

І, справді, поки він помився і поголився, то чоботи хтось приніс почищені і уніформу відпрасовану. Старшина ніколи не давав до чищення своїх речей. Він чистив собі сам. Сьогодні, видно, друг Ватюга постарався, щоб хтось інший це зробив. Але чому? Вбравшись, поспішив до Ореста.

Там застав кілька осіб почоту куреня і дві дівчини. Одна – Євшан-зілля, а друга – районова провідниця. Євшан-зілля була тоді востанне. Привезла матеріали та при тому попрощалася з друзями, з якими досить довго працювала як розвідниця і зв'язкова з Любліном.

Чорнота зголосив свій прихід. Орест попросив сідати. Під час розмови довідався, що має відпровадити тих двох молодих дівчат. Ярославу це не сподобалося, бо то міг зробити хтось інший з великою приємністю, а він би собі відпочив, чого конче потребувала його поранена нога. Але на ній ніхто з них не ходив та не міг відчути, що вона таки добре докучає. Проте наказ є наказом, і треба було його виконувати.

Коли відійшли з постою трохи далі, Чорнота побачив повно возів, ніби на великому відпусті. Приїздили зі свяченим рідні і наречені до по-встанців. Старшина того не похвалив, бо це ж могло розконспірувати, але було запізно протестувати тоді, коли сам йшов з двома дівчатами. Але того ніхто не знав, що він виконував завдання.

В дорозі час минав швидко та весело. Євшан-зілля оповідала дуже цікаві історії зі свого дитячого життя. В такому гуморі прибули аж на призначене місце. Районова провідниця запровадила до одної хати, де бабуня колисала свого внука, тут попрощалася і пішла. А Євшан-зілля залишилася чекати на поїзд. Гарний настрій не покинув її, і вона продовжувала розповідати. Бабуня уважно прислуховувалася до дівчини, яка оповідала про своє життя. Вона гарно говорила українською мовою.

– Як чується няня? – запитав Чорнота.

– Дякую, не зле.

– Прошу передати їй поздоровлення і ось цей маленький даруночок, – і подав щось невеличке, загорнуте в папір.

– О так, так, передам та ще солодко від вас, друже, поцілую, – вона буде дуже рада почути від вас вістку. Няня завжди мене питає, чи я вас бачила, та завжди молиться за ваше здоров'я. Тепер дуже журиться, що зістанеться сама на чужині. Це моя правдива бабуня, яка мене випестила, і коли прийдеться розлучитися, то буде мені її дуже бракувати, бо я зі всіма своїми бідами до неї бігала. Вона вміла дати мені у всьому влучну пораду.

Бідна, все тужить за своїми. Коли ми прийшли сюди після першої світової війни, то це моя мама і няня принесли мене в пелюшках. Зі собою мали ще трохи грошей. За них купили поблизу Любліна малий дворик, в якому ми замешкали. Мама дуже переживала втрату мого тата, який був військовим старшиною і загинув у визвольних змаганнях.

Ще до того мусіла втікати зі свого маєтку, в якому народилася і там прожила молодечі роки. Там же вийшла заміж за військового, якого ще далекі предки прославилися заслугами серед запорожців.

Мешкали ми з нянею і разом переживали горе, яке нас спіткало. Моя мама була молодою і дуже гарною жінкою. Вона мала хоч невеликий, але незадовжений дворик, та при Божій помочі і допомозі няні дала собі раду. Вона не хотіла виходити заміж. Дуже любила мого тата, та тепер все його бачила в мені. З часом няня почала маму намовляти, що вона ще надто молода, і їй затяжко буде самій перейти через ціле життя і боротися зі всіма його незгодами. І що забагато різних зальотників крутиться навколо неї, то ж краще вийти заміж за одного.

Мама послушалась і почала роздивлятися між тими, що просили її руки, щоб підібрати собі якогось відповідного мужчину і вийти заміж. Вона чекала, що, можливо, прийде хтось з наших. Але наших тут не

було, і мама вийшла заміж за військового старшину, за поляка. Тому у нас вдома розмовляли польською мовою. Коли я піросла, то добре пам'ятаю, як одного разу вітчим виїхав десь у своїх військових справах, а мама з нянею заговорили українською мовою.

Вони не один раз тоді собі поплакали, поспівали, хоч зі сльозами, та почали мене відтоді вчити говорити рідною мовою, співати, декламувати вірші. Багато оповідали мені про мого тата, і хоч я його не знала, та так полюбила, що як тільки вітчим кудись виходив, я відразу просила їх, щоб оповіли мені ще щось про нього.

Я його дуже часто бачила в снах. Я бавилася з ним, він носив мене на руках по чудових, з різнокольоровим цвітом сіножатях. Ми часто сиділи над великою рікою, води якої з величезною силою прибивались хвилями до берега. Я уважно придивлялась, як розбризкуються ці хвилі, відбиваючись від берега, та далі пливуть своїм руслом. Ми любили там відпочивати... Про ці сни я часто розповідала моїм близьким.

Одного разу, коли я була вже трохи більшою, мама показала мені дві фотографії мого рідного батька. На одній тато був у вишиваній сорочці. На другій – у військовій уніформі, де виглядав дуже гарно. Він був для мене незнайомим. З часом я призвичаїлася до нього у вишиваній сорочці – він став тим, хто в моїх дитячих снах не одну ніч носив мене на руках, навчав, і показував мені чудові картини нашої рідної землі.

І ось так проходив час. В школі вчилася польської мови, а вдома потайки – української. Моя мама не мала більше дітей. Вітчим переписав мене на своє прізвище. Він є добрим до мене, але я належу до мого тата, якого знаю тільки зі снів та з оповідань мами і няні.

Тепер мій вітчим є в АК. А я була розвідницею і зв'язковою в наших, в УПА.

– Чи вітчим знає про це? – запитав Чорнота.

– О, ні, він би мені цього ніколи не простив. А я дуже задоволена тим, що змогла хоч в дечому допомогти своїм друзям. Тепер вітчим з мамою від'їжджають до Англії і забирають мене. Та я душею залишуся там, де прищепила мене оповіданнями моя мама. Я ніколи не забуду її розповідей про те, як прекрасно колись люди жили та шанувались на Україні. Коли вона оповідала мені про це, завжди плакала та бажала собі повернутись туди, щоб тільки померти на тих розкішних ланах з пшеницею, прибраних пухнастими волоськами та польовими маками. А коли весною зайти на степи, де пасли худобу, то можна побачити квітучий килим з чудових тюльпанів. «Тут і в городі таких не побачиш», – казала мені мама.

І хоча я ніколи тої чудової краси по-справжньому не бачила, зате душею відчуваю. А все це моя мама і няня на все життя посіяли в моему серці і душі, і вже ніхто і ніколи не сміє мені викинути. І хоча я їду в світ і віддаляюсь від тої чудової, пахнучої медом та квітнучої чудовими

квітами, землі, де поміж блакитним небом і золотистими ланами пшениці щебече соловейко, я завжди буду там думкою.

Вона споглянула на годинник і додала:

– Мені вже час, а поїзд не чекає.

Попрощалися гарячим потиском рук і розійшлися назавжди. Та пам'ять про це, напевне, залишиться в юних головах і серцях. Євшан-зілля поспішила на станцію, а Чорнота стояв у вікні і дивився їй вслід. В його думках переходили події, про які немов на сповіді розповіла йому та молода дівчина, яка горіла чистою, як кришталь, любов'ю до свого народу, до своєї Батьківщини. Вона не мала змоги бачити своїх рідних сторін, де народила її мама, зате на чужині навчилася любити неньку-Україну. Виїжджаючи, вона непомітно взяла зі собою здорове насіння цієї любови, щоб посадити його десь далеко у світі.

І вже сяйво місяця затерло її постать, а Ярослав ще стояв і роздумував. Почувся свисток локомотиву поїзду, що над'їжджав. Бабуня, яка до того часу не втручалася в розмову, перервала мовчанку:

– То ваша наречена? – запитала вона.

– Ні, тітко, то знайома, яку я кілька разів бачив, але мав змогу запізнати і її, і няню, про яку розказувала. Няня вже стара, але дуже приємна і свідомо людина.

– Я думала, що це ваша наречена. Вона вас дуже любить і шанує, то видно по всьому.

– Тітко, це не можливо, бо я всього тільки два рази з нею говорив: колись – в Любліні і сьогодні. Я їх обох відпроваджував.

– Знаєте, що я вам скажу? Такого, як ви, можна з одного погляду полюбити на все життя. Ви маєте щось такого ніжного і милого у розмові і поведінці, та ще уніформа при тім робить вас, немов князем, за якого б'ються княгині, а не прості дівчата.

– Тітко, що ви говорите?! – зніяковів Чорнота, збентежений останніми словами.

Та вона твердо говорила далше:

– Ні, ні. Ви мене не переривайте, я хочу вам дещо розказати, щоби ви знали. Будьте дуже уважні. Ніколи не давайте найменшої надії ніякій дівчині, тому що ви є військовий чоловік, а доля всіх вас – відома. Коли б вас забракло, то така надія може когось унещасливити, бо не зможе вас забути і буде з тим ходити ціле своє життя. Я кажу щирю правду з власного пережиття.

Я вийшла заміж перед першою світовою війною. Як в нас тоді бувало, родичі вирішували, за кого видати доньку. Можна сміло сказати, що ми до того майже не знались. Тільки по шлюбі почали взаємно пізнаватись. Це було дуже коротко. Мого чоловіка покликали до австрійського війська, а я залишилася вагітною на досить великій

господарці з нашими батьками, які у всіх мені допомагали. Незадовго я народила нашу першу донечку на превелику потіху дідуся і бабусі, які її пильнували, як ока в голові. А я знову доглядала улюблену господарку, яка для нас була всім. Мій чоловік рідко писав додому. Листи були короткі, сухі. В листах згадував про якісь військові чини, але мені тоді були байдужі його чини чи відзнаки, я хотіла його такого, за якого вийшла заміж. Так проминув час, і все почало змінюватися на світі. Листи від нього перестали приходити. Але я все в думках просила, щоб Всевишній повернув його додому.

Одного разу я прийшла з поля на обід, і мама мені сказала, що мій чоловік переїжджав зі своїм військом та затримався на малий відпочинок. Сказав, що зараз поверне. Та я ще не встигла випрягти коней, як він надійшов. Я його не змогла впізнати: ніби виріс, випростався, змужнів, обличчя обпалене сонцем і вітрами, та ще уніформа доповнювала його вигляд. Він видався мені зовсім іншим, не таким, за якого я вийшла заміж. Я була знищена тяжкою працею на полі: завчасно постаріла, похилилася, мої довгі чудові коси почали випадати. І тепер, коли я побачила його і в думках порівняла нас обох, мене обійняв наче мороз, немов щось незнане, непевне, наче зовсім чуже мені, і насунувся на мою душу якийсь невідомий страх. Та це все тривало лише одну мить. Коли він побачив мене – підбіг, схопив мене в свої обійми і не міг мною натішитися. Потім разом з донечкою оглядали нашу улюблену господарку.

Він був задоволений, що даю собі раду, що все є в належному порядку. В цей день багато дечого поправив, а, головне, допоміг звести все збіжжя, яке було в стогах на полі. На другий день він від'їхав зі своїм військом. Я залишилася вдома, на нашій господарці, пильнувала доньку і наших родичів. Заново переживала зустріч, і не могла ані на хвилину забути мого дорогого чоловіка, якого я тільки тепер встигла пізнати, оцінити та справді полюбити.

Знову проминуло кілька місяців, і він прийшов на околиці Львова. Але сам не мав змоги прийти додому і прислав свого підлеглого за мною. Я зібралася нашвидкоруч, хоч мені не було добре їхати, бо була останні дні вагітною, але поїхала. Приїхали ми на постій. Стрілець залишив мене в кімнаті, а сам десь пішов. Я оглядала через вікно українське військо та раділа нашим досягненням. На подвір'я в'їхали фірманки. Вояки швидко позискакували з них та обступили навколо командира, який їм щось розказував.

Незабаром він побачив військового, який привіз мене. Щось його запитав і, відразу ж поставивши на своє місце когось іншого, немов стріла побіг до мене. Я була занедбаною, ще більше знищеною тяжкою працею, та ще вагітність давалася мені знаки, про що він ще не знав. Коли чоловік побачив мене вагітною, то делікатно вхопив мене на руки, не знаючи, як має мене пригорнути, та, цілуючи, тихо шепотів:

– Ти носиш мені сина, про якого я так довго мріяв.

Я йому сказала, що не знаю, чи Господь нас тим разом поблагословить сином. А він сказав:

– Я кажу тобі, що буде син.

– Дай Боже, я також хотіла б сина, але як буде донька, то також подякую Всевишньому за його дар.

Він забрав мене на велику гостину старшин, де з кожним познайомив, а вони всі цілували мене в руку, що для мене було якесь дивне, незнане, бо ж не була з чимось таким обізнана. Ні на одну хвилину не відходив він від мене, не знав, як і де мене посадити, щоб тільки мені щось не сталось. Та, прощаючись з чоловіком, моє серце відчуло щось тривожне. Але не було часу на роздуми. Військо від'їжджало в інші терени, а я поверталась додому.

Він дав мені трохи грошей, щоб я найняла робітників, як буде конечно потрібно, та як дитя прийде на світ – купити необхідні речі. Просив, щоб я дбала про своє здоров'я, бо я маю двоє діточок годувати та доглядати, поки він верне додому. Ще один милий потиск і останній гарячий поцілунок, та й розійшлися. Ще обтер мені сльози, які попливли з моїх очей, і сказав:

– Будь мужньою та вір, що все буде добре, – і пішов.

Це була остання наша зустріч Тоді ще дістала одного листа, на якого тут же відписала і переслала, але до сьогодні не знаю, чи він його отримав, чи ні. Там, десь на Україні, загинув. Не знаю я навіть могили, щоб піти помолитися, поговорити, а не раз порадитися, та запровадити своїх діточок, які так і не запізнали свого батька.

Син прийшов на світ, мабуть, вже по його смерті. Так, дорогий мій сину, коли б його батько був мені більше байдужим, то, може, я вийшла би вдруге заміж, бо життя самотньої жінки дуже тяжке. Але я на саму згадку про нього, про нашу зустріч не змогла б навіть подумати, що зможу вийти за другого. Так виховала наших діточок і тепер при них доживаю свого віку. І ось таке чиесь, можливо, навіть байдуже, приречення може зробити другу особу нещасливою на ціле життя.

– Повірте мені, тітко, що я на щось подібного не маю часу.

– Та не треба часу, – не погодилася старенька.

– Не раз одне слово, один милий усміх зуміє зайти у чуле серце, а людина терпить і навіть не знає за що. А загубивши своє серце, не зможе полюбити більш нікого, і так буде терпіти до кінця.

– Дякую, тітко, за мудрі поради. Погоджуюся з вами, але я не з тих, що люблять зводити дівчат.

– Я знаю, – сказала тітка, – бо я чула вашу розмову та захотіла ще вам до того дещо розказати зі свого життя. Дочка моя вийшла заміж, і, бачите, колишу внука. А син є десь у війську, а де є – сама не знаю. Я молюся за його здоров'я і прошу для нього доброї долі.

ЗАСТАВА

Незабаром по Великодних святах розвідка донесла, що в одному селі фольксдойчери-поляки* розпаношилися та домагалися, щоб німці викинули всіх українців, хто живе тут здавен, та заселили його німцями або фольксдойчерами. Також стало відомо, що наступного дня мають приїхати німці вигнати українців, щоби їх господарки віддати полякам чи іншим зайдам.

Це була субота, і на яке-небудь приготування не вистарчало часу. Пробойовий відділ зі своїм командиром Емом вирушив в бік села, щоби оборонити нещасне населення і покарати фольксдойчерів за їх підлу роботу.

Чорнота почував себе дуже зле. Рани не гоїлися, він дістав сильну гарячку і не був в силі будь-що робити. На відправі його відділ передали заступникові Перемозі. Однак, в останню хвилину командир Орест і командир Ем прийшли до Чорноти і попросили, щоб він пішов з ними. Казали, що він не буде нічого робити, тільки нехай буде на місці. Застелена підвода вже чекала, і нічого не зіставало, як поїхати.

На місці кілька хлопців дали докладну інформацію. Командир Ем почав розприділяти відділи. Старшина уважно прислухався до його наказів. Відділи Скали і Беркута та найкращі зв'язкові залишалися при ньому, а його відділ мав зробити заставу і не впустити німців до села. Ем був впевнений, що німців приїде не більше, як дві-три автомашини, і не буде ніяких труднощів.

Чорнота ніяк не міг зрозуміти свого зверхника: чому командир і тепер, коли він хворий і не може йти зі своїми людьми, призначив його відділ до такого важливого завдання?

Коли стрільці відходили на свої становища, Ярослав не витримав, зібрав всі свої сили і пішов разом з ними.

Вони мали зробити заставу за селом, біля високої могили, яка стояла тут ще з татарських часів. Однак старшина змінив цей план. За могилою поставив зв'язкових, а на самій могилі зробив штучне опудало з кулеметом. Далі від могили розставив своїх стрільців – дуже рідко, зробивши неначе довгий рукав, у який мали в'їхати німці.

Коли все було готове, ще раз все перевірів і дав останні вказівки, накази та застереження.

* фольксдойчери – мешканці різних країн німецького походження

Поля йшли вздовж гостинця, а їх межі давали прекрасну охорону стрільцям, які нетерпеливо чекали. Чорнота через далековид оглядала терен. Незабаром на горизонті від Рави Руської почала зноситися дорожня курява. Приблизно тридцять великих військових автомашин направлялося до села.

Друг Ожидач довго дивився, мабуть, також рахував машини. Опісля стривожено сказав:

– Друже, вертаймо до села, бо це є набагато більше за наші сили.

Побачивши, що Ожидач сильно переляканий, старшина наказав йому поїхати до командира Ема і попросити прислати собі найкращого зв'язкового та приготувати вози, щоби були готові і приїхали, коли буде потрібно.

Ожидач сів на коня і поспішив до села. Незабаром прибув зв'язковий. Німці, наїжджаючи, ще здалека обстріляли могилу і звалили опудало. Чорнота послав зв'язкового по вози. Застава спокійно чекала, аж вороги доїдуть до виходу рукава. Там мають їх затримати цільним вогнем кулемети, щоби відразу зупинити цілий ланцюг авт. Коли перша велика машина, за якою їхав лімузин, доїхала до виходу, з обох боків посипалися постріли. Перше авто раптово скрутило в рів, і всі решта зупинилися за ним. Рови були глибокі і не так швидко можна було щось зробити. З лімузину висіло п'ять офіцерів.

Чорнота зірвався, а за ним його ройовий. «Руки вгору!» – пролунала команда німецькою мовою. Один з них сягнув рукою за зброєю, але автоматна черга випередила його та засипала чорноземом очі всім офіцерам. Вони піднесли руки. Наказано здати зброю і амуніцію.

Коли зачали зносити зброю, Чорнота послав другого зв'язкового, щоби Ем зі своїм військом здала полями оточив німців і дав змогу його відділу відв'язатися. Бо коли б гітлерівці побачили, скільки є повстанців, то могло закінчитися дуже сумно.

Вже заладували зброю на повстанські підводи, які негайно відїхали, але застава не могла відступити. Командир Ем чомусь з великим запізненням виконав прохання старшини.

Коли німці побачили, яка мала горстка стрільців їх роззброїла, закрутили головами, але було запізно.

Друг Ожидач прийшов до Чорноти, подав йому руку і, дивлячись в очі, сказав:

– Я дуже переживав за вас усіх і не в силі зрозуміти, як ви то все опанували. Я бачу тут Божу ласку і Його поміч для нас усіх.

На це надійшов командир Орест, привітав та подякував за придбання зброї і амуніції.

Опісля з'явився знову рапорт. Командир Ем гостро критикував Чорноту. Як він смів так лагідно обійтися з німцями та ще дати їм чиюсь

корову. Старшина з великим обуренням відкинув папір, який несправедливо оскаржував його.

– Друже командире, що ж ви собі думаєте, що я мав на те час? Що в такому гарячому часі, коли життя мого відділу було на волосинці, я повинен був думати про щось подібне? Моїм завданням було випроводити людей живими і здоровими. А правдиво зброєю здолати німців ми не могли. Бо ж ви добре знаєте, скільки нас було і як ми були озброєні, та ще на чистому полі. Також вам відомо, скільки було ворогів, до зубів озброєних. Я думаю, що своє завдання, до якого ви, друже, призначили мій відділ без мене, ми виконали знаменито. Якщо вам не подобається, то найвищий час, щоби ви почали висилати й інші відділи до таких важливих завдань. Вони всі однаково вишколені і загартовані, кожен з них може виконувати і вив'язуватися з подібних завдань, тільки дайте їм можливість. А щодо німців, то я після відступу не відповідаю за ніякі корови. На полях було досить худоби, яка ходила самопас, і вони не потребували нікого питати чи просити, тільки брали, скільки хотіли. Треба було вам їх припилньувати.

Командири Ватюга, Орест, друг Ожидач та інші уважно слухали цю розмову, і, знаючи подробиці акції, признали рацію Чорноті і відкинули рапорт.

МАРШ ВІДДІЛУ ЕМА

Добровольців прибувало щораз більше. І далі з поспіхом вишколювали бійців та зорганізовані рої і чоти прилучали до відділу. Незабаром кожна з перших чот була вже сотнею, а зі сотні командира Ема зорісся справжній бойовий курінь.

Одного разу, повертаючись на постій, хтось підкинув думку, щоб скласти марш відділу. Всі підтримали, але якось ніхто не зачинав. Натискали на Дениса і Дем'яна, які були майстрами того діла, але їм щось того дня не йшло. Хтось сказав, що повинні зачинати ті, що йдуть попереду. Ця пропозиція сподобалось, і тоді всі почали натискати на Чорноту, який якраз був попереду, щоби він починав, а далі вже само піде. Так змусили його дати початок до маршу. Ярослав, дуже амбітний, хвилинку подумав і почав:

*Від Попраду по Кавказ
Стали хлопці на приказ.
Гей, гей по Кавказ
Стали хлопці на приказ.*

За хвилину хтось басом затягнув далі:

*Наш завзятий чотовий,
Як той орел степовий.
Гей, гей чотовий,
Як той орел степовий.*

Знову перерва – і хтось ніжним, немовби дівочим голосом продовжив:

*До бою ішли ми разом
Під його строгим наказом.
Гей, гей ішли разом
Під його строгим наказом.*

Далі якийсь стрілець хрипливо, напів говорячи, з примусом видусив:

*Друг сотенний курінному
Звітує про перемогу.
Гей, гей курінному
Звітує про перемогу.*

А потім весело заспівав Дем'ян:

*Санітарочка Зоряна
Перев'язала нам рани.
Гей, гей то Зоряна
Перев'язала нам рани.*

– О, бачите, який чудовий марш зложено!

– Так, гарний, але не закінчений, – додав хтось другий.

Тут інший повстанець голосно обізвався:

– Хто почав, то його обов'язком дати і кінець.

– Бачите, друзі, просили тільки зачати, а тепер і кінчай, – жар-тівливо обурюючись, відповів старшина.

– О так, друже командире, обов'язково.

Чорнота був в добрім гуморі і швидко закінчив:

*За волю свого народу
Підем в бій, в огонь і в воду.
Гей, гей для народу
Підем в бій, в огонь і в воду.*

– О, тепер вже ніхто не скаже, що чогось бракує. Тільки припиль-нуйте, щоби не погубити слів, – крикнув хтось.

Поки йшли, згадували та завчали його з перервами. Вже перед постоем залунав на весь голос марш відділу Ема.

Так виливались з глибини юних душ нові повстанські пісні. Будили вони своїм гомоном дрімучий степ, заспані гори Карпати та Поліські непрохідні болота і бори. Підхоплені буйними вітрами та понесені генген за кордони, у безмежні широкі простори поза глибокі океани. Та чи знайдуть вони другі такі гарячі і любячі серця, щоби їх продовжували? Знайдуть, напевно, знайдуть. Бо в цих мелодіях розмах і прагнення волі народу, який розсіявся по цілому Божому світі.

ЗІПСУТІ ТАНКИ

Чорнота стрінувся з розвідкою, яка поверталася з терену. Вони повідомили, між іншим, що німці, транспортуючи на Східний фронт танки, залишили по дорозі два чи три, нібито попсуті. Старшина відразу подумав, що вороги напевно планують акцію проти повстанців і ті танки треба якнайшвидше усунути, щоби по них і сліду не зістало. Коли повернув до відділу, в тій хвилі пішов до свого зверхника. Але командир Ем вважав, що не потрібно завертати собі голови з цим. Таке відношення до тої справи не сподобалося чотовому, але він не мав права щось зробити без його дозволу.

Минав час, танкетки припадали порохом і землею, та, здавалося, перестали бути небезпечними, бо вже і малі діти освоїлися з ними та почали їх розглядати як забавні хатки, біля яких перебували цілими днями. Але Чорнота не змінив своєї думки і нагадував час від часу, що їх необхідно усунути. На це Ем іронічно посміхався та недбало відповідав, нібито вони небезпечні тільки для Чорноти. Від того часу старшина нічого більше не говорив.

Літом 1944 року Чорнота, як звичайно, був з вишкільною чотою на військових вправах далеко від постою. Нараз почули, що біля їхнього табору розклекотався бій. Що є духу поспішили туди і долучили до куреня. Старшина, глянувши, зразу побачив критичне становище повстанців.

Командир Ем вперше попровадив свій курінь до бою, зайнявши дуже невідгідні становиська. Він впустив німців до лісу, замість зайняти оборону на краю лісу і на чистому полі тяти ворога. Тепер на будь-яку зміну було запізно. Більше того, зв'язковий повідомив, що збоку їде на повстанців танкетка, яку конче треба затримати. Тепер до тієї справи не виявилось охочих.

Поспішив таки Чорнота, взявши двох стрільців і гранати. Стрільці мали його прикрити сильним вогнем. А сам підсунувся до танкетки і кинув гранати під гусеницю, яку розірвало. Танкетка закрутилася на місці і стала. Стрільці не стріляли, а зате німецький кулемет з танкетки шкварив, мов скажений. Старшина був тяжко поранений розривною кулею в праву руку

над ліктем, при рамені. Він знайшов сили повернутись, ще дав наказ стріляти з протилежного боку до німців, і далі продовжував стріляти. Хвилево німецькі лави захиталися, бо думали, що вони в оточенні. І, напевно, на краще змінилося б становище повстанців, якщо би Чорноті не забракло сили. Йому потемніло в очах, автомат вилетів з рук, і він безвладно зсунувся на землю. Сягнув лівою рукою за пістолетом, щоби себе застрелити, та, на превелике здивування, ташка була порожньою. Він подумав, що загубив його, як підсувався попід корчами до танкетки.

Автомата стрільці забрали, а опісля його самого віднесли подалі, де передали під санітарну опіку. В тому бою загинуло багато стрільців. Також курінь залишився без свого інструктора військового ремесла, який дорожив кожним стрільцем, як рідний батько. Таким був Чорнота. А ще здезертирував лікар, якого забрали з Рави Руської. Військо позістало під команду командира Ема. Ярослав відійшов на лікування, яке виявилось дуже тяжким та протяжним. Рука була подріблена, бічні м'язи прорвані. Долоня безвладно падала. Лікар Мизюк зложив її на шині рівно на висоті голови. Так він вважав за потрібне. Однак старшині з таким положенням руки було дуже невідгідно. Коли він повернув до сяких-таких сил, то лікувався і квартирував по своїх добрих друзях і родині.

Під час лікування Чорнота мав змогу перебувати поміж цивільним населенням та прислухатися до різних подій. Так проминав час. Східний фронт наближався. Вже здригалися хати та дзвеніли вікна від гарматних пострілів. Ярослав пішов до Белзького шпиталю, щоби змінити положення руки, бо так далі ходити було неможливим. Тим більше, коли повернуть в ті терени совети.

Після перев'язки Чорнота дістав високу гарячку і це його дуже ослабило, тому був змушений заночувати в шпиталі. Завідуючою шпиталем тоді була підпільна санітарка Оля. Там було ще кілька дівчат, які розвозили поранених по селах. Сильніші відходили пішки при допомозі санітарок. Більш німецьких відправляли підводами. До ранку залишилося лише кілька тяжко поранених, яких ще не встигли відвезти. З ними позістав і Чорнота.

На другий день рано гармати почали сильно бити вже по самому місті Белзі. Старшина порадив поранених перенести до церкви, бо вона була міцно збудована. Коли всіх перенесли туди, він подумав, що комуністи можуть цілево бити по церкві, яка височіла понад містом. Тоді пригадав собі підземелля, яке лучилося з храмом. Там було безпечніше, і всі відразу перейшли туди.

Виявилось слухним, бо в церкву вдарило кілька куль. Сильні мури не розсипалися, тільки подірвалились.

Знав він добре ті підземелля ще з часів, як ходив тут до школи. Тоді не раз разом з друзями ходили та оглядали їх. Одного разу, коли вони ховалися, знайшли якийсь вхід, закиданий спорохнявілими белька-

ми та сміттям. Він провадив до дальшого підземелля, але тоді не мали світла, щоби побачити. З отвору віяло холодом, немовби від зимної затухлої води. Тому вони закрили його і пішли до міста, купили свічку та сірники за зложені гроші, і повернулись.

Впевнившись, що це інше підземелля, пішли вглиб. Вогкий, темний, просякнутий затхлим повітрям, дуже неприємний підземний коридор справив на молодих хлопців тривожне, гнітюче враження. Але це їх не відштовхнуло, і вони пішли далі.

По боках того коридору були заглиблення. В одному з них ще до цього часу лежали чийсь кості, прикуті за ногу ланцюгом до стіни. Ярослав пригадав собі, що це є, напевно, один з тих підземних таємних виходів, про які йому не раз оповідав його дідусь. Колись Белз був величезним княжим містом з великим монастирем, звідки розходились кілька таємних підземельних виходів. Служили вони тоді, коли ворог нападав на місто та обложував його. Тим підземним коридором хлопці йшли досить далеко. Скільки – годі відгадати. І були би йшли ще далі, але свічка згасла.

Не маючи повітря, вони послабли, і це примусило їх повернути до виходу, який потім закрили і більше туди не заходили. Тепер Чорнота пригадав собі все. Хоча ті перші підземелля були під верхом, але мали сильні грубі мури, тому там було найбезпечніше. Однак, він не знав і не здогадувався, що німці можуть замінювати тюрму, яка містилася в тім монастирі та прилягала до тих стін. Відступаючи, вони підірвали в'язницю, і той сильний вибух зрушив підземелля та присипав тинком і дрібним вантажем поранених. Правда, ніхто від того не постраждав.

Старшина вислав дівчат довідатися, що діється в місті. При цьому сам особисто доглядав за ними, бо він їх усіх добре ще не знав, і не міг передбачити, що, якби котрась з дівчат впала ворогові в руки, то чи змогла б вив'язатися зі свого становища.

Коли стемніло, Чорнота з санітаркою Олею пішов в напрямку до рідного села. Однак, він не був в силі зайти. За старанням Олі по нього на поля виїхала підвода і завезла додому. Зрушена рука, яка ще не зрослася, почала докучати. Але він не падав на дусі, а тримався знаменито. Згадуючи ті часи, одна жінка багато літ пізніше на Сибірі написала до нього ось такі слова: «Ви будете той Славко, який приходив до Ванева з Яричем і Олею за Софійкою? Тоді, коли вели її слідство? Вона мені розказувала дещо про вас, і якщо то ви той Славко, то образ ваш пам'ятаю як веселого бадьорого блондина, який, здавалося, гори розрушить, не зважаючи, що рука болить». /Лист був писаний 29. 09. 1955 року./

Старі друзі ніколи не забували Чорноту. Коли тільки переходили зв'язкові чи хтось з Проводу, ніколи не минали. А заходили не тільки відвідати, а часто засягнути його поради в нелегких військових справах.

Одного разу в Осердові зійшлося більше стрільців. Та почали роз-

казувати одні другим, як курінь командира Ема прекрасно вишколений та який хоробрий. Що Ем має чим гордитися. На це обізвався побратим Чорноти, друг Янко: «Не було б Чорноти, він, напевно, не мав би такого куреня.» Тоді в розмову втрутився старий господар хати, учасник визвольних змагань: «Хлопці, про це тепер не час говорити, бо не відомо, що буде, – сказав він. – Хто знає, нехай забуває і більше не повторює. Щоби тільки Всевишній допоміг йому рани вилічити. Бо таких, як він, наше військо дуже потребує. Не гордий, не зарозумілий, з кожним поговорить, порадить, поможе, потішить, навчить. Мені самому важко зрозуміти, де береться в ньому стільки сили. Хоч сам не раз ледве на ногах стоїть, однак, цього ніхто не бачить. А кожний повертає від нього бадьорим, усміхненим та веселим – таким, яким завжди він сам буває».

Стрільці уважно слухали господаря, а хто не знав Чорноту, хотів його зустріти та хоч раз поговорити з ним. На що інші відповідали: «Не журіться, друзі. Тільки гора з горою не зійдеться, а людина з людиною завжди може стрінутися. І, напевно, ще і ви не раз поговорите з ним».

МОГИЛА БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ

Одного разу припало Чорноті чекати на когось біля старенької церкви на цвинтарі. Він, як звичайно, прибув швидше. Була літня, дуже тиха місячна ніч. На небі, вітрами гнані, перепливали хмаринки, які щохвилини заслоняли та відслоняли посеред моря зірок круглу тарілку блілого місяця.

Обережно пройшов поміж могилами. На цвинтарі царювала чарівна тиша. Дійсно, все спало. Ані один листочок не ворухнувся, щоби порушити позамогильний закон тих, що тут спочивали. Чорнота відчув той незвичайний спокій і також старався не порушити його. Раптом щось на нього блиснуло, ніби світлом, але дуже делікатно. Спершу не зауважив, звідки. Присів і почав пильно спостерігати. Світло повторилося. Він обережно пішов в той бік і прийшов до одного надмогильного пам'ятника, на якому була мармурова плита, поверхня якої відблискувала, як скло. І ось на цю плиту час від часу падало місячне світло, відбивалося від неї і розсіювалося по цвинтарі. Переконавшись у цьому, присів поміж могилами батька і дідуса, та в тіні корча калини почав чекати. Навкруги нікого. Тільки час від часу лизне його по обличчю невимовно делікатний і дуже скромний струмінь вітру. Здається, ніби хтось намагався нагадати, що він опікується тишею і всім, що ось тут разом з ними відпочиває.

Думки працювали звичним трибом. Переходили вони одна за одною і пригадували йому дитинство, а в ньому – його старенького

дідуся, якого не в силі забути. Бо то він з наймолодших літ гартував його до твердого, як граніт, життя і праці. Ще малесенького забирав його з хати від мами, та провадив за руку по вечірній росі і по свіжому повітрі. Опісля за хату в поле, на оборіг соломи, під голе небесне склепіння, на якому блистіли, немов отвори у далеку-далеку даль всесвітів, небесні світила. Там клякали і молилися, дідусь дякував за пережитий день і просив щасливої ночі. Опісля клав його коло себе спати. При тому до сну оповідав малому внукові про чудову красу і велич багатої прадідівської землі. Про подвиги, занепади та про пробудження великим пророком Шевченком свого знедоленого народу до боротьби за правдиву волю. Там вони спали до пізньої осені, аж виганяв їх холод. Тоді переходили на пахуче сіно до стодоли. Не раз, видряпуючись ген догори, малий внук кепкував собі: «Чому ви, дідусю, так поволі вилазите на сіно? Я вже чекаю на вас». «Еге ж, дитино, якщо доживеш моїх років, то тоді будеш знати чому», – з гіркотою в голосі відказував старенький. Тут вони спали, поки Дід Мороз не змушував їх піти до хати. І так нетерпеливо чекали знову весни, щоб якнайшвидше піти надвір. Коли Ярослав трохи підріс, дідусь забирав його з собою на пасовисько, де вночі пас коней. А вдень коні працювали.

Одного разу на пасовиську зірвався страшний шум. Наче б великий табун коней гнав. Тоді прибіг дуже агресивний чорний самець, який забрав всіх коней і погнав їх в незнану даль. Дідусь відпровадив внука додому, а сам пішов шукати коней. Віднайшов їх дуже далеко і щойно за три дні припровадив назад. Ярослав запитав дідуся, що то був за вороний, що завдав стільки клопоту. Старенький оповів йому про кілька подій, які були пов'язані з тим полем. Там багато було незрозумілого. Дідусь казав, що то якась нечиста сила на тому полі має своє право.

Так проходила думка за думкою та відновлювала події, які проминули в його житті. Десь здалека почала долітати делікатна мелодія сумної стрілецької пісні:

*... Заквітчали дівчатовька стрілецьку могилу,
Замість мали завітчати стрілецькую милу...*

Чорнота забув про все, що в ту хвилину заволоділо його думками. Він почав прислухатися до слів, які заходили в глибину душі молодого старшини.

Він поглянув на високий дубовий хрест, що стояв на могилі Борцям за волю. Якраз місячне сяйво освітіло його у всій величині і тим надало якогось особливо могутнього, святого значення. Вже виразніше почувся:

*... Ми високий хрест з берези заплели віночком,
Замість мали заплітати косу барвіночком...*

Ще раз глянув на хрест і побачив терновий вінок. В цю мить думка його повернула в 1932 рік, на Зелені свята у Львів. Він стояв на Личаківському кладовищі перед такою ж могилою Борцям за волю. Завдячував цим господині, у якої мешкав. Тоді вони цілий день ходили і оглядали все дороге українському серцю, що встигла їм показати дуже свідома жінка, мати-українка. Вона взяла кілька молоденьких студентів і повела до міста, де мав проходити похід до стрілецьких могил. Наказала їм не брати студентських шапок, щоби не були так дуже замітні. Вперше вони побачили колону молодих дівчат і хлопців. Перша пара несла синьо-жовтий прапор. Всі були дуже стурбовані, бо боролися з польськими поліцаями, які хотіли розігнати похід. Тому прапор був не в найліпшому стані, вінки порозривані, молодь брудна і покривавлена, розкудовчена, але йшли всі по четверо. Далі все пройшло спокійно.

Коли стояли перед могилою, він, десятилітній Ярослав, подумав, що в його рідному селі нема такої пам'ятки Борцям. Приїхавши на Різдвяні свята, зібрав друзів і розказав свій план. А саме: піти з колядою та зібрані гроші пожертвувати на дуба, з якого має бути зроблений хрест на могилу. Зараз всі хлопці пішли до читальні, де відбувалися громадські сходи. Там попросили дозволу і підтримки своїх односельчан, а заодно і батьків. Громада проект хлопців похвалила і підтримала.

Заколядували тоді дванадцять і пів золотого. По дуба поїхало троє господарів. Між ними був батько Чорноти. За дерево заплатили 14 золотих.

Ті, що купували, доплатили різницю. Дуба привезли на подвір'я Славкового батька. Там дерево помалу сохло під старанною опікою дідуся. Коли достатньо висохло, зробили хрест.

Все село ночами висипало могилу. Записати всіх, хто впав у вивольних змаганнях за волю України, не було ніякого клопоту. В декого з них ще жили батьки, а в інших – брати і сестри. Список поклали під хрестом. Так правдиво повстала могила Борцям за волю в рідному селі Чорноти Осердові, повіт Сокаль біля Белза. Під час празника урочисто посвятив могилу отець і парох Іван Голічек.

ДРУГ ЮРКО

Одного разу Чорнота зустрів на квартирі дуже симпатичного мужчину. Він був поранений в ногу з малого пістолета «шістки». Після ближчого знайомства залишилися назавжди щирими і нерозлучними друзями. Часто дискутували про різні справи і проблеми.

Друг Юрко (таким було псевдо пораненого) походив з Білої Церкви. Дуже чесно і сумлінно виконував своє завдання, яке поклав на нього

Провід ОУН. Він займав пост Окружного Командира боївок СБ. Була це людина дуже справедлива, чесна і докладна. Старався допильнувати всього так, щоби не закралася ніяка помилка на такому відповідальному посту. Коли навіть мав на когось докази провини, то ще старався його переконати, направити та вивести з блудної дороги на правильний шлях. За те він був всіми дуже шанований і люблений.

Одного разу Чорнота запитав:

– Друже Юрку, чи можете точно мені розказати, як властиво вас поранено?

– Та чому ж би не міг. Я прибув тут на відправу надрайонових референтів СБ, яка відбулася біля Цеблова. Опісля я вертав на свою квартиру стежками, через поля і сіножаття, біля тих високих старих тополь. Там натрапив я на большевицьку засідку і був поранений.

– Друже Юрку, з якої зброї стріляли?

– Були лише два постріли з малого пістолета.

– Одним з них ви, друже, були поранені?

– Так, – відповів друг Юрко.

Чорнота подумав, а по хвилині сказав:

– Друже Юрку, це не була большевицька засідка.

– В такому разі, що це мало бути? – здивувався він.

– Друже, большевики не йдуть на засідку з пістолетом, а з кулеметами. Тут так виглядає, якби хтось, хто знав, що ви будете туди повертати, просто засів за тополею, і то з «шісткою». Чи не маєте когось такого на увазі?

Юрко подумав:

– Це відпадає, – відповів він. – Я зі свого завдання вив'язуюся так чисто і справедливо, що і на мить не сумніваюся, щоб хтось мав би мені щось до відплати.

– В такому разі, чи можу знати, хто був на тій відправі?

Друг Юрко назвав кілька псевд. Декотрі з них були знайомі Чорноті, серед них – псевдо Зенон.

– А хто тепер зайняв ваш пост?

– Друг Зенон заступає мене на час, поки вигоїться моя нога.

– Можливо, він в той спосіб проклав собі дорогу на ваш пост?

На то друг Юрко категорично запротестував:

– Друже Чорното, як ви можете так зле думати про наш Провід?

– Друже Юрку, прикро мені, що я зайнявся розв'язкою не в своїй ділянці. Прошу мені пробачити. Тут мова не про Провід, а про поодиноких людей, які потрапили до ОУН випадково, а, може, і цільово, щоби робити ворожу роботу. І не раз така людина чимало наробить шкоди, поки її викриють. А ось, наприклад, ви, друже, досвідчена і чесна людина, всі вас знають, шанують, а, найважливіше, довіряють, і кожний розкаже вам,

що діється в терені. А це такій людині велика перешкода. І ось в такий спосіб усунула вона вас з поста.

– Друже Чорното, я не погоджуюсь з вами. В нашій організації чогось подібного не може бути. Все точно перевірене, і неможливо, щоби хтось непевний міг дістатися на такий високий пост.

Старшина більше не продовжував. Він бачив, що друг Юрко приймає це з великим обуренням і з недовір'ям. Тому вирішив сам поспостерігати за деякими особами, які були тоді на відправі. Чорноті інстинкт підказував бути дуже обережним з другом Зеноном, який зайняв пост Юрка, і до того ж він мав малий пістолет «шістку».

Так проминав час, і рана на нозі друга Юрка пригоїлася. Якось зустрілися, і при дружній розмові товариш сповістив Чорноті, що прийшов попрощатись, бо на днях відходить в край. Про це повідомив друг Зенон і приділив охорону, яка має його перепровадити через кордон. Поміч другові Юркові була конче необхідна, бо він мав жінку з малою дитиною і семилітнього брата, яким опікувався.

В той час у них були спецкур'ери з-за кордону. Знаючи це, Ярослав попросив:

– Друже Юрку, тут є мої дуже добрі, знані і певні друзі, спецкур'ери з-за кордону, я вам раджу забратися з ними. Я гарантую за них. Вони допоможуть вам у всьому.

– Та якось не пасує щось змінювати, – не погодився Юрко, – бо ж усе вже вирішено. В четвер друг Зенон присилає охорону, то я заберусь з нею.

На тому розійшлися.

Юрко, зібраний, чекав цілу ніч, та, на превелике здивування, ніхто не прийшов. Тоді ще раз в п'ятницю відвідав Чорноту. Був дуже зажурений, чому, власне, не прийшла охорона. Питався про спецкур'ерів, але, на привеликий жаль, вони вже відійшли. Він попрощався і пішов, впевнений, що наступної ночі прийде охорона і він відійде в край. На другий день, мов блискавка, пробігала сумна вістка, що друг Юрко не живе.

Замість охорони друг Зенон прислав когось зі своїх підвладних, який викликав Юрка. Він зрадив, що прийшла охорона, з поспіхом вийшов з хати, за ним брат і жінка з дитиною. Той, що прийшов, сказав:

– Ви, друже Юрку, мали відійти в край. За невиконання наказу присуджена вам куля.

Пролунав зловіщий постріл, і друг Юрко, не встигнувши промовити жодного слова, упав на землю на очах в жінки, неповнолітнього брата та малесенького синка, який ще не розумів, що це таке смерть.

Від того часу почали діятися незрозумілі речі. Багато членів ОУН, як рівно ж цивільного населення гинуло з тавром ганьби як зрадники. Робив це ворог через своїх агентів, які увійшли в довір'я до повстанців,

дісталися на високі пости. Серед них були Зан, Жан, Зенон, Юрченко, Луць, Вишинський і інші.

Час проминав і забирав щораз більше і більше невинних жертв. Одного разу прибігла до Чорноти санітарка Оля. Вона була дуже зде-нервована і почала розпачливо кричати:

– Друже, рятуйте. Софійку забрало СБ. Що ж вони доброго роблять? Чи вже всі розум згубили?

Софійка була дружиною сотенного Беркута . В той час він вже не жив. Спочив у братній могилі разом зі своїми стрільцями і братом дружини, який був бунчужним в його сотні.

Чорнота відразу ж вирушив в дорогу з другом Яричем і Олею до Ванева, де СБ забрало жінку. Там зайшли до знайомої Марійки і точно довідалися, де вона є. Чорнота з Яричем поспішили. Старшина післав друга Ярича до хати, де СБ проводило слідство, і наказав їм сказати, що він чекає на Софійку. Коли почули, що Чорнота є тут, її відразу звільнили. Бідна Софійка при кожній зустрічі дякувала Ярославові за врятоване життя.

Одного разу шкільний друг Степан, який займав пост районного провідника, розказував, що до його рук потрапив список нібито непевних для ОУН селян Осердова, яких треба усунути. У тому списку були, дослівно, усі найсвідоміші господарі та старі учасники визвольних змагань, яких совети безсумнівно хотіли знищити. Степан, знаючи тих людей, список знищив.

Вороги цілеспрямовано намагались настроїти місцеве населення проти ОУН і УПА. Проводу ніяк не вдавалося дослідити, що діється, бо люди, призначені для викриття радянських агентів, завчасно гинули.

СТРИБКИ

Коли німецька армія відступила з Західної України і знову повернулись совети, треба було бути дуже чуйним і обережним. Бо всюди по селах ще більше, як досі, появлялися ніби військові дезертири, які шукали собі теплого і вигідного місця. Вони затримувалися в хатах, де не було мужчин, а лише гарна дівчина чи вдовиця, вдаючи женихів. Були це дуже добре вишколені совєцькі агенти. Вони точно слідували за подіями, які в цей час набрали широкого визвольного розмаху. В деяких селах вдалося їм зорганізувати групи, яких озброїли і посилали в допомогу більшовицьким відділам при облавах та грабунках рідного брата. А згодом прислужувались польському війську, яке також мордувало населення. В селі Ліски, на лінії Белз-Угринів, замордовано 150 осіб, серед них – малі діти, старенькі дідусі і бабуні. В Костяшині – 30 осіб. Палили часто цілі села. Таких сіл можна числити десятками, що і сліду по них не зістало.

Ці зрадницькі групи селян народ назвав стрибками. Один такий грабунково-зрадницький відділ був створений в селі Махнівку, повіт Сокаль. До нього увійшла дуже велика родина Галянтів. Командиром був старий їх батько Пелюшинський. ОУН старалася переконати їх та вивести на правильний шлях, та, на жаль, без успіхів.

До осені 1944 Галянти так розпаношилися, що умовлялися з польським військом і різними групами, і допомагали полякам грабувати, бити, палити та мордувати рідного брата.

Доки Чорнота був здоровий, завжди в терені всі відомості до нього долітали швидко. Тут його знали від наймолодших літ. А своєю бездоганною поведінкою та стійким характером здобув собі довір'я і пошану всіх, з ким працював чи зустрічався.

Та час проминав і застеляв визвольний шлях жертвами досвідчених і довірених людей. На їх місце приходили нові. Часто з іншого терену, незнані, а деколи і недосвідчені. Заки нова особа ознайомиться зі всім, то часто її вже і не стане. Бо ворог не спав, а кидав велику силу агентів, які за допомогою НКВД здобували собі довір'я в ОУН і УПА, а опісля розкладали їх зі середини. Тому становище повстанців було незмірно тяжким. Бо годі було збагнути душу кожного. А вороги, щоб прикрити свою зрадницьку роботу, старались скомпрометувати найбільш чесних і свідомих, які не раз невинно гинули як зрадники ОУН.

Одного разу, коли Чорнота прийшов на квартиру до тітки Катерини, вона з жалем йому говорила:

– Як то тихо і спокійно було, коли ти був здоровий.

– А тепер, тітко, щось змінилось? – запитав він

– Так, сину. Ось передвчора осмілювся ляшок з Белза приїхати на підводі і вигукувати за бандерівцями. Шкода, що не було тут наших. Я йому сказала, що він дреться, бо знає, що нікого нема. Але якби тут був хоч один бандерівець, то компанія і носа би не показала.

– Бачите, тітко, бої за боями, в кожнім гинуть найкращі досвідчені люди, а звідки брати нових командирів, щоби поповняти. Як самі знаєте, творили ми нашвидкоруч боївки, а з них відділи. Та при Божій помочі і сприянні населення ми б їх прогнали з нашого терену та утвердили би порядок. Та ще важливо, щоб поміж своїми не було зрадників, а то їх також не бракує.

– Так, сину, на Галянтів з Махнівка селяни дуже скаржаться.

– Не журіться, тітко, вони також натраплять на своє. Як каже старе прислів'я: «Кожній катюзі буде по заслугі!»

Та, залишившись сам, почав роздумувати, в який спосіб провести розвідку, коли ляшки з Галянтами підуть на грабунок. Звернувся до одного молодесенького хлопчини. Той за порадою і вказівками Чорноти підготував свого малого брата. На другий день шестилітня дитина виб-

ралася до свого дядька в гості, несучи йому меду та сушених фруктів. А що дорога була доволі далека, то старший брат наполовину підвіз його ровером. Далі пошкандибав сам. Коли прийшов до Махнівка, застава його затримала і намагалася повернути назад. Але малий розвідник не здавався, а вперто домагався:

– Я прийшов до свого дядька і хочу його побачити. Пустіть мене, нехай занесу їм меду. Не понесу ж з поворотом, – сміло і відважно говорив малий розвідник.

– А хто є твій дядько?

– Палюшинський, – чменно відповів він. А це був їхній командир, який тут же наказав перегустити хлопця. Розвідник швидко зав'язав товариство з ровесниками та зайнявся дитячими забавами, на що дядько і не звертав уваги. Але дитина була до того часу зацікавлена забавами, поки не почула, що поляки приїжджають через два дні і разом з Галянтами ідуть робити свої брудні справи. Хлопчина назбирав собі набоїв в торбу, яких там було доволі, та сказав дядькові, що він вже відпочив і йде додому.

На заставі забрали йому набої, але він не хотів їм віддавати. Плакав, що то його набої, бо він собі їх назбирав.

– Навіщо тобі це? – запитав стрибок.

– На вояків, коли бавлюся з сестричкою в війну. А вони тяжкі і будуть добре стояти.

Застава замінила небезпечні забавки на пусті гільзи. Але розвідник на це не погодився, сказавши, що таких нездалих має досить вдома, і пішов. Повертав веселий і задоволений, бо ніс те, за чим його посилали. Та ще трохи набоїв, які мав біля себе заховані.

На приготування не було часу. Старшина залишився сам. Місцева боївка частинно знаходилась в терені, і не було відомо, чи вчасно поверне. Всіх стрільців було тільки шестеро, а сьомий Чорнота. На таку засідку явно замало. Але Ярослав не тратив надії. Так в роздумах над планом акції застала його тітка Стефа і повідомила, що якийсь повстанець конче хоче його побачити. За хвилину перед ним стояв молоденький, добре загартований хлопець. Його мужня постать виструнчилася, і він радісно зголосив про свій прихід. Чорнота дивився на нього і не міг впізнати.

– Це ти, друже Дубе? – запитався він.

– Так є, друже командире.

– Годі вас впізнати. Де ви тут взялися? Лише сам Бог післав вас до мене.

– Я прибув минулої ночі з ланкою стрільців, яка охороняла наших гостей. Тут перейняла охорону інша група, а ми залишаємося на них чекати. Друже командире, я дуже радий, що вас зустрів і зможу поговорити. Не можу вас забути. Якби не ви, то я, напевно, ще й до сьогодні чистив би чоботи. А завдяки вам я є воїном.

– Чи тільки воїном? – з усмішкою запитав Чорнота. – Я бачу, що ви є командиром охорони під час такого надзвичайно важливого доручення, та ще й у небезпечній і довгій дорозі. Це говорить, що з вами, друже Дубе, вже Провід рахується. Розкажіть, розкажіть мені про себе, я радий почути.

Друг Дуб немов чекав на ті слова. Він вже давно мріяв зустріти свого першого командира, який був для нього, як рідний батько. І ось нарешті має нагоду наговоритися, дещо оповісти. А найважливіше – має так багато запитати з того, що наскладалося в його голові, і, можливо, сьогодні дістане на все відповіді. Юнак дуже цікаво про все розповідав. А Чорнота слухав і дивився на вдоволене, радісне обличчя друга, який з посміхом говорив про бої і про все інше, чим прагнув поділитися. Ярослав розумів його, давав щирі відповіді і поради. А почувши, що він є чотовим командиром, від всього серця привітав та побажав успіхів. «Де б ви не були, – сказав накінець старшина, – пам'ятайте: завжди йдіть точно за наказом Проводу. Це головне і найкраще правило воїна».

Дуб, стискаючи руку Чорноти, щиро за все дякував.

– Друже Дубе, а тепер моє прохання до вас. Чи можете мені допомогти зі своїми стрільцями?

– Дуже радо.

– Скільки є у вас стрільців?

– Сім, а я восьмий.

– Яка зброя у вас?

– Ми дуже добре озброєні.

– Хочу одну роботу зробити, та не маю вояків.

Старшина розповів про свої наміри. Ще довго роздумували над планом акції, для якої було надто мало стрільців на таку велику групу поляків.

Так за розмовами пролетів день. За той час всюди провели розвідку і встановили сигнальні знаки. Однак, засідку можна було зробити тільки одну, а ворог мав більше доріг. Важко було відгадати, якою з них будуть повертатись до Белза. Вирішили засісти в каналі і там чекати на польське військо, яке буде везти в'язнів і награбоване майно. Одначе сигнал мовчав.

Кулеметник з боївки пожалівся, що його кулемет часто затинається і не завжди стріляє. Чорнота простелив палатку, наклався іншою та при ліхтарі швиденько розібрав його. Побачив, що все є в порядку, тільки забагато наоливлено – тому «захльостується» і не стріляє. Вийняв з кишені свою хустинку від носа, витер нею оливу і сказав: «Бачите, друже, забагато оливи. Сьогодні напевно буде грати».

З Махнівка подали сигнал, що Галянти з поляками вернули до села. Тепер стало ясним, куди вони будуть їхати. Чорнота знав, що його

сили замізерні для такої справи. Тому в останній хвилині змінив план. Вони залишили канал та поспішили на чисті поля, і там, поміж Фігурою* і Белзом, засіли.

Була це пізня осінь 1944 року. Чорнота дав останні накази і поради, коли в нічній тиші почувся гуркіт возів по замерзлій землі. Однак, доїхавши до каналу, вози затрималися. Пролунала команда польською мовою – перевірити рів. Військо розстрільною оточило канал і, переконавшись, що там нікого нема, вози знову рушили в дорогу. Старшина ще з одним стрільцем уважно слідкували за всім, що відбувалося навкруги.

Коли вози під'їхали ближче, почули розмову:

– Все в порядку?

– Так є, пане поручнику.

– W takim razie jesteśmy w domu. Ciężką broń i amunicję złożyć na pierwszym wozie.**

Валка затрималася, і бійці зложили зброю. Чорнота передав по зв'язку не пропустити перший віз і стріляти так, щоби не поранити в'язнів, яких везуть. Далі підводи поїхали гостинцем, а військо розійшлося стежками. Вже хтось почав підспівувати: «Пишибілі улане под окенко». Коли остання підвода минала Фігуру, пролунав сигнал до бою. Польське військо розбіглося, наче сполошені зайці. Вони побігли навпростець полями до Белза, залишаючи все, що було на підводах. Віз зі зброєю забрала боївка та завезла до підпільного магазину. В'язнів порозв'язували з колючого дроту, і кожний, як міг, повернув додому. А підводи з селянським майном повстанці відпровадили підпільними дорогами і віддали власникам. Селяни зі сльозами дякували повстанцям, які з поспіхом прощалися та відходили. Вернувши на квартири, тихо поклялися спати. Ніхто і не знав, що діялось тої ночі. На села донеслася вістка від самих поляків, що був дуже великий відділ бандерівців під самим Белзом, котрий їх розбив і звільнив в'язнів. Селяни переглядалися між собою, бо ж було відомо, що ніякого відділу поблизу не було. А що насправді сталося, знали лише ті, що це виконали.

Чорнота в тій акції, падаючи на землю, наново зрушив собі поранену руку, яка почала ще гірше йому докучати. Незадовго відвідав його старий побратим по зброї, сотенний командир Скала. Він дістав наказ розбити в Махнівку стрибків. Вони були сильно укріплені і дуже добре озброєні, тому повстанці проводили докладну розвідку, щоби покінчити з ними назавжди. Сам сотенний прийшов в тій справі, щоб також засягнути поради старшини та скласти разом план. Через деякий час на основі опрацьованої акції його сотня розгромила і зліквідувала їх.

Та це не була одинока група стрибків. Вороги старалися створити їх якнайбільше, бо це було, наче вода на їх млин.

* Фігура – старовинна українська пам'ятка

** — У такому разі ми вже вдома. Тяжку зброю та амуніцію зложити на першому возі.

В ті терени прибув курінний командир Юрченко. Чорнота його знав, бо не раз з ним зустрічався на військових відправах, де спільно обговорювали дуже важливі справи. Юрченко зібрав до свого куреня переважно 15-цяти – 16-цятилітніх хлопців, яких приготував до вишколу. Власне тих молоденьких стрільців він завів у большевицьку засідку при переході кордону. Цей дорогоцінний юнацький цвіт загинув з руки зрадника-стрибка Юрченка, який вийшов неушкодженим і залишився в червоних. З того молодого куреня чудом вціліла одна чота, командир якої зорієнтувався, що це є зрада, і блискавичним маневром відступив, чим врятував своїх людей. (Про що оповідав сам особисто Чорноті на Сибірі).

Від того часу Юрченко ходив з советами. Знаючи досконало терен, бо був родом звідси (здається, з Себечева), добре давався взнаки повстанцям. Він конче хотів спіймати командира Ягоду. Однак не пощастило йому, бо сам згинув від його руки (Про це розказував чотовий відділу Ягоди на Сибірі).

Одного разу прийшов Чорнота до якоїсь хати та зустрів ще одного пораненого стрільця. Так разом розговорилися, що тут і заквартирували. Того дня впала на цю оселю більшовицька облава. Всюди робили докладний обшук. Там, де знаходилися поранені друзі, була криївка, до якої вони повлазили, і жінки їх закрили та старанно замаскували. Вона містилася в кімнаті господині між подвійними стінами, та була вузька і темна. Але з неї чулося все, про що говорилося. Тому треба було сидіти дуже тихо, щоби не зрадитися. В хаті якраз була хвора дитина, з високою температурою, і дуже вередувала. Молодша жінка старалася її заспокоїти. Але, коли прийшли червоні, немовля почало перелякано кричати. Старший лейтенант наказав бійцям вийти і піти на обшук до наступних хат. «А тут я сам обшукаю», – сказав він. Залишившись один, сів на лавці і сидів. Коли заходили бійці, казав, що тут вже все зроблено, ідіть далі. Підвечір повідомили, що обшук села закінчений, і він дав наказ від'їзду. Сам ще затримався на хвилину, підійшов до жінки, що пильнувала дитину і сказав: «Послухай і перекажи друзям те, що тобі скажу. Там на колоніях, в тих глибоких криницях є зложені Сметаніним людські трупи. Скажи вашим друзям, щоб їх вийняли і поховали». І ще раз повторив: «Прошу не забути, бо то дуже важливе, щоб їх вийняли і поховати», – та й пішов.

Повстанці чули кожне слово. Вони переказали до Проводу, але ця справа не була вирішена. Чому? Важко сказати. Чи на правду не було змоги перевірити, чи, може, це потрапило в руки большевицького агента, і він так покерував, як треба було ворогам. Невідомо.

Проминуло багато літ. Чорнота повернув з Сибіру, відбувши 11 літ каторги. Повернувся до мами і молодшої сестри в Польщу, на понімецькі землі в Щецін, бо з рідної хати їх силою викинули і завезли сюди. Мама

його не впізнала, а сестра впізнала по голосі. Вже встиг одружитися, та за різними клопатами час проминав швидко.

Одного разу, вернувшись з праці, приніс газету та й сів читати. Раптом дуже зденервувався, кинув її на стіл і почав нервово ходити по кімнаті. Дружина запитала, що сталося? Він показав їй статтю та попросив прочитати. Там говорилось, що на тих самих колоніях видобуто з глибоких криниць багато трупів, їх поховано і на пам'ятнику написано, що це жертви УПА. «Подумай, як совети далеко стріляють, щоби тільки очорнити визвольну боротьбу нашого народу за Самостійну Соборну Українську Державу», – з гиркотою сказав він.

ЗАПИСКА

До хати Чорноти хтось застукав. Стефа пішла відчинити, а він припер двері ванкира і прислухався. Дівчина, привітавшись, запитала: хто і до кого.

– Ми до Чорноти. Дуже пильна справа.

– Прошу, прошу заходити, – почувся з кімнати голос старшини.

По хвилині старі друзі тиснули собі правиці:

– Здоров, козаче, що тебе до мене пригнало?

– Ми мали вас відвідати, але змушені були прийти з проханням, щоби ви, друже, нам допомогли. Ми дуже поденервовані і обурені. Команда нашого куреня прислала нас до господаря цього району по приділ взуття, уніформ та спирту, який так конче потрібний санітарній обслузі. Поранених прибуває, бо ж бої не вгавають, а наші медики не мають не тільки ліків, а навіть звичайного спирту обмити загноєні рани. А ми тут крутимось вже кілька днів і не можемо добитися до господарчого.

– Друзі, я зараз йду з вами. Я його знаю особисто, він добрий хлопець. Чорнота зібрався, і поїхали до гуральні, де урядував господарчий. Ярослав з чотовим зайшли досередини та підійшли до стійкового, що стояв біля вхідних дверей бюро. Він казав їм зачекати. Друзі думали, що стрілець справді пильнує порядку. Але побачили, що тільки члени СБ, показуючи якусь записку, без черги і без перешкод заходять і повертають з пляшками. Друзі ще раз чомно підійшли до нього, але він брутально почав їх завертати. Старшині терпець увірвався. Він рішучим рухом відсунув стійкового від дверей, і обидва з чотовим увійшли всередину. Той, злий, вбіг за ними та хотів їх завернути, але господарчий його заспокоїв.

Ярослав з господарчим зналися особисто, то ж розмова поплинула щиро.

– Друже, ми до вас по приділ для куреня, – відразу почав він. – Потребуємо уніформ, взуття, а головне спирту для медичних цілей.

Чотовий подав запит в письмовій формі від команди куреня. Господарчий взяв лист, уважно його прочитав, задумався і незрозуміло покрутив головою. Потім встав і без слів почав міряти кроками долівку. У тому всьому було щось неясне, тому Чорнота сказав:

– Друзе, час минає, а ми дуже поспішаємо. Прошу вирішити нашу справу якнайшвидше.

Але він далі мовчав. За якийсь час сумно сказав:

– Дорогі мої друзі! Дуже мені прикро, але нічого я вам не можу видати.

Говорив з якимось тягарем в серці.

– Як то не можете!? – підвищеним тоном обізвався Ярослав. Таж то все магазинувала ОУН для революційного підпілля, для війська, а навіть, коли потребує хтось з цивільного населення, яке так щиро нас підтримує своєю пожертвою.

– Друзе мій дорогий, я також так само розумію, але видати вам з магазину нічого не маю права.

– Як це розуміти? Для чого вас тут поставили?

– Повірте мені, друзі, що я сам не радий, що є ось тут.

– Може, вже немає запасів?

– Не в тому річ, магазини набиті.

– Так що вам на перешкоді?

– Повірте, що нічого я вам видати не можу.

– Навіть спирту? – нервово втрутився чотовий.

– Навіть краплини спирту, – відповів господарчий. – Не вірите мені, друзі? Як добре, що ви прийшли з другом Чорнотою, бо інакше і того не міг би сказати. А як важко вам в це повірити, то переконаєтесь самі.

І подав Чорноті записку такого змісту: «Забороною вам під карою смерті видати з магазинів щось, навіть краплину спирту, без мого дозволу. Зенон». Друзі прочитали і подивилися один на другого. Усі трое бачили ворожу роботу Зенона, але він перебував на такому високому посту, що не так швидко і легко можна було до нього добратися.

– Тому, що особисто знаю друга Чорноту, постараюся вам допомогти. Є одна бочка спирту, яка не записана. Вона є на транспорті, йдіть і її заберіть з тим, що я про це нічого не знаю.

– Добре, погодилися друзі, подякували і відійшли.

Таких випадків було немало. Вони явно говорили про ворожу роботу. З терену плинули скарги до Вищого Проводу, але тут питання: як далеко і до кого вони доходили? Та чи не вони прискорили для посилаючих осіб передчасну смерть? Тому кожний замкнувся в собі і спостерігав, бо правдиво годі було відгадати, до кого можна було хоч дещо сказати.

А про донос на таку особу, якою був друг Зенон, не йшло і мови. Бо це хитрий лис, з дитинства вишколений своїм дядьком, який був

полковником більшовицької контррозвідки. /Про це також Чорнота довідався лише на Сибірі/. Власне дядько і послав Зенона ще молоденьким студентом до ОУН. А опісля нібито ОУН післала його як свого доброго розвідника до НКВД, що допомогло йому в його зрадницькій праці. То ж нічого дивного, що, поранивши друга Юрка, він зайняв пост окружного командира боївки СБ, а опісля розстріляв його начебто за невиконання наказу. Власне в той спосіб здобув собі контроль над цілим тереном. І нічого не було в тому незвичайного, що день за днем гинули найвірніші і кришталево чисті особи з тавром ганьби як зрадники свого народу.

НАБИТИЙ ПІСТОЛЕТ

Надійшла люта для повстанців зима 1945-того року. Сповила вона біло-срібним пухнастим снігом все навкруги. Мороз давався добре взнаки всім партизанам. Вони перебували переважно в лісах, у безпереривних маршах і боях. Ворог пильно слідкував за кожним їх рухом, намагаючись якнайшвидше зліквідувати УПА. Та коли траплялась вільна хвилина, стрілецьтво горнулося до своїх рідних сіл, де на них чекала тепла привітна хата, гаряча вечеря, випрана білизна, милий усміх господині та ніжний привіт любі дівчини.

Так одного зимового вечора на квартиру до Чорноти зійшлося багато повстанців. Надворі шаленіла снігова завірюха, а в хаті стрільці дискутували на різні теми. Старшина почував себе зле, тому відійшов до своєї кімнати та поклався на ліжко. Цю кімнатку називали ванкиром. Через відхилені двері ванкира він бачив всіх, хто входив до хати і хто виходив. Так дивлячись, зауважив, що клямка дуже поволі рушилася та хтось, немов злодій, старається проникнути досередини. В кімнаті було темне світло, повстанці були зайняті важливою розмовою, і ніхто на двері не дивився. Ярослав дуже зацікавило, хто так по-зłodійськи непомітно підкрадається. Він не спускав ока з дверей, які потихеньку відкривались. До кімнати дуже поволі увійшов мужчина з шапкою, насуненою на очі, та з поставленим догори ковніром. Не привітавшись, тихцем припер двері та сів собі на лаві, схиливши голову, і начебто задрімав.

Чорнота не бачив його обличчя, але постать його, хоч і була скуленою, когось йому нагадувала. Щоби довідатись, хто так по-гадючому всунувся до хати і підслуховує, старшина накинув на себе плащ, взяв пістолет і сів з лівого боку близенько до незнайомця. Через плащ наставив зброю і впівголосу сказав: «В тій хвилині виходи з хати». Почувши залізо, приперте до боку, він нервово здригнувся і підняв голову. Лише тоді старшина впізнав Зенона. Той неохоче, але вийшов. Це ще більше упевнило його в ворожій діяльності окружного командира боївки СБ.

Ярослав інстинктивно відчував, що Зенон хоче його позбутися. Але він не боявся. Навпаки, Зенон оминав ті терени, де перебував Чорнота.

Після Нового 1945-го року на Сокальщину прибули з краю за наказом вищого проводу особи, які займали високі пости. Одним з них був Вороний – командир Військової Округи 2. Звичайно, він обов'язково відвідав старого друга, з яким не раз пережив багато чого. Обидва привіталися, як син з батьком, та були дуже раді, що знову можуть по-давньому широко поговорити. Вороний охоче ділився з Чорнотою різними новинами, задаючи при тому багато питань. Описля подав йому пакетик і сказав: «А це для вас, друже, від Проводу.» Чорнота відкрив і подивився. Була це номінація на курінного з трьома підписами. Одним з них був підпис командира Ореста.

Старшину це дуже обурило і він задумався. Його обличчя на мить змінилося, і він рішуче відповів:

– А навіщо мені тепер номінація курінного?! Мені слави не потрібно. Якби я слави хотів, то мав би давно.

– О так, так, – перервав командир. – Добре пам'ятаю, як Шелест був на вас обурений, що ви не прийняли молодечого куреня.

– А навіщо похвалився Галайді, що знає про мій прихід? Я нікому не говорив. Єдино відписав на наказ, але безпосередньо до нього. Був би Галайда не знав, не міг би мене перейняти. Але видно, що так мало бути, а не інакше. Я не міг відкинути рідної сторони. А давши слово, дотримав його. Бо тут були приковані щирою любов'ю моє серце і моя душа. Тут, де народила мене моя мати, де зростав і гартувався. Тут я вложив свою старанну щирю працю у підвалини нашої незалежної держави. А коли вона буде вільною? Невідомо. Але знаємо, що основа закладена, і ніякий ворог її вже не підірве.

– Власне так, – знов перервав Вороний. – Ви прекрасно виконали своє завдання. Хто мав змогу з вами працювати, кожний мило згадує. Де розійшлися ваші учні, там всюди почуєте: «Не було, як у Чорноти. Він не говорив, а робив. Вони вже всі позаймали пости командирів. Навіть той молодесенький Дуб вже є дуже добрим чотовим. А ви, друже, не хочете прийняти номінації курінного.»

– Не хочу, бо, справді, я сьогодні не курінний. Я хворий інвалід, якого вітер валить з ніг, якому вже півроку рани гниють і ніяк не хочуть гоїтися. Друже, краще забудьмо про це, бо воно вже неактуальне. Поговоримо краще про інші дуже важливі справи, які потребують особливої уваги, щоби вчасно усунути ворожу роботу з терену, – сказав він, віддаючи пакетик назад.

– Саме тому ми сюди прийшли, щоб дещо довідатися. Падають найкращі люди, як, наприклад, друг Юрко та йому подібні, та ще з тавром ганьби, як зрадники чи невиконавці наказу. Хто це робить?

- Ворог, друже командире, ворог через своїх агентів.
- Ви тут на місці, думаю, орієнтуєтесь, хто це такий.
- Що ж з того? Може, і здогадюся, але я є тільки інвалідом, нікому вже не потрібним.
- Неправда, друже Чорното. Я переконаний, що вам би тільки трохи більше сили, і той терен незабаром був би упорядкований.
- Можливо, не перечу. Але то вже не в моїх силах.
- Друже, як важко дослідити, хто робить це зло. Край висилає найкращих людей, щоб це викрити, та ще ніхто не повернувся з терену. То ніби в бою, то на засідках згинули, і все стоїть у німому і сліпому кутку.
- Друже Вороний, будьте дуже обережні. Не смійте нікому сказати, що ви прибули щось дослідити. Я особливо певних даних на таку особу не маю. Скажу лише: не тратьте часу в низах. Тут, на мою думку, риба смердить від голови, і там належить шукати якнайшвидше.
- Друже Чорното, по чому так судите?
- Взагалі, доказів не маю. Але інстинктивно відчуваю і чую, що не помиляюся.
- Знаю про це, – підтвердив командир Вороний. – Мав я змогу переконатися, що ви маєте щось, чого іншим бракує. Можливо, тому й швидше досягаєте мети.
- Друже Вороний, подумайте, наприклад, коли друг Юрко вертав з відправи, а в полі біля тополь хтось засів і його поранив. Це був хтось, хто знав, що він буде туди повертати на свою квартиру. Чи не був той хтось на тій відправі? Та чи не той хтось зайняв його пост? З тих осіб, що були на тій відправі, тільки він мав малий пістолет «шістку». А коли Юркові рана пригоїлася, дав йому наказ відійти в край. Приділив охорону, назначив ніч, в яку його з родиною перепроводять через кордон. В ту ніч охорона не прийшла. Тут знову питання – чому? А на наступну ніч його застрілено, нібито за невиконання наказу. І то без слова пояснення. А з приділенням уніформ, взуття та спирту, який конче потрібний для санітарної частини? В нашому районі господарчий не має права без його дозволу видати ані краплини спирту. До кого ж йти по приділ? Його шукати в терені даремно, бо він не має сталої квартири, а ходить, як лис, крито і переважно сам. Де переховується – лишень один Бог знає. А є справи, які потребують негайного вирішення. Що з того виходить? Що наш Вищий Провід не довіряє своїм підвладним, а тому і народові. Тоді, друже, буде запізно, коли народ наш зневіриться до Проводу. До того часу ліки могла купити, якщо були в аптеці, перша-ліпша дівчина чи жінка. Тепер я чув, що мають дещо змінити. Кожний, хто закупить ліки, має принести рахунок з печаткою і підписом завідуючої аптекою. Це викличе недовір'я до всіх жінок, що купуватимуть ліки. Вони, як не додадуть своїх грошей, то, напевно, з

організаційних не візьмуть. Це також дуже ускладнює наш санітарний стан. Хто захоче задля немудрої примхи ризикувати життям? Ми ж не маємо власних аптек, а тим дамо більший контроль нашому ворогові.

– Друже Чорноту, вслухаючись у ваші пояснення цих подій, я вважаю, що вони дійсно заслуговують на особливу увагу і перевірку.

Вони довго спільно обговорювали різні актуальні справи. Накінець Чорнота ще раз нагадав командирові, щоби був дуже обережний. Бо Зенон має велику можливість добирати собі стрибків та впроваджувати їх в ряди повстанців, щоби мати точну інформацію з цілого терену.

По них прибула охорона. Була це досить велика боївка, приділена Проводом. Мала вона перепроводити гостей через кордон в край. Командир охорони звернувся до Чорноти з проханням, щоби він позичив свій пістолет, бо їм дуже потрібна коротка зброя. А, повертаючи, принесуть назад.

Ярослав був завжди готовий кожному допомогти, тож позичив зброю, залишаючись тільки при гранаті. Всі попрощалися та пішли з Осердова біля Белза в бік кордону. І, напевно, нікому зі старих друзів не прийшло і на гадку, що це була їх остання зустріч. Охорона повернулася за кілька днів. Зайшли до старшини, але не всі. Від них довідався, що при переході через кордон натрапили на більшовицьку засідку, та дехто загинув. Поміж вбитими були гості, яких вони відпроваджували в край. Так віддали своє життя сердечний друг Чорноти Ватюга-Вороний, командир Військової Округи Василь Ваврук та ще хтось у високому чині, якого Ярослав не знав.

Командир охорони віддав зброю. Стрільці попрощалися та пішли. Старшина її перевірів, допомагаючи собі зубами. Пістолет був набитий новесенькими набоями, які аж світилися.

Надворі вже розвиднялося. Сніг перестав падати, і сліди, що залишила охорона, були дуже видні. Він знав, що вони прийшли просто від кордону, і за їх слідом можуть прийти більшовики. Тому швидко зібрався і пішов на край села до своїх добрих приятелів, щоби там переднювати. Однак тільки увійшов до кімнати, як господиня крикнула: «Більшовики». Чорнота глянув у вікно – енкаведисти з псом були вже під хатою. Ні на що не залишилося часу. Лише сказав господині вийти з кімнати. Сам добув пістолет, а тут вже в дверях енкаведисти з псом, який першим рвався через поріг. Ярослав прицілювався в пса, стягнув цингель, але набій не випалив, ще раз повторив те саме. Енкаведисти заходили до кімнати: «Ничего с этого не будет». Старшина вхопив лівою рукою за гранату, підніс її до зубів, щоби вирвати безпечник, але більшовики блискавкою накинулися на нього і відібрали гранату. Один з них підніс з долівки пістолет і, сміючись в очі, сказав: «Вот посмотри, чем ты хотел стрелять». І повикидав порожні гільзи.

Це ще один доказ непростимої зради. Зрозуміло, що Зенон хотів якнайшвидше позбутися Чорноти. Але він був в тому терені дуже

знаний, і ворог не відважився на цей крок. Бо при тому міг би себе розконспірувати, а це не входило в його завдання. Та, видно, старшина був потрібний НКВД живим, а не мертвим. А Зенон добре знав, що Ярослав не дасть себе взяти живим. Тому і пістоlet позичили. Так підлою зрадою віддали Чорноту енкаведистам.

Забравши повстанця, подалися в село до солтиса. Одні пильнували в'язня, пробуючи зав'язати розмову, на що він вперто мовчав. Другі пішли по хатах на обшук. До солтиса прийшло кілька старших людей. Хотіли вони врятувати так дорогого їм всім сина. Господиня поставила на стіл самогон та добру закуску. Селяни старалися якнайдовше затримати енкаведистів і дати змогу повстанцям зорганізувати засідку, щоб за всяку ціну звільнити Чорноту. І, дійсно, енкаведисти розгостилися, як у себе вдома: їли, пили, ніби в терені зовсім не було ніякої боївки. Поналивали чарки, подали Чорноті, та він відмовився, рішуче заявивши: «Не дочекаєте того, щоб я пив з вами». Чарка розбилася на долівці, а енкаведисти своєю підсмішкуватою брудною лайкою накинулися на нього.

Прибігла санітарка Марійка. Своім спокійним характером зуміла вговорити ворогів, щоб дозволили їй перев'язати його хвору руку. Принесла нові бандажі, очистила рани і забандажувала. Щось шептала, та Чорнота не зрозумів. Короткий зимовий день швидко минав. Тільки під сам вечір енкаведисти зі своїм в'язнем подалися до кордону. Один старший мужчина Микола Грицай, учасник визвольних змагань, був цілий день у солтиса і тепер один відпроваджував Ярослава далі за село. Він думав, що в каналі повстанці зроблять засідку. Однак, нікого не було, і він, розчарований та безсилий, попрощався і повернувся.

Вже зовсім стареньким оповідав про це дружині Чорноти в травні 1961 року. «Я був свято переконаний, – говорив з сильним зворушенням і з болем серця, хоча минуло вже багато літ, – що в каналі наші зроблять засідку і я допоможу йому врятуватися. Та виявилось інакше. Коли я вертав, то відчув, що забракло в нашому терені дуже важливої людини, яка би все на час продумала, допомогла, відбила ворогів та не один раз звільнила в'язнів. А коли потрапила в біду сама, виглядало так, ніби нікого-нікогісінько по ньому не зістало. Сніг засипав мені очі, ноги відмовлялись слухати. Я не міг погодитися з тим, що ніхто не подумав і не зробив засідки, щоб врятувати людину, яка так багато для свого народу зробила без ніякої нагороди, без ніякої заплати, навіть без відповідного посту. Він не одного врятував від смерті. І не один його працею здобував для себе славу і аванси, та за його головою і плечима безпечно вибивався. А коли він потребував найменшої помочі, не знайшлося нікого».

Так на волі закінчилася підпільна праця Чорноти та розпочався гірко-кривавий тернистий шлях тюрем, карцерів, ізоляторів в каторжних таборах Сибіру.

СЛІДСТВО

Слідство Чорнота згадував неохоче. Не було воно легким. Три місяці змушували його всякими способами, тортурами і намовами, щоби він погодився на співпрацю з ними. Хотіли, щоби він пішов до командира Ореста та переконав його, щоби УПА вийшла з підпілля.

Відвідували його всякі юрченки і змінювалися слідчі, за всяку ціну намагаючись змусити його до співпраці. Чорнота стояв на своєму шляху, готовий взяти свій хрест і понести його до своєї Голготи.

Був там молодий сильний енкаведист, якого в'язні називали катом. Правдою було те, що він страшенно катував людей. А тим більше – воjakів УПА. Віддали Чорноту до цього ката, кажучи: «Не хотів погодитися, то тепер сам будеш нас просити». А той розпочав допитувати за своїм звичаєм. Минав час, та нічого нового не міг він довідатися. Розлючений, встав, вхопив тяжке дубове крісло та замахнувся ним. Чорнота, зібравши всі свої сили, також встав, піднявши свою здорову ліву руку. «Зачекай, нехай роздягнуся, – сказав він, скидаючи з себе сорочку. І додав: «Так буде краще боліти». Слідчий затримав крісло в повітрі, опісля поставив його на підлогу і вибіг з кімнати. Більше Ярослав його не бачив.

Прийшов старший чоловік в уніформі майора. Говорив чистою українською мовою. Розпочав допитувати і переконувати своїм способом. Багато говорив та запевняв, що з такими військовими здібностями, як він має, може зробити велику військову кар'єру в своєму житті, що ще не запізно, бо він молодий, а вже має велику військову практику, про яку вони досконало знають.

Старшина під час слідства не признавався до свого псевда, а назвався Лихотою. Але майор твердив, що він є Чорнотой, і що вони про це точно знають. І знову говорив, що він хоче йому тільки допомогти, щоби зберегти його життя. Так минав час, а майор все ще переконував і намовляв. Врешті Чорнота перервав його мову:

– Бачу, що ти розумний чоловік, думаю, мене зрозумієш. Кажу тобі, не старайся і не переконуй мене, бо не переконаєш. Ти кажеш, що вже є Радянська Україна. Я про це знаю. Але я такої України не хочу. Я борюся за вільну, ні від кого не залежну, Соборну Українську Державу, в якій пануватиме рідна українська мова в наших школах, в урядах і в наших вільних церквах. Ти мене не страш тим, що не буду жити. Я на це готовий від дитинства та не боюся смерті, а рабом не стану. Подумай

сам, і тоді мені скажи, але так щиро, від душі, чи ти дійсно задоволений з того, що сидиш нині на тім кріслі? Чи та влада, яку воно дає, тобі мила, тобі по серцю? Мене залиши, я давно готовий на смерть, і ніхто не в силі мене з мого шляху завернути. Зрозумів?

Майор задумався. Мовчанка тривала доволі довго. Врешті промовив:

– Що ж, я хотів тобі тільки допомогти. А тепер хочу тобі лишень порадити: не тягни, а признайся до якоїсь вини, щоб ти пішов під суд, зберігши собі здоров'я. Це все, що я можу тобі сказати. Ми знаєм, що ти Чорнота. Але, як ти хочеш – Лихота, нехай буде Лихота.

Чорнота подумав. Дійсно, більшість тих, з якими розпочинав підпільну працю, вже були на правді Божій, а їхні імена зараз стануть в пригоді. «Дякувати Господу Богу, я нікого не всиплю», – промайнуло в його голові, і він лише мовчки звів очі до неба.

ДРОГОБИЧ

До тюрми в Дрогобичі привезли в'язнів. Тут розмістили по камерах. Сімох поранених воїнів УПА направили в одну більшу камеру, де були люди, які під час німецької окупації працювали в'їтами, солтисами чи щось таке. Між ними сидів один священик і двоє червоноармійців.

Одним з них був Василій Васильович, родом з Білорусії – старший мужчина, санітар. На фронті потрапив у німецькій полон і там за дротами перев'язував поранених. Коли советська армія відбила цей табір, хтось доніс про це до НКВД. Його на місці заарештували та замкнули в чорному вороні*, в якому возили його за фронтом протягом трьох місяців. Під час того він важко захворів на астму. Опісля всадили до тюрми.

Серед ув'язнених були місцеві. Вони отримували від рідних передачі, дехто навіть багаті. Новоприбулих повстанців привезли з дальших теренів, переважно з-за кордону, тому на якусь допомогу надіятись було важко. Хоч кожний з них був молодий та добре загартований воєнним та ще й підпільним тяжким життям, однак, сили були майже цілковито вичерпані слідством та ранами, які без кінця гнили. Лікарі не доглядали хворих, а тюремний харч був мізерним, і голод немилосердно докучав кожному з них. Ясно, що в таких умовах ніхто не міг поправитись.

Найгірше це все переносив шістнадцятилітній поранений хлопча. Він часто ходив просити тих, що діставали передачі, але вони не мали охоти ділитися. Одного разу підійшов до Чорноти та й каже:

– Друже, не витримаю. Піду і сам собі візьму від них.

* чорний ворон – авто для в'язнів без віконця, майже без доступу повітря

Тяжко було розрадити та чим-небудь потішити в такому прикрому голоді. Але Ярослав завжди намагався якось підтримати товаришів:

– Послухай, Остапе, будь мужнім, яким ти був в боях. Там також не раз прийшлося тобі голодувати.

– Так, друже, – перервав він, – але там було що інше, там годувала нас ідея, а з нею і боротьба за краще майбутнє нашого народу. Та чисте свіже повітря і кришталева вода. А тут я втратив надію, що коли-небудь зможу то все пережити. Та ще як подивлюся на того грубого Кузьму, що ось ту скринчину наповнив солониною. А коли я його просив, то він не те, що нічого мені не дав, а ще й назвав бандитом. Друже, не болить мене, як ворог мені каже, бо я з ним воював і його бив. А то свій таке говорить.

– Остапе, не звертай на такі речі уваги, бо не всі люди є свідомі того, що говорять. Вони під страхом бояться навіть в наш бік подивитись, а не тільки допомогти. Бо тут донощиків не бракує. Бачиш, що зі злочинцями всі щедро діляться. А це також про щось говорить. Одна добра для тебе рада: будь мужнім і навіть не дивися в їх бік. Вір сильно, що Всевишній не забуде про нас.

Одне ясно, що всі ми поїдемо в простори Сибіру, але прийде такий час, що їм буде набагато гірше за нас. Бо ми вже добре загартовані в голоді і холоді. Та повір, що, як Всевишній захоче нас зберегти, то хоч би як ворог хотів нас викінчити, ми перейдемо все і на зло йому будемо жити. Ти ще в житті не одного з них стрінеш і сам переконаєшся, що їм буде гірше від тебе. А тепер, Остапе, не думай за голод. Спрямуй свою думку на те, що ти є ситий і міцний. Пригадай, як Ісус Христос п'ятьма хлібами накормив тисячі людей та ще дванадцять кошиків залишилося. Вір, що це позістало для нас. Тільки треба в Бога сильно вірити і його просити, та зобачиш, що буде тобі краще, і з часом той голод буде не таким докучливим.

– Друже, дуже дякую вам за поради і підтримку. Завжди, коли з вами поговорю, то стаю сильнішим, якби добре поїв.

Якоїсь ночі хтось положив Чорноті шматок хліба під голову. Коли він знайшов його, покликав Остапа та запитав, що то є за хліб? Та ні він, ні ніхто з хлопців не знав, звідки взявся цей кусень. Ярослав віддав його хлопцям і сказав, що він більше чогось подібного не хоче бачити.

– Що з вами? Нема у вас сильної волі, щоби себе належно тримати? Чи той шматочок хліба врятує нас від смерті, якщо вона нам суджена? Кожний один нехай вірить, що переживе. Це буде набагато краще, як той чужий хліб. Зрозуміли?

– Зрозуміли, – відповіли гуртом хлопці.

Можливо, вони й не були винними. Тому що зробити це міг лише хтось, хто отримував передачі.

Після карантину, який тривав два тижні, вивели всіх на прогулянку. Чорнота чув себе дуже зле. Не був в силі ходити, тому присів збоку і той час пересидів. З вікна під його камерою жіночий голос тихо щось говорив, але Ярослав нічого з того не зрозумів. Бо віддаль і шум затирали його. Наступної ночі, коли вже всі поклалися спати, хтось почав стукати з долини азбукою Морзе. Просив підійти до вікна. Один з хлопців встав та підійшов. З вікна внизу стиха донісся жіночий голос:

– Чи є у вас Чорнота?

– Не знаю, але чекайте, я перевірю.

– Добре, прошу дуже.

– Дуже мені прикро, але нема такого поміж нами, – за хвилину відповів цей самий голос.

Але ніжний голос далі просив:

– Добре перевірте, бо це неможливо, я його бачила, як ваша камера була на проході. Він був поміж тими, що сиділи збоку.

Хлопець пішов ще раз перевірити. Підійшов до Чорноти:

– Друже, ця дівчина твердить, що впізнала Чорноту, як ми були на подвір'ї. Він був поміж тими, що сиділи збоку.

Старшина подумав і відповів:

– Не знаю, чи є, чи нема, але скажи їй, що є. Побачимо, що вона відповість.

Хлопець підійшов ще раз до вікна і сказав, що є Чорнота. Дівчина попросила відсунути вдолині дерев'яний кіш* і подати на низ коня**. Хлопці подерли чийсь сорочку, позв'язували, та троє підійшли до вікна. Двоє відіпхали кіш, а третій подав коня на долину. Дівчата прив'язали до нього мішок з харчами та казали тягнути. Хлопці почали тягнути, але кінь увірварся і мішок впав назад до коша на вікні дівчат. Той стукіт почув вартовий і наробив крику, що хтось утікає. Всі швиденько поклалися спати. Навколо тюрми вчинився несамовитий рух, ніби півтюрми в'язнів втікало. Коли надзирателі перевірили всі камери та переконалися, що все є в порядку, то спокійно відійшли.

Знову залягла нічна тиша і цей же голос стиха попросив подати шнурок. Хлопці підійшли до вікна:

– Це дарма, наш кінь слабкий, не вдержить, – відповів хтось.

– Не журіться, тільки давайте, – настоювали дівчата.

Тоді подали коня. Дівчата прив'язали до нього свого, добре сплетеного коня, а на кінці – мішок, і наказали тягнути. Тим разом пощастило. Хлопці дістали харчі, за що щиро подякували та пішли вдоволені спати.

* кіш – дерев'яна загороджувальна на вікні

** кінь – так називали в'язні шнурок

На другий день рано, коли всі помилися і віднесли парашу, Чорнота попросив простерти на долівку якогось коца та подати мішок з харчами. Потім сказав сильнішим поділити все на дев'ять однакових порцій і покликав всіх, хто не мав посилок. Того разу спільно поснідали вояки УПА і двоє червоноармійців. Напевно, дівчата мали зв'язок з ОУН і через родини отримували передачі. Тому частину постійно пересилали друзям по спільній боротьбі.

Так тягнувся час у тяжких тюремних умовах, до яких всі були змушені привикати. Цілими днями робили облави на блощиці та воші, яких ніяк не можна позбутися. Та і нічого дивного. Білизна від поту попросту згоріла і розліталася сама. А як каже стара приказка, що вош – найкраща приятелька, бо в найгіршій біді не залишить людину. Так воно і було. Їх били, а вони невідомо звідки бралися та немилосердно докучали всім. А особливо пораненим, бо вказували в гнійні рани.

Незадовго в Дрогобицькій тюрмі кинулась епідемія тифу. Тих, що занедужали, відставляли до ізольованого примітивного приміщення, куди привозили і цивільних людей. Хвороба забирала щораз більше жертв. Не обминула і повстанців. Тим, кому вдалося вижити, на згадку тиф залишив якусь ваду. Декому цілковито випало волосся, а Чорнота став глухим. Той стан тримався довго, але з часом слух відновився. Можливо, не повністю, але в загальному став досить добрим.

Десь в тому часі Чорнота дістав нібито підпільним шляхом записку.

Одно було певне, що вона від командира Перемоги, бо старшина добре знав його почерк. Перемога писав, що вирішив відбити їх з тюрми. Просив інформації та поради в тій справі. Чорнота читав її без кінця та роздумував над тим. Йому щось підказувало, що вона йшла через НКВД, і що в той спосіб хочуть заманити командира з відділом і розбити його (Перемога вже в той час був командиром куреня). Старшина зволював з відписом. Але хтось допоминався негайної відповіді. Та він тягнув час. Цілими днями сидів при вікні та пильно спостерігав за тим, хто і з ким приїздить, та що діється навкруги. Це запевнило його передчуття, і він відписав Перемозі, що було б дуже нерозумним йти відбивати кількох костотрупів, які і так до нічого вже не здатні, та тратити добрих і здорових вояків.

Чи та записка дійшла до Перемоги, він не знав. Але, мабуть, так, бо більше не писав. Чорноту з друзями перевозили з місця на місце. Накінець, засудили на 15 літ каторжних таборів. Опісля посадили в товарні вагони і повезли в далекі суворі сибірські простори.

Та як багато доїде їх на місце призначення? Скільки викинуть трупами в дорозі по російських степах і тайгах на поживу звірам? Важко було відгадати. Кожний вдихав, здавалось, останній вже раз чарівний запах рідної землі, пригадував своїх найближчих, з якими невідомо чи коли-небудь ще зустрінеться, щоб щиро і сердечно поговорити. Мож-

ливо, комусь доля допише пережити це все горе та повернутись колись до теплої хати.

Раптом десь недалеко грімко залунала в чудовій гармонії зіграних молодих голосів прекрасна коляда «Бог Предвічний народився». Поїзд рушив у незнану даль. А коляда лилась за ним, наче навздогін, прощаючись зі всіма хоробрими оборонцями своєї неньки-України. Та чи комусь з них пощастить вернутись сюди? А скільки зложить своє молоде життя у вічних мерзлотах заполярного кола. З часом віддаль почала затирати звуки різдвяної коляди. Лиш колеса вагонів вистукували. «Куди везуть, куди везуть, куди везуть?» – розпочинали передні. А задні їм відповідали: «На Сибір, на Сибір, на Сибір». І так на зміну.

КОЖНА ЛЮДИНА МАЄ СВОЄ ПРИЗНАЧЕННЯ

Якось прийшов до Чорноти старший дядько та попросив його відвідати одного також пораненого в'язня, який був дуже виснаженим. Ярослав сам ледве тримався на ногах, а тут треба було піти та якось підтримати на дусі ще когось. Але, зібравшись з силами, пішов.

Коли відвідував товариша, побачив, що він має завинуту шию, та щиро запитав його:

– А що, тебе ще і мигдали болять?

А він сумно подивився на Чорноту та й каже:

– Друже, вже не мав сили, щоби побороти ті всі труднощі, що стоять на моїй дорозі. Пішов одного разу перейтися, та бачу – тут вибирають з відходів риб'ячі головки, там шурів варять. Де тільки споглянеш – всюди боротьба за те мізерне, а заразом надзвичайно миле і дороге кожному з нас життя.

А я подумав: «Боже, що ж то дасть? Сьогодні чи завтра прийде голодна смерть, бо інакше не може бути. Хто витримає в таких жахливих умовах 15 літ?» Та постановив швидше відійти в засвіти. З отих брудних бандажів вкрутив шнур та пішов я до тої шопи, де різовиння, яким палимо. Впав на коліна та щиро помолвився до Всевишнього нашого Творця. Просив я у Нього пробачення всіх моїх гріхів та, якщо є то життя потойбічне і небо, щоби мене прийняв туди. Встав і повісився. Збудився я знову на різовиннях. Взяв я той шнур зложив вдвоє і вдруге повісився. Знову прийшов до притомності надоліні. Пішов я по шопі, знайшов телефонний дріт і втретє повісився. І що думаєш, друже? Втретє увірвався. Знову впав я на коліна та щиро перепросив Всевишнього за мій вчинок. Просив, якщо я маю жити і той голод переносити, то нехай пішле мені сили. Може, і не повіриш, друже, але воно так дослівно зі мною було. Значить, маю жити.

Фотографія зроблена на засланні в Сибірі:
невідомі особи та Ярослав Грицай-«Чорнота»

СУТТЄВА ПЕРЕВ'ЯЗКА

Життя в каторжних таборах було жахливим для всіх. Людей мучили рани та хвороби. При тому сильно докучав голод. Його панування в'язні не витримували. Були різні випадки: одні кидалися на щурів та на всяку іншу брудну здобич, таку як рибні голови, відходи та таке подібне. Навіть викрадали з трупарні людські органи. Але такі люди довго не жили – швидко тратили нормальний вигляд людини і незадовго відходили з цього світу.

Та ще в тому таборі надзирателем в лікарні був казах, що дуже не любив українців, оскільки його брат загинув в боях з УПА. Він сильно знущався над пораненими, не приймав їх навіть на перев'язку ран.

А в Чорноті кинулася на рани гангрена, і він лежав з високою температурою. Його друзі просили і голосили про це щодня, але надзиратель не звертав уваги.

Одного дня прийшов до Ярослава старенький дядя Вася і повідомив, що з Москви приїхала якась важлива комісія.

– Напевно, той пес пришле по тебе носилки, – тихо говорив він. – Але ти, синку, не йди. Треба його провчити. Може, зміниться на краще.

І дійсно, тільки дядя Вася відійшов прибирати, як санітари прибігли з носилками і хотіли його взяти до шпиталю. Та Чорнота відмовився. Він сказав, що йому однаково, де прийдеться вмирати, і тому нехай вже краще вмирає ось тут. Вони пішли, але таки зараз вдруге прийшли. Але він знову відмовився, і санітари вернулися з нічим. Але тут підійшов дядя Вася:

– Передумав я, синку. Якщо ще прийдуть, то йди. Нехай той «пес» йде на інші руки, які йому за те все зловживання своєї влади відплатять.

Санітари прийшли втретє. Положили старшину на носилки і тільки підійшли до дверей бараку, як зустріли цю поважну комісію. Між ними був лікар, бо зразу підійшов до хворого, помірвав пульс і сказав до санітарів: «Поспішіть, бо дуже сильна гарячка». Санітари понесли його до шпитальки. Там Кремлівська лікарка Ніна Олександрівна, яка колись студіювала у Франції, а сиділа за отруєння сина Горького, оглянувши його рану, дала папір, щоб він підписав згоду на ампутацію правої руки. Та він лише сказав: «Я хоч вмирати з рукою». Далі нічого не пам'ятав.

Ніна Олександрівна та ще другий лікар Підсольд, за походженням німець, роджений на Україні, зробили операцію. Розтягли руку біля рамена на

кілька довгих, довжиною приблизно по десять сантиметрів, і глибоких ран, випустили гній, що назбирався, та старанно почистили від ґанґрени.

Пізніше розказували медсестри, які були при тій операції, що Чорнота під наркозом сказав по-німецьки: «Боже, поможи мені». Коли він лежав після операції ще непритомний, Підсольд дістав для одного вільностевого, дуже важного аса (правдоподібно, полковника), що був тоді серйозно хворий, пеніциліну, який спеціально для нього привезли літаком з Москви. Одну ампулу того пеніциліну дали Чорноті. І, мабуть, це врятувало йому життя. Коли по кількох днях його виписали, виявилось, що зі сховища хтось вкрав всі його речі. І, коли зняли з нього шпитальну білизну, він стояв так, як його мама народила на Божий світ.

Прийшов Сашка – завідуючий сховищем. Казав, що не знає, що сталося з речами, але він постарається дістати, що зможе. Не тяжко було продати речі. Але як їх роздобути в табірних умовах, може розказати тільки той, хто пережив це. Через деякий час Сашка приніс нижню сорочку, яку називали «майка» – спереду лише одна суцільна велика діра, і куфайчані штани, які були настільки порвані, що трималися лише на швах. На одну ногу – дуже великий, зроблений з гумової шини ходак, якщо можна це так назвати, а на другу ногу – такий самий, тільки менший. З тим Чорнота пішов до бараку, куди його приділили. Ідучи, не міг втриматися. Вітер звалював з ніг, та він збирав всі сили, підносився та йшов далі. Коли увійшов всередину – блатні за столом грали в карти. Він попросив виділити йому ліжко. Вони щось поговорили, і один встав та показав йому місце на третьому поверсі під стелею. Ярослав підійшов до столу, обвів всіх поглядом та грізно звернувся до командира: «Прошу приділити мені належне ліжко, якщо ні, то я йду на твоє». Командир подивився уважно на старшину, подумав і наказав одному зі своїх забрати речі з ліжка надоліни під вікном.

Чорнота ледве положився на дерев'яні, нічим не застелені дошки. Почав думати, як далі жити. Все, що мав, пропало. Встав та вийшов на подвір'я, щоб дещо знайти під голову. Надибав цеглину, приніс та знову поклався. Так проминав час. За кілька днів зголосився до шпиталю на призначену перев'язку.

Санітар робив її дуже старанно. Вимив, обробив рани, дав чистенький бандаж і марлю. Та коли закінчив, підніс окуляри та стиха запитав:

– Чи то ти, Славочка?

Чорнота глянув на медбрата, але не міг нікого впізнати, тому відповів:

– Так, я Славко, але чи той – не знаю.

– Чи ти пам'ятаєш Дрогобич?

Ярослав задумано повторив:

– Дрогобич?.. Ясно, що так.

– Отож я є один з тих двох червоноармійців, Василь Васильович.

Але прийшов Підсольд:

– Василю Васильовичу, як там той хлопець? – запитався він.

– Дуже добре, – задоволено відповів колишній червоноармієць.

Та лікар хотів сам побачити. Тому наказав ще раз розвинути, сам уважно пооглядав і з задоволенням підтвердив: «Да, очень хорошо». Та казав забандажувати.

Санітар, завиваючи руку, говорив: «Очень хороший парень, візьми його тут до праці». Підсольд глянув здивовано на колишнього червоноармійця: «А що він тут буде робити? Бачиш, що він ледве сам стоїть на ногах». – «Не журися, я його відкормлю». – «Це інша річ. Якщо відгодуєш, то побачимо».

Коли Чорнота відходив, Василь Васильович сказав йому прийти ввечері у визначене місце. Він приніс відро вареної каші. Ярослав привів ще одного друга, і вони обидва того вечора з'їли всю кашу, бо були голодними. Так старий червоноармієць день за днем підготовував старшину, а біля нього завжди ще хтось скористав.

Незадовго взяли його до праці в лікарню. Почав від миття плящинок від ліків, а з часом закінчив фельдшерські курси та допомагав Підсольдові, якому полюбився характер Чорноти. Лікаря часто перевозили туди, де треба було організувати новий шпиталь. Він старався, щоби його помічник їхав з ним. Якщо не вдавалося тим самим транспортом, то наступним. Чорнота був радий, що може працювати разом з лікарем і допомагати друзям.

А той надзиратель, що не любив українців, одного разу загинув. Під час якоїсь перевірки він повів комісію до копальні вугілля. Там відірвалася вагонетка з вугіллям і розчавила його. Всі дивувалися, як нікому нічого не сталося, а тільки його одного забило. І ніхто його не пожалів, лише говорили: «До часу збанок воду носить». Видно, урвався терпець Господній та прислав йому кінець.

В тих часах блатні мали велику владу в таборах. Вони були панами життя і смерті, бо першими доносили до НКВД.

Чорнота часто мав з ними різні клопоти. Одного разу прибіг до нього один блатний Петя і сповістив, що Підсольда програли в карти, негайно прийдуть зняти йому голову. Старшина не довідався точно коли, але відразу почав приготовлятися до «прийняття». Василю Васильовичу, старшій людині біля п'ятдесятки, нічого не казав, щоби не робити паніки. Якраз Підсольда не було. Він часто ходив на волю лікувати вільних людей. Бо іншого медика там не було. За той час Чорнота стягнув одну бригаду хлопців з роботи, щоби допомогли йому оборонити лікаря від смерті.

Робочі бригади ходили їсти всі разом. Такий був порядок. І треба ж, Підсольд повернувся в той момент, коли хлопці пішли вечеряти. Тільки він увійшов, а блатні за ним у почекальню.

Чорнота післав Степана по хлопців, а сам став на дверях і строго наказав усім, хто хотів насилу впхнутися до кімнати, розібратися до підсорочки і по одному заходити на перевірку. Блатним це не подобалося, вони таки силою пхалися всередину. Розпочалася завзята бійка. Та старшина був лише сам, а блатних було кільканадцять. Поки добігли хлопці, блатні встигли витягнути його надвір та почали сильно бити. На цей шум прибігла робоча бригада, розгромила злодіїв та врятувала життя Чорноті і Підсольдові. Ярослава з місця забрали на операційний стіл. Він дістав залізною штабою по голові так, що шкіра з волоссям була знята від чубка до чола і спадала на лице. Сильно облитий кров'ю, він виглядав жакливо. Йому обстригли волосся, затягнули шкіру на голову та зашили швом довжиною біля 13-ти сантиметрів.

На щастя, все закінчилося добре. Бо Чорнота був людиною, що всі до нього мали довір'я. Чи старі, чи молоді приходили до нього за порадою, чи просто за поміччю. І не дивно, що він про все на час довідувався.

ЕСТОНКА

Одного погожого дня прибули до табору жінки – різних національностей і різних категорій люди. Більшість з них були хворими, немічними. Їх докінчував туберкульоз та інші серйозні хвороби.

Хворих розмістили в лікарні. Серед них була молоденька жінка. Сумна, мовчазна, таки вже зламана хворобою і розчаруванням, яке зустрілось на життєвому шляху. Її вигляд виразно говорив, що вона вже довго не поживе, бо туберкульоз дійшов до кінцевої стадії. Вона майже ні до кого не говорила. Тільки спостерігала за людьми. Видно було, що її нічого не тішить і не засмучує, що вона погодилася зі своєю долею і спокійно чекає на свою неминучу смерть.

Одного разу підійшов до неї санітар Славко. Старався її розрадити та випровадити з депресії, в яку вона потрапила. Це в деякій мірі вдалося йому, і вона помалу розговорилося та почала оповідати про своє життя, яке добігало кінця. Говорила повільно, тихо, але виразно, і з такою щирістю, та так докладно, немов би вона останній раз сповідалася в своєму житті.

– Я естонка, але вроджена в Аргентині, – розпочала вона. – Мої батьки туди емігрували молодими. Батько був дуже здібним та працюючим. Мама була дуже доброю і розумною жінкою, мені її важко забути. Коли б вона жила, то, може, і моя доля була б іншою. Але вона швидко померла, залишивши мене маленькою. Батько більше не одружувався,

а мене виховувала няня. Він цілковито посвятився своїй праці, яку дуже любив та цінив, бо вона поставила його на добре становисько. Так як він був інженером по будові кораблів, то початково працював за своїм фахом, а опісля став співвласником тієї ж фабрики.

Я ходила до школи, любила її і вчилася добре. Коли закінчила середню школу, батько послав мене в університет. Та, на превеликий жаль, там я стрінула вперше комуністичне товариство. Там запізнала хлопця і, без згоди мого батька, заручилася з ним. Я вимагала, щоби батько фінансово допомагав комуністичній організації, але він відмовився. Та то мені децю розказував, переконував, але я не хотіла навіть слухати. Я щиро вірила нареченому, бо він був головою нашого товариства. Я не була тоді в змозі зрозуміти, що це лише пропаганда, а не дійсність.

Одного разу, коли комуністи проводили демонстрацію, прийшла поліція, зробилася метушня, в результаті якої мій наречений був побитий і помер. Тоді я ще з більшим завзяттям зачала допомагати комуністам. А мій батько ще з більшим протестом забороняв. І так з того зажурився, що захворів і незабаром помер.

По його смерті я явно почала фінансувати комуністичну організацію. Тепер спільники нашої фабрики запротестували проти мене, вимагали покинути цю організацію та чесно працювати з ними. Коли я не послухала їх, вони мені сплатили мою частину та постаралися, щоб мене депортували до Естонії. Я була змушена продати все, залишаючи собі лише один з більших кораблів, на який навантажила своє майно. Взяла гроші і залишила Аргентину.

Знаючи, що Естонія комуністична країна, я будувала різні плани, бо мала такий маєток, що ціле життя мені не треба було більше працювати. Та й не тільки мені. Я була впевнена, що мене там дуже гарно приймуть, бо вважала себе вірною комуністкою, і не шкодувала грошей на партійні цілі. І тепер в моїх планах було ще більше допомагати рідному краю – батьківщині моїх батьків. Так в дорозі перебувала я в чудових мріях, які мали здійснитися по прибутті. Подорож моїм власним кораблем видавалася задовгою. Я хотіла якнайшвидше приплисти до берегів Естонії.

І цей день надійшов. Він був зовсім іншим, ніж я собі його уявляла. Коли ми прибули в порт, охопила мене якась неясна тривога. Нам не дозволили зійти на берег. Навколо нас відбувалося щось незрозуміле. Забагато озброєних людей крутилося біля судна. Надійшов момент, що мене викликали ніби на хвилину. Я опинилася в НКВД, де мене розпитували про все. Закидали різними запитаннями, на які я без надуми відповідала. На кінець, коли їм змудилося вже розмовляти, казали мене запровадити на квартиру. Я гордо відповіла, що їх квартири не потребую, бо маю де мешкати, поки собі уложу життя. Деякі з них іронічно розсміялися: «Ти тепер в нашій опіці і ми за тебе відповідаємо». Заявили мені, що я піду на

їх квартиру. Я намагалась відпроситися, запевняючи, що нічого зі собою не взяла, і що потребую білизни та харчів. На це вони відповіли, що всім необхідним мене забезпечать і мені не треба нічим журитися. Ще старалася їх переконувати, та воно тільки загостило ситуацію. Я таки хотіла повернутись до свого корабля, та їх озброєні люди силою забрали мене і повели начебто на квартиру.

Була то в'язнична камера, таки тут, при НКВД. Мене замкнули в чотирьох стінах, де в куті стояла накрита параша*. Я задумалась над тим, що я могла тут злого зробити? Пригадувала, роздумувала над кожним словом, і дійшла до переконання, що тут діє якась нечиста сила, про яку мені колись намагався розказати мій покійний батько, та я тоді не хотіла навіть слухати. І ось тепер немов хтось відкрив мені очі. Єдине, чого я хотіла – це повернутись на свій корабель, щоб якнайшвидше покинути той пропагандивний рай. Та це було тільки мрією, бо я більше його не побачила, як і свого маєтку, який стовідсотково було конфісковано.

Мене замкнули у в'язницю і опісля вивезли в каторжний табір в далекий суворий Сибір. Мушу сказати, що я не була приготовленою та загартованою до такого важкого життя, до якого штовхнули мене комуністи за моє довір'я до них і за мій маєток. І зараз, коли я то все зрозуміла, смерть батька лягла мені тяжким каменем на душі і серці. Все, що сталося, зламало мене, як буйний вітер суху гіллячку, кинуло долі і недолі під ноги. Поки я опам'яталася, захворіла. І ось так борюся зі своєю недугою вже довго, та, на жаль, вона поборолла мене. Я вже знаю, що моє життя дуже коротке. Шкода, що саме тепер, коли зустріла добрих і чесних людей, яким не байдужа доля людини і які навіть у цих нелюдських умовах борються за краще завтра. Ось тут зустріла людину, якій перший раз відкрила свою зболілу душу і хоч трішки зняла той тягар, який так довго лежав на моїм серці.

Дякую тобі, Славку, що захотів мене вислухати та поспівчувати у моєму нещастю, якого я сама собі накоїла. Ох, Славку, коли б я могла то все повернути, то моє життя було б цілком інакшим. Напевно б сибірського «раю» не зазнала. Я заздрю таким, сильним духом, як ти і тобі подібні. Та я не в силі зрозуміти, як можна в таких тяжких умовах так прекрасно триматися та ще всіх заламаних підносити до життя. Вірю, що, якби я на самому початку потрапила до вас сюди, то моя доля не була б такою трагічною. Та тепер вже запізно.

– Повір, що ще не пізно, тільки треба сильно хотіти, а ще сильніше вірити в те, що ти побореш її.

– Ой, запізно, Славку, запізно. Бо я вже чую, що запізно.

* параша – кібель, туалет

ГЕНЕРАЛ В КАТОРЖНОМУ ТАБОРІ

До табору привезли в'язнів. Санітар Степан пішов їх прийняти. За якийсь час повернувся до лікарні і каже до Ярослава:

– Там є один старий. Він просить, щоб йому не стригли волосся з голови, бо він має вставлену платинову латку в чашці, і то йому дуже докучає, як є гарячо або як зимно. Іди ти, подивися та скажи, що зробити.

Ярослав послухав і негайно пішов туди, де приймали нових в'язнів. Коли прийшов, застав конвоїра, що, зваливши якогось старшого мужчину на землю, немилосердно бив та копав його. Він енергійно відштовхнув енкаведиста. «Ну, я тебе вилікую, собако», – пообіцяв він йому. Той зам'явся і почав оправдовуватися.

Чорнота підвів закривавленого старичка з долівки, який перестрашено говорив російською мовою: «Что это? Что это? Где я? Где я? Это Россия? Это Россия?». – «Да, да. Это твоя любимая Россия», – відповів санітар та післав його до лікарської комісії, бо тільки вона мала право такі речі вирішувати.

А старий цей виявився генералом. Він воював на Фінляндському фронті. Згори дістав наказ атакувати через озеро. Та коли танкова частина виїхала на середину водоймища, лід не витримав, і всі танки пішли під воду. За це його посадили у в'язницю, а опісля заслали на Сибір. Ось заплата за довголітню вірну працю.

Чорнота запізнав його з друзями, які йому розповіли про свою боротьбу за вільну Батьківщину. А він їм оповів, як про це говорять в Москві. «Я лише тут цілковито все зрозумів. Я ніколи не мав змоги стрінутися та особисто пізнати тих людей, яких там називають бандитами. А зараз я бачу в них правдиво чесних людей», – сказав генерал.

Так минав день за днем, і той сивий чоловік цілий час тримався з нашими людьми. Він запевняв, що, як вийде на волю, то постарается це все зло поправити.

І дійсно, коли Сталіна поховали, надійшла відлига і багато дечого змінилося. По цього генерала приїхали автомобілем з Москви його друзі, привезли генеральську форму, підстригли, поголили, вмили та перебрали. Коли з усіма прощався, зі сльозами запевняв, що постарается те все зло направити. Вся табірна обслуга зійшлася, щоб попрощатись, та він минув їх і пішов. Так відійшов на волю старий генерал. Та чи був він в силі що-небудь зробити?

ЗА ЩО 15 ЛІТ КАТОРГИ

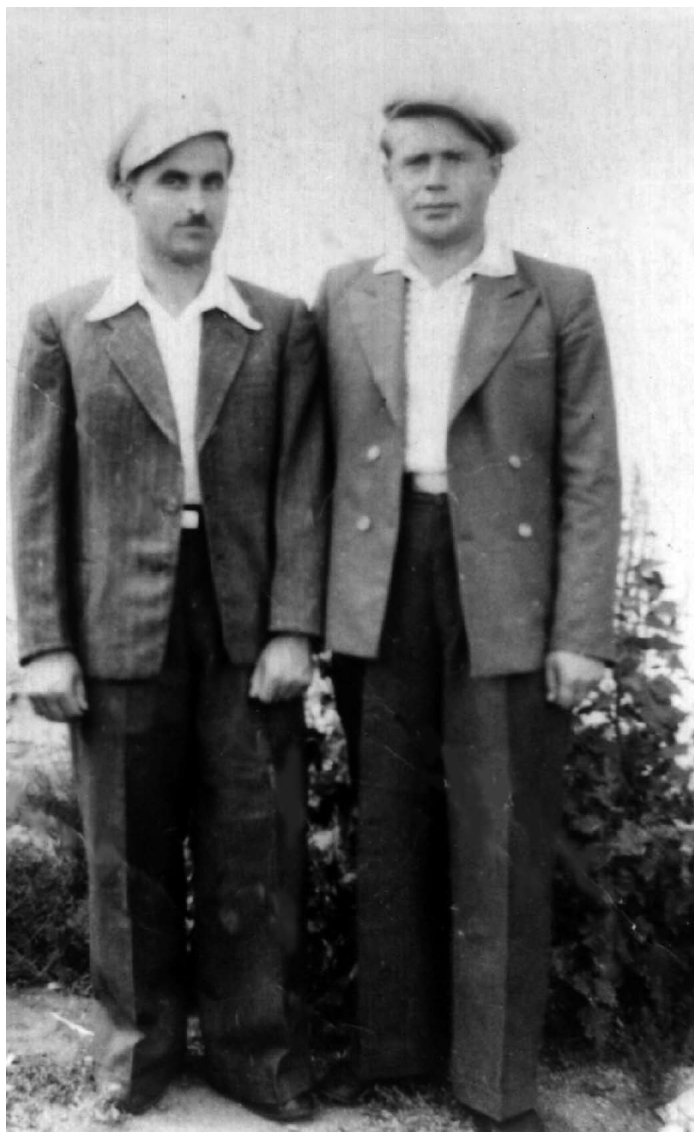
О, як часто змінювалися люди в таборах. Боже, тільки Ти один знаєш, скільки відходило на вічний спочинок. Одних вивозили будувати нові і нові тюрми, які відразу заповняли іншими. Других перевозили, а на їх місце ставили нових, щоби дармовою силою розбудувати суворий сибірський край. Одним із транспортів прибув Семен – середнього віку мужчина. Здавалося, що це німа людина. Він довго мовчки над чимось роздумував. Лише через деякий час почав дещо говорити. Він спав на сусідньому ліжку біля Чорноти, і вони час від часу розмовляли. Одного разу Ярослав щось йому розказував, а опісля запитав:

– За що ви, Семене, сидите?

Він подумав та відповів:

– Власне, за ніщо. Повір мені, що я нічого не переступив. От за що мені присудили 15 літ, послухай. За освітою я ветеринар. Коли повернувся з війни, почав працювати в колгоспі. А саме виховував молодняк – малі лошата. Одного дня, як звичайно, прийшов додому на обід. Коли я обідав, зайшло до хати двоє мужчин з Америки, які оглядали наш колгосп. Всюди, куди мали їх запровадити, до тих хат перед тим подавали хліб на стіл, корів, свинку до хліва та все інше, навіть дівчатам звідкись привезли вишивані сорочки, щоби все вийшло якнайкраще. Та ось ті двоє захотіли зайти до найбіднішої крайньої хати, щоби і там подивитись. І біда в тому, що це була моя хата, а в ній жінка і шестеро босих дітей. Вони дещо питали. Моя дружина відповідала дуже обережно, бо вже життя дечого встигло нас навчити. На стіні висіла стара, зблякла та вже й немало мухами побруджена фотографія. Вони побачили її та запитали, хто на ній є. Жінка відповіла, що це мій брат. «Де він?» – «В Америці.» – «Чи маєте адресу?» – «Мали, але під час війни загубили, і тепер не переписуємося.» Вони попросили нас стати під нашу хату і зробили нам фотографію. Після того пішли до колгоспу, де наші урядники їх приймали і хвалилися досягненнями. А гості з Америки задекларували, а опісля і прислали обіцяні рільничі машини до колгоспу.

Десь в тому часі прийшов лист від мого брата і пачка. Від тих двох також прийшов лист, а в ньому фотографія, розділена на дві частини. На одній моя нужденна хата, а під нею моя дуже бідна родина, на другій – чудова хата, три чи чотири авта і брат зі своєю родиною. І ось за це таки зараз мене заарештували і присудили 15 довгих років.

Фотографія з Сибіру:
невідомі особа і Ярослав Грицай-«Чорнота»

Ну і скажи мені, Славку, чи я щось в тому винен? Як був би знав, то не прийшов би на обід – може, мене і обминуло би. А так сиджу, і моя дорога родина невинно тяжко терпить. Скажи мені, як це розуміти? Де шукати тої святої правди, яка колись в нас на Україні так прекрасно процвітала.

– Чи ви розумієте, Семене, що в них правди немає. В них взяв верх сатана, і правду не тільки що викинули, але прагнуть її зовсім глибоко закопати, щоби і сліду по ній не зістало.

– Чи це можливо?

– Тяжко над тим дискутувати. Я думаю, що над тим всім має владу Всевишній Бог, і сильно вірю, що кодро сатани розсиплеться і Божа правда знову воскресне для цілої вселенної.

– Ой, Славку, Славку, щоби твої слова якнайшвидше здійснилися, та щоби всі покривджені народи здобули для себе правдиву волю та могли розвиватися в своїй хаті на своїй рідній землі.

– А щоби так було, то нам всім разом треба братися за працю, щоби прискіпити і здобути ключ до правдивої волі, а тим самим знайти і відкопати правду та взаємну любов всіх народів до найвищих престолів світу. Боже, допоможи нам.

ВІЛЬНА ЛІКАРКА

Коли лікаря Підсольда перевели до іншого табору, на його місце прийшла вільна лікарка-жидівка. Вона замешкала в табірній лікарні, бо там їй було найвигідніше. Таки відразу почала вона заводити свої порядки, навіть не ознайомившись із тутешніми. Вона думала, що таке тихе і спокійне життя, яке вона тут застала, є нормальним явищем. Кого собі сподобала, намагалася зробити своїм попихачем. Хоча їй не бракувало такої прислуги, чомусь взялася до Чорноти. То доводило до різних інтриг.

Одного разу до табору привезли групу малолітніх хлопців. Серед них були заражені, які часто приходили до шпитальки за ліками. Вони були під впливом блатних, тому треба було з ними бути дуже обережними. Ця лікарка дуже любила дітей і старалася їм у всьому допомагати. Та ще мала своїх улюбленців поміж ними.

Несподіванно прибіг Петя і повідомив Ярослава, що один з тих улюбленців прийде з групою, щоби заразити її. Славко подякував йому та відразу сказав про це Степанові. Жінці нічого не говорили. А вона з дня на день робилася щораз більше гоноровою. Їй здавалося, що вона тут є найважливішою особою, і все так має бути, як вона захоче. Але тут той порядок тримав зовсім хто інший. Лікарка з виразною ненавистю атакувала Чорноту, та він їй не поступився. За це вона його вигнала та поста-

вила перед лікарську комісію, де сама винесла рішення. Дала йому іншу категорію здібності до праці і післала до копальні вугілля. /До того часу Ярослав мав четверту категорію, тому що його права рука була невладна та ще з відкритими ранами/.

Та він не протестував, пішов до копальні, хоча добре знав, що там не по його силі праця. За той час багато дечого в шахті змінилося. Появилися різні криївки, в яких кипіла праця. Вартові самі доставляли потрібні матеріали. Та хлопці робили так, щоби і норма видобуття вугілля була виконана. Ці додаткові роботи давали змогу покращити табірне життя.

А порядку в лікарні ніби і не було. Лікарка не могла довше там жити. Змушена була перенестися на терен, де мешкали чекісти. Лише тоді побачила, яка вона сліпо-безрадна. Вернула Славкові четверту категорію, особисто його просила, щоби прийшов назад до шпиталю. Та він відмовив їй, і розпочав працювати та думати над тим, як зняти той великий тягар, який лежав на українцях, що становили біля 85 відсотків табірною населення. Переважно це були воїни УПА.

Вони розпочали завзяту боротьбу з тим безправним визиском чекістами лагерного населення. Чесна праця увінчалась успіхом. Зорганізовано національні групи, щоб кожна відповідала за своїх людей, і, як заходила потреба, щоби була змога покарати непоправного донощика. Якщо він був росіянин – карали його росіяни, поляка – поляки і т. д.

ПОМСТА ЗА ГАНЮ

В жіночій зоні провели медичний огляд жінок. Хтось хотів знати, скільки є чесних дівчат. Результати показали, що найбільший процент таких є між українками. Перевірка перевіркою, але чому було подано до загального відома, які дівчата є чесними? Серед них була також Ганя – українка. Вона працювала в городі. Її бригадиршою була росіянка, дуже заздрісна жінка-злодійка, яка мала зв'язки з блатними.

Одного разу, коли бригада прийшла до городу працювати, вона післала Ганю до шопи по робоче знаряддя. До тої шопи підкопалися підземним тунелем зі сусідньої зони блатні і там чекали на Ганю. Вони її згвалтували, а коли кожний з них задовільнився доволі, тоді вбили їй дерев'яний кіл між ноги, вкинули у вогонь і живцем спалили. Опісля тим всім, що вони з нею зробили, хвалилися з іронічними посмішками.

Українці вирішили помститися за муки і смерть дівчини. Нетерпеливо чекали нагоди, яка прийшла з часом.

До тої зони, де були блатні, привезли фільм. На той фільм мали піти тільки ті, що виконували призначені норми в праці. Були це переважно старші мужчини, на яких вдома нетерпеливо чекали діти і жін-

ки. Їх не можна було наражати на небезпеку. Тому замість них пішли молоді хлопці.

Вони зайшли в зал і зайняли місця. Блатні, як найвище начальство, розсілися в першому ряді зі своїм командиром посередині. Володимир, згідно плану, перейшов перед ними. Вони підбили йому ноги, звалили на долівку та почали бити. Тоді наші хлопці скочили на них, і зачалася кривава завзята бійка. Коли блатні побачили, що їх командир забитий, розбіглися, як щурі по норах. Один сімнадцятилітній юнак дістав 18 ножових ран. Він сказав до хлопців: «Втікайте, заки час. Я беру все на себе». А сам сів на забитого командира, ще і ще раз встромляючи у його тіло свій ніж, і за кожним разом повторював: «То за Ганю, то за Ганю, то за...», – і так помер.

Коли прийшли чекісти, застали два трупи і більше нічого не довідалися. Так одні вмирили з голоду, другі жертвували своє молоде життя, щоби навести порядок в тому страшному, нелюдському та жорстокому режимі.

Нарешті розпочався фільм. Це був відступ Червоної армії з Криму та опісля відбиття його від німців під час другої світової війни. На стрічці часто пробігали порожні місця. Ніхто не знав, чому. Та один в'язень, а був ним полковник Григоренко, сидів з низько похиленою головою. Потім він розповів, що там, де були прогалини, мав марширувати його полк. Та коли його заслали на Сибір, то і полк витерли з кінострічки.

Ось так в Совецькій Союзі шанували героїв, що віддали своє молоде життя за його існування, за той проклятий режим, який створили під маскою комунізму.

НЕГІДНИК

Так минали монотонні лагерні дні. Однак, часами приносили вони в'язням якусь розраду і потіху в тому горю, а не раз декому і додаткову журбу.

Захотів якось один старший дядько розрадити одного нашого хлопця по студіях, який мав великий вирок та не отримував ні від кого ніякої допомоги. Пожальв та дав йому адресу до дівчини, своєї сусідки, з думкою, що вона якось підтримає його на душі.

Дійсно, дівчина почала присилати листи та посилки. З часом прислала свою фотографію і написала, що приїде до нього на побачення. Та він виявився негідником. Отримавши цю вістку, почав хвалитися, як то він цю дівчину використає. Коли показував фотографію друзям, для чогось виколов їй очі.

Про це все розповіли дядькові, який дуже зажурився, бо він хотів лише добра, а то вийшло зовсім нездало. А тут дівчина приїжджає

на побачення. Прибіг дядько до Ярослава, розповів про все і просив допомоги.

Чорнота попросив хлопців припилити цього негідника і не впустити нікуди. Потім спільно вибрали одного мужчину, який мав малий вирок. Розказали йому про ситуацію, яка склалася. Він радо погодився зустрітись з дівчиною.

Лише під кінець зустрічі прийшли всі, хто знали цю справу та все розповіли дівчині.

А цей мужчина незадовго вийшов на волю і оженився з нею. З них вийшла непогана пара, і вони прекрасно собі жили.

РІЗДВЯНІ СВЯТА

Ярослав Чорнота виніс з рідної хати глибоку, палку і ніколи не згасаючу любов та пошану до всього, що є українське. Від юних літ все своє життя присвятив боротьбі за єдність, правду і волю свого поневоленого народу. З великим натхненням, Богом наділеним передбаченням, надзвичайною відвагою, завзяттям та військовим хистом змагався за Самостійну Українську Державу.

Не тільки зі зброєю в руках в рядах УПА, а також потім по сибірських каторжних таборах і зонах з чекістами, які за всяку ціну старалися викінчити всіх борців за правду. Його пекучо спрагненим бажанням було бачити українських людей в одній великій зцементованій і кришталеві чистій громаді, до якої не мав би доступу ні один з віковичних ворогів. На шляху, який був переповнений стражданнями і горем, ніколи не дорожив своїм життям, а в боротьбі віддавав все, що лиш міг і мав. Та Всевишній наш Творець опікувався ним на кожному кроці. І навіть тоді, коли здавалося, що вже прийшов кінець і нелюди тишилися, що вже його докінчили, він не раз вставав з мертвих до дальшої боротьби.

Сталося це перед Різдвяними Святами. Весь табір готувався до святкування. Передбачалося, що протягом трьох днів сім тисяч лагерного населення мало не вийти на роботу. Чекісти за всяку ціну намагалися запобігти цьому. Вони забрали кількох осіб, в тому числі і Чорноту. Після трьох днів строгого режиму в холоді і голоді «полномочний» чекіст змушував, щоби він підписав 20 днів карцеру. Кожний каторжанин добре знав, що це – неминуча смерть. Ярослав не погодився, а лише відповів, що про таке свавілля розкаже першій комісії, яка появиться в таборі. Тоді чекіст сказав, що він сам підпише і вже особисто постарається допилити, щоби Чорнота не дочекав жодної комісії. Його так збили, що він втратив притомність, лише час від часу на хвилину приходив до себе і знову впадав у забуття. Але таки нічого не підписав.

Фотографія зроблена в Чурбай-Норі Карагандинської області, Казахстан
Сидять (з ліва на право): перший – Михайло Дорошків, четвертий – Керницький, с. Жятин; п'ятий – Володимир Леськів-«Вернивода»,
с. Будинин; Сокальщина. Стоять: сьомий – Степан Слісарь-«Качмар»; десятий – Ярослав Грицай-Чорнота; одинадцятий – Михайло Джуман
з Махнівки; шістнадцятий – Іван Баран; вісімнадцятий – Ярослав Білоцерківець-Пересодів

Фотографія зроблена в Чурбай-Норі Карагандинської області, Казахстан
Перший зліва сидить: Євген Мельничук-«Білий», холмщак.
Стоять: другий зліва – Ярослав Грицай-«Чорнота»,
четвертий – Григорій Кісілевські-«Чабан», с. Брунари.

Так напівживого витягли на подвір'я. На снігу та морозі відкрив очі. Енкаведисти тягнули його під дроти в заборонену зону. Та вартовий, який був на вищці, затримав їх грімким: «Стоїть! Стреляю!». «Послушай, – закричав до стрілка «полномочний», – ми подбросим к проводам, а ты его шлепни. Будешь иметь две недели отпуска и аванс». Але той різко відказав: «Отойдите прочь, или стреляю!». – «Какая сволочь», – образився чекіст, і в'язня поволокли до трупарні. «Тут тобі і кінець», – огидно зареготали кати, і Ярослав почув сильний удар в голову. Більше нічого не пам'ятав.

Як довго лежав непритомний, він не знав. Розбудив його до нестерпності пекучий біль в очах, устах і горлі. Рот чомусь був наповнений господарською хлоркою, яка була розсипана навкруги. А сам він лежав обличчям до цементової долівки. З великим зусиллям піднісся, та на руках і ногах потягнувся в кут, де стояла бочка з чистою водою. Тут колись працював при лікареві, тому знав, де що стоїть. Злапавшись за стінки тої посудини, підвівся, сперся на неї, лівою рукою випростав праву і нею притримався. А лівою зачерпнув води, виполокав горло, помив очі, які так немилосердно пекли, та сів на якусь скриньку, що стояла поруч.

Про це все довідалися табірні друзі Чорноти і тут же почали діяти, щоб допомогти товаришеві. Вони підпалили кімнату, де сушився робочий одяг, з надією, що зробиться метушня, під час якої можна буде забрати Ярослава. Паніка, звичайно, виникла, але чекісти не забули про свій злочин і поспішили заховати тіло. Та, на диво, знайшли його живого. Тоді чимшвидше потягнули старшину до карцеру, де вже деякий час сидів Йонас, за національністю латиш.

В камері вже смерділо трупом. На стінах – груба верства льоду. Мале віконце під самою стелею, а вони лишень в звичайній табірній білизні без паска і без шнурівок в черевиках, щоби часом хтось не вкоротив собі життя сам та не позбавив їх премій. Два дні просиділи вдвох. На третій день дали третього. Він мав відсидіти дві доби та був на нормальній пайці, а Йонас і Чорнота – на строго мізерному харчуванні. Одна склянка води на день, хоч вмийся, хоч випий, до того кілька грамів хліба, дослівно один раз ликнути. Зате досхочу дуже соленої риби, якої не їли, бо це б їх ще швидше викінчило. На такій їжі при такому морозі в неогрітій камері ніхто не міг довго витримати.

Ярослав мав відсидіти 20 діб. Поки було їх троє, то на спочинок клалися один біля другого, і тому, хто всередині, було тепліше. І так через якийсь час мінялися місцями. Коли той третій відсидів і вийшов, то двоє притулялися плечима один до одного, щоби разом якимось трохи переспатися в тій стужі. Вдвох легше було переносити той не заслужений, а чекістами придуманий жорстокий голодоморозний карцер. Треба було цілий час ходити, бо людина замерзала. Та без сну також не можна довго витримати, бо відпочинок є необхідним для підтримання життєдіяльності організму.

Так одної ночі Славко відчув, що Йонас замерзає. Він почав бити в двері з усієї сили. Бив так довго, аж прийшов вартовий та забрав його. Чорнота просив, щоб дали до лікарні, бо він ще живий і там приїде до здоров'я. Але в'язня потягнули за ноги невідомо куди. Тепер Чорнота залишився сам. Він добре знав, що лягти спати він не може, бо це вірна смерть. А так хотілося ще пожити, але його сили починали здавати. Однак, не тратив надії. Якась невидима сила тримала його на ногах, і він вирішив ходити дні і ночі.

Наступного дня ввечері друзі латиша пробилися під вікно в'язниці. Вони принесли деякі харчі. Ярослав почув, як вони стиха покликали Йонаса, та відповів їм, що його вже тут нема і що минулої ночі забрали його непритомного. «Може є в шпиталю, – сказав він, – а як ні, то в трупарні. Харчі дайте тим, що можуть їх підібрати. Я вже не годен до вікна дістатися, щоб з них скористатися».

З лівої камери хтось домагався харчів, називаючи Йонаса зрадником Совецького Союзу. «Молчи, сволочь. Люди умирают с голода, а ты их хлебушка захотел?» – долетіло у відповідь справа. Славко так і не дізнався, хто з того хліба скористав, бо почав далі ходити, щоб ще хоч трохи продовжити собі життя.

Скільки днів і ночей проходив – не пам'ятав. Коли почув, що вже не в силі довше вистояти на ногах, підійшов до дверей і почав гримати. З правої камери також почали сильно бити в двері. Але через якусь хвилину стукіт Чорноти ослаб, він втратив притомність і безвладно зсунувся по дверях на підлогу.

Йонаса знайшли мертвого в трупарні. В таборі піднявся бунт і всіх надзирателів змусили покинути зону на деякий час. Коли Ярослав прийшов до себе і відкрив очі, побачив ніби в тумані старече, бородате, заросле довгим волоссям обличчя і почув слова російською мовою: «Открыл глаза, будет жить, будет жить». Другий голос, також російською мовою, сказав, щоби йому не давати нічого їсти, тільки кип'ятку, і то небагато. Зараз хтось приніс води, а ще хтось – капочку цукру, який, мабуть, десь собі заощадив. Випивши кілька ковтків, в'язень заснув ніжно-милым сном.

Скільки спав, він сам не знав. Коли прокинувся вдруге, то роздивився довкола і зрозумів, що він знаходиться в тій, сусідній, камері. Тут сиділа одна бригада блатних, яка із-за сильного морозу не пішла на роботу. Вони мали тепленько напалено і нормальний харч. Бригадира Чорнота добре знав. І тепер собі подумав: «Боже! Дякую Тобі за Твою опіку і за прислання тих добрих людей, що врятували мені життя».

Якраз бригадир підійшов до нього та запитав:

– Як почувашся?

– Дуже добре, – простогнав той. – А все ж таки ще живу.

– Такі люди, як ти, Славко, не можуть вмирати, і я щасливий, що мав змогу тобі віддячитися за те, що ти для мене зробив на самому

початку мого прибуття до табору. Я ніколи тебе не забуду. Якби не ти, то хто знає, куди би мене доля закинула, може, вже і не жив би. А ти мене прийняв до шпитальки, дав мені найкраще місце коло печі, де я вигрівся та повернувся до здоров'я. Ти, Славко, дав мені вказівки, як поводитися в таборі, щоби вижити. Ти навчив допомагати іншим. І я тими вказівками користаюся, і всі, що біля мене, користаються з них.

– А хто для тебе той чоловік? – запитав хтось.

– Це є мій перший добрий друг тут, який зумів до мене, збитого, залишеного лежати в крові на підлозі, підійти та по-людяному заговорити, хоча я йому не тільки не відповів, а й подивився вовком. Він лагідно мені сказав: «Не хочеш відповісти – не треба, тільки пам'ятай, що я хочу тобі лишень допомогти. Коли прийдуть з носилками по тебе, не впирайся, будь певний, що тобі нічого тут не пропаде. Візьми всі свої речі і йди з ними». І спокійно собі відійшов. За кілька хвилин прийшли санітари. Я хоч і вагався, бо ж годі було відгадати, що чоловіка чекає, але не опирався, а ліг на носилки. Вони також забрали мої речі і ту нещасну валізку, яку я так завзято по дорозі обороняв, і за що мене чекісти так страшно побили.

Куди мене понесли, я не знав. Але дивлюся – до шпитальки. Поклали коло печі. Там він стелив ліжко. Мені було дуже зимно, я втратив багато крові, але навіть і не подумав, що це для мене готується. Славко, вмивши і перебравши мене, поклав на чисту постіль. Нагодував, напоїв чайком, опісля добре мене накрив і сказав: «Відпочинь, загрійся, переспися, а опісля поговоримо».

Так він мене підлікував, а при тому багато-багато дечому навчив, і завдяки йому я можу жити і допомагати іншим. І бачите, друзі, я задоволений, що ми не пішли на роботу, бо врятували від смерті дуже важливого і мудрого чоловіка, який не одному з нас ще в пригоді стане.

– Тому ти віддав йому своє ліжко коло печі?

– Так, друзі, нашим обов'язком є допомагати кожній людині в горі. А особливо такій, як цей чоловік.

Чорнота перебув в тій камері разом з бригадою ще коло двох тижнів, поки його відпустили до бараку. Друзі прийшли по нього і забрали, бо сам не міг втриматися на ногах. Коли старшина опинився в бараку, то побачив на своєму ліжку 36 пайок хліба. Значить, харчі виділялись щодня. А його морили голодом і холодом, щоб викінчити так, як Йонаса.

– Чому ви тримали ті пайки хліба, друзі? – щиро здивувався Чорнота.

– Бо це був доказ того, що ти безправно заведений до карцеру.

Далі товариші оповіли про все, що тут діялося, поділилися враженнями про те, як усі разом відсвяткували Різдвяні Свята. Докладно йому розказали, як усе відбулося – згідно наміченого плану.

Кухарі зварили кутю, борщ та інші страви. До почесного столу було запрошено друзів зі всіх національних груп.

Від росіян прийшов Микола Миколайович Семьонов. Був він свого часу ректором червоної професури. Перед самим арештом – військовим аташе у Франції. Звідси стягнув його Сталін і заслав на Сибір без суду. Він вже сидів 28-й рік. Чувся правдивим і чесним комуністом.

В'язні називали його «ходячою енциклопедією». Всі «великі» вожді світового пролетаріату, як Сталін, Хрущов, Молотов та інші, були його учнями.

Він часто любив повторювати: «Правдивий комунізм – це дуже добра система. А то, що вони створили тепер, – це не є комунізм. Це є пануюча кліка людей, яка прикривається комунізмом і наживається на праці чесних людей, а, правильніше, цілих народів. Їх поневолює та ними розбудовує Сибір. Їхніми мозолистими руками та дармовою працею, на їхніх кістках повстають нові гігантські споруди. Вони створили далеко гірші умови життя, як були за царської Росії. І, мабуть, ні в якому устрою до того часу такого не було».

Микола Миколайович виступив з короткою промовою за святковим столом. Зокрема він сказав: «Дорогі друзі всіх національних груп! Я до глибини зворушений вашими зусиллями та вашими досягненнями. Дехто з вас пожертвував здоров'ям, дехто склав на жертovníку найдорожче – життя. І це все для того, щоб ми всі разом могли сісти до спільного столу у той Святий Вечір. Схилимо перед ними свої голови та злучимся у спільній молитві до Всевишнього та Всемогучого Бога і Його Сина Ісуса Христа, якого сьогодні вперше за час мого перебування в неволі так святково величаємо цілим табірним населенням. І ось тут, в далеких просторах Сибіру, за колючими засіками дротів та в такому жорстокому режимі з'єднаємось у мріях та надіях на краще майбутнє.

А, звертаючись до українців, сказав: «Ребята! Вы вступили на очень-очень тяжелый путь. За права человека, за его честь и за правду всех народов мира. Но, если вы его начали, то идите твердо вперед, по законам честным и правдивым, и верьте, что начатое вами дело даст плоды правды и справедливости, которым при этом режиме нет места. Пусть в этом вам помогает вера в будущее и Новорожденный Спаситель. Потому, что только с ними вы сможете победить. И на этой дороге желаю вам наилучших успехов и завершения справедливого дела».

Чорнота, слухаючи, радів, що їхні старання закінчилися успіхом. Він був щасливий, що Всевишній допоміг йому все витримати та повернутись до своїх вірних друзів, з якими разом боролися, разом працювали, разом переживали невдачі, горе та успіхи.

РІЗЬБАР

Колись в школі Славко навчився різьбити. І ось в таборі знайшов кусочок дерева та вирізьбив папіросницю для свого друга Степана. Якось цей виріб побачив один з надзирателів і запитав, хто це зробив. Власник вказав на Ярослава. Чекіст закликав Чорноту і запропонував місце різьбара в мебельній працівні. Той погодився.

Вирізьблені меблі були дуже гарні, і кожний хотів їх мати. Листи замовлень збільшувались з кожним днем. Якось прийшов до Чорноти один лейтенант і попросив прискішити з закінченням роботи, бо його переводили звідси десь далеко. Він мав бажання забрати зі собою вирізьблені речі. Чорнота зденервувався, але спокійно відповів:

– Це неможливо, бо дерево на ваше замовлення ще не висохло і його різьбити не можна. Та і ця справа не так швидко йде.

Лейтенант оглянувся по майстерні і, вказуючи рукою на майже закінчені меблі, сказав:

– Оці зроби для мене.

– Але це неможливо, бо все йде за чергою, ваша ще далеко, – і показав зошит, де записували замовлення.

– Ярославе, а чому ти так густо записуєш? Пиши рідше, щоб в кожній хвилі між рядками можна було когось вписати.

Він дуже чемно просив Чорноту, щоб той зробив виняток та викінчив ті меблі для нього. А як довідався, хто має бути майбутнім власником, то з погордою сказав:

– Той пес нехай зачекає.

Врешті майстер пообіцяв ці меблі йому викінчити, а з його дерева вирізьбити для «того пса». Лейтенант, задоволений, пішов і приніс кілька пачок папіросів, півлітрівку і 100 рублів. Славко покликав одного з різьбарів. Папіроси казав рівно поділити між усіма курящими і з півлітрівки також по малому келішку налити. Радив зробити це так, щоби один про другого не знав, бо це буде краще для всіх. А лейтенант не забував про них і щодня щось приносив.

НЕСПОДІВАНКА

Ярослав сидів у майстерні та любувався касеткою. Він щойно її закінчив, і вона стояла на столі, висихаючи після покриття лаком. Раптом відкрилися двері і до працівні увійшли дві вільних жінки-росіянки. Майстер відразу обох застеріг, що можуть оглядати, тільки не доторкуватись, бо це свіжопомальовано. Одна з них обурено запитала «Чому?» – і двома руками вхопила виріб. Чорнота не витримав і насварив на них, при тому сказавши, що без вживання «крепких слів» ніхто чемного прохання не розуміє. Опісля вигнав жінок і взявся стягати ушкоджене покриття. Потім знову мусів чистити і наново лакувати. Це відібрало багато часу і він залишився ще після роботи. Закінчивши, взяв свою робочу блюзу, закинув її через плече та й пішов стежкою до табору.

Була це дуже гарна літня пора. День добігав до кінця. Сонце, сідаючи, немов наказувало кожному, щоби спішив на заслужений відпочинок. На землю лягали легкі сутінки. В тартакі, де знаходилася майстерня, вже не було нікого, крім сторожі. Ярослав минув варту та й повернув до бараків. Був дуже змучений працею, та ще нерви порушили ці дві жінки, які додали йому стільки зайвої праці. Але ця робота вже скінчена, і він може відпочивати. Його думки відлетіли далеко-далеко звідси. Дивлячись на степ, порівнював його з найдорожчими сторонами. А опісля з іншими краєвидами, через які перекотила його доля в цю бурхливу жорстоку війну. Простори Казахстану набирали особливо чарівної вечірньої краси, яка змінювала настрій кожного, хто туди потрапляв.

Так собі йшов, коли від тартакі почувся крик. Але він на нього не звернув уваги, продовжуючи спокійно йти у свій бік. Але той крик повторився сильніше, переходячи ніби в переляканий зойк. Чорнота оглянувся. Якось жінка замахнулася гострою лопатою просто в його голову. Він шарпнув зі свого рамена блюзу, кинув її в обличчя, і лопата опинилась в його руках. Держаком вдарив по ногах незнайомки. За нею бігла друга жінка, з сокирою. Та, побачивши таку картину, зупинилась. Потім обидві швидко втекли. А старшина пішов собі далі, роздумуючи над цим випадком. Ставив собі запитання: що і коли зробив їм злого? Вони завдали йому стільки клопоту та праці, а він на них лише насварив. Невже за це треба вбивати?

На другий день до працівні прийшло НКВД. Згромадили всіх жінок, які рили в тартакі. Славко, хотів того чи ні, але мусів погля-

дати всіх. Переходили і ті дві, що вчора на нього напали, але він вдав, що їх не впізнає. Так на тому справу і було закінчено. А ці дві подруги далі приходили до майстерні, бо дуже любили оглядати прекрасно вирізьблені речі. Але тепер були дуже чемними і зробилися його добрими приятельками, готовими в кожній хвилині будь в чому допомогти.

ВИПАДОК

Минали день за днем, рік за роком. Закінчувались довгі літа каторги. Ярослав уже майже був зібраний в дорогу і доробляв останні замовлення. Не хотілось залишати щось недокінчене.

Але одного дня прийшов працівник НКВД і хотів замовити різьблену касетку. Славко направив його до іншого майстра, пояснюючи, що в нього вже нема часу. Та енкаведист настоював, щоб саме Ярослав виготовив річ.

– Я тобі заплачу, скільки захочеш, тільки зроби мені цю касетку, – просив він. Чорнота хвилину подумав:

– Добре. При умові, що ти почистиш мої «дела»*, які насклалися до товщини грубої книжки. Бо я їду в Польщу, і мені там того не треба. Розумієш?

– Да. Хорошо. Я для тебе це зроблю.

Ярослав ночами різьбив касетку. Вже перед самим від'їздом віддав її енкаведисту. А той таки дотримав слова та повитягував з папки всі документи, які додалися до справи за останні одинадцять років. А їх було таки немало.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАЙ-«ЧОРНОТА»

ВІН БУВ З НАМИ!

Поїзд швидко мчав вперед. Колеса ритмічно вистукували свою монотонну мелодію, деколи було чути пронизливий звук локомотивної сирени, яка своїм гудінням будила пасажирів, що спали.

Кілька вагонів були спеціального призначення. Їхали у них в'язні – громадяни інших країн. В польській групі начислялося приблизно вісімдесят осіб українців. Це були колишні воїни УПА, віком від 26 до 38 років життя. Кожний з них був в боях поранений, а декотрі і по кілька разів. Перший раз від часу арешту та суду везли нас без сильно озброєного конвою, не в столипінах*, а в нормальних вагонах дальнього слідування. Везли нас, ніби, на волю. Та ми ще не почували себе зовсім вільними, бо, крім того, що на дахах не було важких кулеметів, не чулося скавуління псів, ані крику та матюкання солдатів, однак, все ж таки везли в невідоме під наглядом кількох старшин-енкаведистів. В переділї, де розмістилися наші хоронителі, з-поза зачинених дверей щілинами ясніло світло, чути було гамір. Вагон був поділений на малі відкриті перегородки, в кожній з яких містилося по чотири особи – в такий спосіб, що двоє зайняли місця надоліни, а двоє нагорі.

В одній із таких перегоронок біля вікна сидів колишній чотовий УПА Павло Змагун. Двері освітленого переділу тихо відчинилися, і з них вийшов один із офіцерів. Без найменшого шелесту, неначе зловіща тінь, йшов, числив і приглядався, чи всі місця є зайняті, щоби часом дехто випадково не вискочив з вікна та не втік.

Офіцер, повертаючись, підійшов до Павла та зловіщо прошепів над його вухом: «Чому не спиш? Здається, тобі відомо добре, що обов'язком кожного з вас є кластися на призначене місце і спати». «То зобов'язувало нас раніше як в'язнів, а не як вільних людей, притому ще не радянських громадян», – відповів спокійно Змагун. «Що-що ти сказав?» – гаркнув сердито офіцер. На його підвищений голос швидко відчинилися двері, а в них появилися озброєні інші старшини. Один із них в ранзі капітана відкликав всіх, і наказав їм зайти досередини та зачинити за собою двері. А сам підійшов до Павла та почав оправдувати нерозважливий вчинок офіцера, мотивуючи тим, що той був дещо напідпитку та й не думав, що говорить. Під час розмови він підтвердив, що ми фактично вже є вільними, але ще завезуть нас на якийсь збірний пункт біля Москви, а щойно звідтам відвезуть до кордонів Радянського Союзу та передадуть адміністративним органам тої країни, якої громадянами являємося. Сказавши

* столипіни – спеціальні вагони для перевозу в'язнів

ще кілька слів, не забув пригадати, щоби не робити ніяких проблем, а тим більше не датися спровокуватися на втечу, бо такий крок міг би погіршити нашу справу, а виїзд – то й взагалі. Останні слова були сказані пошепки, ніби у великому секреті. Павло особисто думав, що це не була правдива щирість зі сторони капітана, а лише звичайна пересторога, щоби легше було йому виконати своє завдання та доставити нас до місця призначення.

Капітан пішов, і знову запанувала тиша, втомлені друзі спали неспокійно, нервово. За нами залишилися азійські простори, гори Уралу та широчезна ріка Волга. Змагун далі позістав сидіти на попередньому місці, мовчки схиливши голову, вернув думками в минуле. Немов в калейдоскопі верталися спогади, а з ними

і діючі особи під час організування перших повстанських відділів на терені Львівського воеводства, особливо на його північних окраїнах. Там же – перші бої з ворогами, а опісля – на землях Холмщини, захищаючи невинних людей, їхні оселі та дорібок майже цілого життя від грабунку та пожеж.

На зміну цим спогадам прийшли другі, зовсім іншого змісту, нелюдяно жорстокі, криваві. Пригадалися обставини арешту, допити, слідство і суд. Відтак далі: тюрми, етапи, пересильні пункти, голод, важка праця, насильства і насміхання зі сторони адміністрації та всього роду вислужників.

Поїзд дещо зменшив свою швидкість, часто зупинявся, чого раніше не траплялося. Було чути брязкіт відчеплюваних вагонів, якусь невиразну мову, оклики. Нарешті провожаті були виразно чимось занепокоєні, бо бігали та числили людей. Така процедура не була для нас новою, бо на протязі довгих років перебування в неволі бачилося та переживалося не раз багато гірші, жорстокіші, просто жажливі перевезення. Всі в'язні могли позамерзати у вагонах, повмирати з голоду або бути вбиті конвоєм, щоби часом дехто не втік.

Такі речі були недопустимі, за них мусів хтось відповідати. В першу чергу відповідали в'язні, з якого вагону була втеча. Вони тут же на місці діставали плату від конвоїрів у вигляді поламаних ребер, вибитих

Ярослав Грицай – вже ніби вільний, але ще в таборах на засланні (1955 р.)

зубів, порозбиваних голів. Одним словом, право Лінча було застосоване у всіх можливих і неможливих формах. У цьому випадку того не було – відома річ, ті люди їхали до Європи, а, може, декому судилося переїхати далше на Захід.

Поїзд їхав дуже поволі. Ніхто із нас ще не знав, що ми вже на терені царства НКВД, у Мордовській АРСР. Знову перестанок, доволі довгий. Шиплячи парою, в бік наших вагонів помалу переїхав локомотив. Друзі побудилися, почали розмовляти і випитувати один одного, де, власне, ми знаходимося. Ніхто не міг дати точної відповіді. Наші хоронителі такі запити збували півжартом або зовсім недбалою мовчанкою.

По якомусь часі ясно засвітилися світла, увійшов один із провозатих, наказав забирати всі свої речі та виходити з вагонів. Нас ще раз почислили і залишили самих, наказавши чекати – за нами приїде інший поїзд, «ЧУКЧА» – так прозивали в'язні вузькоколієвий поїзд. Самі позабирали наші «діла», тобто зібрані до купи всі доноси, покарання, характеристики кожного одного, включно з копією акту вироку, очевидна річ, з фотографією і номерами, які ми раніше носили.

Надворі була темна холодна осіння ніч, яка не давала нам можливості розглянутися довкола та зорієнтуватися, де ми знаходимося. Друзі посходилися гуртками, поодягали, хто мав, тепліший одяг, а дехто витягнув коца, та посідали біля колії на траві, ділячись залишками харчів. Гуторили, вгадуючи, що нам наша доля в найближчому часі готує.

Під час тієї подорожі, яка тривала більше тижня, ми не отримали ані грама теплої їжі. Лише часами вдавалося комусь під час зупинки вибігти з вагона на перон станції та закупити в перекупок теплі, печені чи смажені на олії, пироги – переважно з картоплею, деколи з капустою. Правда, ми дістали на дорогу так званий сухий пайок. Було це по шматку хліба і трохи сухої соленої риби.

Кожного з нас цікавило, як то залишили нас самих без ніякої охорони, а кругом виднів ліс. Більш енергійні пішли, щоби побачити та розвідати дещо. На віддалі кількадесяти метрів зауважили невеликий будинок. Підійшли ближче. Над дверима була дошка, а на ній напис: «ПОТЬМА. Роз'їзд – (число таке-то)». Ні знадвору, ані всередині не було ніякого світла та не чути було, щоби там хтось був. Вирішили відійти, а лише один залишиться, постукає до вікна і розбудить господаря, якщо такий там знаходиться.

Це завдання припало Мирославові – він був молодий, гарного вигляду мужчина. Своїм підходом, поведінкою, а особливо розмовою вмів здобути собі прихильність і довір'я інших людей. Він постукав легенько до вікна – ніхто не відізвався. Повторив ще кілька разів, вже сильніше. Через деякий час почувся за стіною якийсь відголос лайки, відтак стукіт кроків по дерев'яній долівці. У вікні появилася сива розкудовчена голо-

Фотографія, правдоподібно, зроблена в Потьмі, Мордовська АРСР
Перший – Юрій Фурман з Буковини; другий – Степан Слюсар.

ва. Чоловік ще раз добре вилаявся, опісля різким тоном спитав: "Чого тобі потрібно? Йди геть, прочь звідси, а то дам знати куди треба, і тебе спіймають та й розправляться по закону». Мирослав почав переконувати, що він не втікач з лагерів, що нас тут є багато більше, понад дві сотні, та що ми вже вільні люди, чекаємо лише, щоби звідси виїхати. Він, тобто старий, може повідомляти, куди сам хоче, та спитати про нас своїх начальників. Ми хотіли тільки погрітися та випити гарячого кип'ятку, якщо такий у нього можна дістати. Очевидна річ, ми за той «люксус» йому заплатимо грішми або дечим з одягу. Останні слова більш переконливо вплинули на нього. Двері відчинилися, і Мирослав увійшов досередини. Незабаром повернувся та сказав, що треба буде старому заплатити. Харчів у нього не дістанемо, бо сам не має нічого, але можемо собі закип'ятити гарячої води та погрітися.

Дали знати іншим, більшість була згідна з цією пропозицією. Павло з кількома друзями зайшли до хати. В печі вже горів вогонь, а на кухні грілася вода. Кременний старик, інвалід без ноги, привітався. З розмови довідалися, що стратив її ще під час першої світової війни. Він дуже був здивований, коли почув, що ми маємо їхати на волю. Говорив, що така річ для нього є новизною, бо на протязі довгих років бачив багато в'язнів, але майже ніхто із них не виходив. «Вдень побачите велетні сосни і смереки. Вони вирости такими буйними на кістках вашого брата-в'язня. Всіх закопують тут, в тих пісках, а над ними шумлять ліси», – сумно сказав він.

Павло з Євгеном вийшли, щоби дати можливість зайти другим погрітися та напитися «чайку» – чистої гарячої води. Оба пішли понад колією в напрямку лісу. На сході почало прояснюватися, наближався ранок. Відійшовши кількесот метрів, зауважили, що хтось сидить на землі, вкритий з головою бідненькою домотканою веретою. Не підходячи ближче, оба звернули вправо і пішли далі, розмовляли про все, лишень не про те, що обох в тій хвилі найбільше цікавило.

Щораз робилося ясніше, сходило сонце. Перед ними починався ліс. В корчах на узліссі щось заворушилося, зашелестіло, може, якесь звірятко. Приспішили крок, обережно зближаючись, дальше голосно розмовляли. Павло перший увійшов в корчі, даючи знак Євгенові залишитися на місці і чекати. Увійшовши на край лісу, зупинився і почав прислухатися. Не видно, ані не чути нічого, тільки легенький вітерець колихав верхками розкішних велетнів-дерев. Звернув в лівий бік і пішов краєм лісу. Зарослі не були дуже густими. Пройшовши ще трохи вперед, нічого не зауважив, повернув в протилежний бік. Ідучи назад, далі прислухався, приглядався всьому, кожнісінькому кущеві. Так зауважив якесь леговисько, зупинився над ним і почав пильно розглядати.

Ні, тут не було ніякої звірини – тут було кулеметне гніздо, були солдати, виразно видніли втиснуті в землю сліди ніжок кулемета. Павло вийшов з лісу і рукою дав знак Євгенові. Той підійшов, і вони обидва ще раз перевірили все докладно. В траві знайшли кілька недопалків саморобних цигарок, скручених з газетного паперу, та шматок затовченої газети. Стало ясним і зовсім зрозумілим, що нас не лишали самих, як це нібито виглядало. Навкруги стояла замаскована охорона з кулеметами.

Вирішили наразі не говорити про це нікому, бо то зовсім не допомагало в теперішній ситуації, а, навпаки, негативно вплинуло би на самопочуття товаришів по спільній подорожі. Повертаючи назад, домовилися, що Євген піде навпростець до друзів, а Павло поверне та піде зобачити, хто є та особа, прикрита веретою. Коли б що-небудь сталося чи мали кудись забирати всіх, то Євген мав негайно повідомити про це Павла.

Сонце щораз вище піднімалося вгору, ставало тепліше, почала висихати холодна роса. На відгомін Павлових кроків той хтось невідомий скинув зі себе верету, і він побачив – на дерев'яному куферковій сиділа жінка, а на її колінах спало п'яти-, може, шестирічне дитя.

Змагун зупинився та тихо привітався. Вона чемно відповіла. Почалася не дуже-то складна розмова, тим більше, що обоє старалися не розбудити дитини. Павло довідався, що жінка ще від вчора чекає на поїзд, бо їде відвідати свого чоловіка, який ув'язнений та десь тут у тих лагерах перебуває. Говорила чистою, гарною українською мовою. Дослухавши до кінця, він перепросив її, сказав, що невдовзі повернеться, та запитав, чи вона може прийняти від в'язнів скромний подарунок. Вона не відповіла нічого, тільки рясні сльози покотилися по її смаглявому обличчі.

Повернувши до своїх друзів, Павло застав якийсь дивний неспокій, замішання, гострі дебати і суперечки. До нього підійшло кілька друзів, запитали, чи це правда, що навкруги стоять кулемети. Нічого не говорячи, підійшов до Євгена і різко запитав:

– Для чого ти без потреби розтрубив про все?

Але Євген відповів спокійно:

– Павле, не гарячися, не я розказав. Я лише підтвердив, що так є. Тарас і Осиф також надійшли на кулеметну стійку та мало що за свою цікавість не заплатили власним життям. Потрібно було докласти всіх зусиль, щоби переконати і заспокоїти всіх.

Павло переговорив з друзями, розповів про жінку з дитям. Зробили швидку збірку, кожний дав, що міг, – складали гроші, кращу білизну і одяг.

Мушу насамперед сказати, що останніми роками, починаючи десь від 53-го року, у лагерьх виплачували на руки якусь малу частину заробітної платні грошима. Крім того, дехто додатково заробляв кравецтвом, різьбарством, шевством, столярством чи іншим способом, не беручи до уваги, що ще деякі діставали матеріальну поміч від рідних.

Андрій і Василь роздобули десь сухарів та цукру і занесли випадковій знайомій. Трохи зачекали, даючи можливість їй нагодувати

малого сина і самій напитися гарячого чаю. Опісля забрали все зібране і пішли до неї. За той час вона вже встигла рештою теплої води обмити свого сина та себе і закінчувала заплітати свої коси. Ми йшли поволі, щоби дати можливість завершити їй ту процедуру та привести все до належного порядку. Підійшли ближче. Вона встала, до неї підбіг її синок, щільно притулювся до мами, а своїми блакитними очима допитливо дивився на нас.

Привіталися, Павло простягнув руку до малого хлопчика та запитав його:

– Як маєш на ім'я, сину?

– Петрусем мене звать, а хіба ти не пам'ятаєш, мама писала тобі про мене? – скривився і почав плакати. Жінка вхопила дитину на руки, притиснула до своїх грудей, Намагалася заспокоїти, як лишень вміла.

– Не плач, Петрусю, то не наш татко, ми швидко його побачимо. Він тут десь недалеко, це його друзі, які були колись з ним разом.

– Я думав, що то наш тато прийшов і ми заберемо його зі собою додому, – плакало дитя.

Важко було дивитися та переживати таку хвилину. Серце розривалося, чуючи такі слова невинної дитини. Степан не витримав, його зоране гранатою лице потемніло, з очей потекли сльози. Ридаючи, важко застогнав. Він сам родом з Холмщини, був батьком двох малих дітей, яких вороги разом з молодю дружиною і старенькими родичами у власній хаті замордували, опісля спалили. Втративши всю свою родину, Степан вступив в ряди УПА. Воював під командою сотенного Гамалії, потім сотенного командира Беркута. Був відважним, здисциплінованим вояком, за що Беркут вирізнув його і назначив ройовим.

Важко пораненого кулями і осколками гранати, яка сильно знівечила колись вродливе обличчя, большевики запроторили його у тюрму та засудили на 15 років каторжних робіт.

Петрусь, почувши Степанів плач, заспокоївся, повернув своє заплакане личко в нашу сторону, почав усміхатися ще й промовив своїм ніжним голосом:

– Не плач, вуйцю, дивися – я вже не плачу, не треба плакати.

Степан поклав на траву речі, які приніс, підійшов і поцілував дитя в голову, повернувся та без слова пішов.

Павло взяв малого хлопчика за руку, відвів вбік і почав з ним розмовляти. Маленький Петрусь виявився дуже розумним та говірким хлопчиком, часто ставив запитання, над якими потрібно було добре подумати, як відповісти, щоби повністю задовільнити малого співрозмовника. За кожним запитанням і відповіддю слідував додаток: чому воно так, та де то ділося, як так сталося чи ще щось.

Через деякий час повернулись до мами. За той час Степан зібрав всі свої кращі речі та ще дещо. Сам не прийшов, передав Євгеном. Друзі допомогли Катерині, так було на ім'я нашій гості, вкласти до мішка все принесене. Павло вийняв зібрані гроші, попросив від всіх прийняти той скромний подарунок.

Катря дещо збентежилася, але взяла:

– Навіщо ви витрачаєтесь на мене? Може, тим кривдите самих себе, – зворушено сказала вона.

– Не кривдимо себе, а взаємно допомагаємо. Нас, а в тому числі і тебе, скривдив хтось інший.

Речі були вже спаковані. Почалося розпитування, хто звідкіля родом, де зараз рідні знаходяться, хто куди має замір поїхати. Катруся гарно розповідала про свою Волинь. Була це струнка, середнього зросту жінка, років понад тридцять. В її чорних косах помітні були срібні пасма. Гарно скроєні уста, високе чоло свідчили про її вроду і розум, а глибоко запалі очі – про важке пережиття. Родом вона була з-під Дубна, назви місцевості не пригадую. Їх було дві сестри, родичі обидвох послали до школи. У 39-му році батька мобілізували до польського війська, він з війни не повернувся. Мати залишила свою доволі добру господарку та переїхала на постійне проживання у місто до своєї сестри, самотньої вдови. Вона сама працювала та далі посилала дітей до школи. Коли в 1941 році німці прогнали большевиків, пройшло загальне відродження по всій Україні. Наші волиняни радісно прийняли таку довгождану вістку – проголошення у Львові державного акту НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Це особливо позитивно вплинуло на всіх. І старші, і молодь кинулися до праці. Було зорганізовано цивільну адміністрацію, відкрито шкільництво, транспорт. Селяни стали знову господарями своєї землі.

– Та недовго тішилася Волинь волею, – далі оповідала Катря. – Наспіла сумна новина, що увесь наш уряд включно із С. Бандерою і прем'єром Я. Стецьком заарештований. Брутальний молох почав по-звірськи господарювати на наших землях. Німці думали, що своїм брудним залізом, окутим чоботом та багнетами розчавлять всіх, кого лише завоювали. Може, декого так, але не Україну.

Волинянин посмакував власної волі і за ту волю рішився піти на все. Швидко минав час, жорстокість німецької окупації остогидла всім. Молодь все більше і активніше почала організовуватися. Ми обидві з Марійкою, так було на ім'я моєї старшої сестрі, не відставали від загальної праці. Нашу хату часто відвідували друзі-однодумці. Були деколи зовсім незнані особи.

Тоді я познайомилася з Василем – це мій чоловік. Він жив на селі, недалеко нашого міста. Ми подружилися. Прикро мені стало, я просто обурилася, коли зауважила, що моя сестра хоче мене чомусь відсунути від організаційних сходин та від праці взагалі.

Одного разу дійшло поміж нами до гострої виміни слів. Вона категорично заявила, що вже переговорила з провідними людьми і що незабаром мусить відійти у підпілля, а хтось мусить позістати, щоби заопікуватися старою мамою та хворою тетою.

– Може би ти залишилася, Марійко, з ними, ти ж старша, – сказала я до сестри.

– Ні, це зовсім неможливе, – відповіла вона, вже дещо заспокоївшись. – Подумай лишень сама – у тебе є здібності доброї господині, прекрасно знаєш кухню, вмієш пекти і варити, а, передовсім, ти ж кравчиня, вмієш шити, чого я зовсім не знаю і не люблю. Але тебе морозить, коли побачиш кров, пораненого стрільця. Вояцьке життя, бої з ворогами, а з тим пов'язані й інші підпільні труднощі не є для тебе. Ти ж добре знаєш, яке у тебе здоров'я.

Ми обидві замовкли, опісля зі сльозами в очах кинулися в обійми одна одній. Невдовзі Марійка покинула хату та пішла в повстанські лави. Мама, прощаючись з нею, не плакала – почепила їй на груди медалик Почаївської Божої Матері та дала ще й хустку, яку бабця подарувала мамі в день її шлюбу.

Була темна ніч. Хтось тихо постукав до нашого вікна. Я вийшла відчинити двері, бо впізнала голос Василя. З ним було ще троє озброєних молодих людей. Василь увійшов до хати, а його друзі позістали надворі. Він тихо привітався і сказав до Марійки:

– Пора йти, Марусю, час підганяє.

Сестра підбігла до мами, поцілувала її старечі спрацьовані руки, клякнула на коліна і пошепки промовила:

– Благословіть, матусю.

Мама зняла зі своїх грудей малий хрестик, тричі ним зробила Христове знам'я над головою своєї старшої дочки, потім, нахилившись, поцілувала її в чоло та голосно промовила:

– Не дав мені Бог сина, йди ти, доню, та повертайся жива і здорова.

Марійка зірвалася на рівні ноги, кинулася мамі на груди. Обнялися обидві, опісля Марійка схопила вже готовий вузлик з потрібними для неї речами та, щоби ніхто не бачив сліз, вибігла у сіни. Звідтам промовила:

– Катрусе, вийдеш за мною.

Мама стояла, як мурована статуя посеред хати. Тета була в другій світлиці. Там я застала сестру, яка прощалася з нею. Ми швидко вийшли надвір. Василь з друзями йшли вперед, а ми, притулившись одна до другої, мовчки за ними. Лише через деякий час Маруся відізвалася до мене:

– Катре, опікуйся і бережи їх обох. Ти ж одна їхня надія. Якщо знайде якась потреба – звертайся до Василя. Він знає про все і вам допоможе.

– Але ти, Марійко, дай про себе знати, а як будеш десь близько та обставини і час дозволять, приходь відвідати, порадує нас.

Ми відійшли досить далеко. Марійка затрималася і сказала:

– Пора, Катрусю, нам розходитися. Ми доволі далеко відійшли. Василь проведе тебе до хати. Будь розумною і доброю для всіх, а особливо для мами і тети. Кинулася мені на шию. Тоді, тримаючи мене за рамена, глянула прямо в очі і сказала:

– Прощай, не плач та не тужи за мною, – ще раз поцілувала мене і швидким кроком відійшла.

Я ще довго стояла, як вкопана. Дивилася, як поволі зникала, аж зовсім затерлася у п'ятні ночі постать сестри.

До мене підійшов Василь і поклав свою руку мені на плече:

– Ходімо, Катре, проведу тебе до хати.

Повернулися в сторону міста та мовчки пішли. Прощаючись, Василь пообіцяв зайти до нас, як тільки йому на це час дозволить. Між іншим, нагадав, що, коли б ми потребували якоїсь помочі, негайно його про це повідомити.

Я пішла до хати. Двері сіней не були замкнені. Увійшла у світлицю, лампа була скручена, лишень маленький вогник ледве-ледве жеврів в ній. Мама не спала, клячала обік стола перед іконою і тихо молилася.

Після відходу сестри порожньо стало в нашому домі. Напочатку годі було призвичаїтися, але час чинить своє, гоїть навіть дуже важкі рани. Через три місяці прийшла вістка від Марійки, приніс Василь малого грипса. Вона писала, що зараз далеко від дому, чується добре, задоволена, здоровить нас всіх та просить не журитися нею.

Ворог скаженів з люті. Полісся і Волинь за волю народу платили гарячою юнацькою кров'ю. По всій Україні формувалися нові повстанські загони. Ворог відчув збройну руку правдивих господарів цієї землі, пізнав, клятий, на власній шкурі, що він є лишень підлим ошуканцем і зайдою.

Незадовго ми поховали тету. Перед своєю смертю тета питала про Марійку, благословила і просила поздоровити її.

Василь часом заходив до нас. Одного разу приїхав зі своєю старенькою мамою. Вона залишилася в нас на кілька днів. Я пошила для неї деякий новий одяг. Це була дуже розсудлива і добра жінка, з багатим життєвим досвідом. Пізніше я часто відвідувала її та допомагала в домашній праці. А вона приїжджала до нас. Ми почувалися, як свої, близькі, рідні.

Ранньою весною 1944 року прийшла Марійка. Скільки радості зі собою внесла вона в нашу хату. Після короткої розмови вона запропонувала, що краще вийти з дому, щоби хтось не підглянув та не доніс до гестапо. Перебравшись у моє вбрання, ранесенько разом з мамою вийшли з хати. Перед тим ми домовилися, що будуть на мене чекати у Василя.

Швидко сіла за кравецьку машину, щоби викінчити вчасно шиття для одної жінки, яка мала вранці того ж дня відібрати роботу. Якраз

закінчувала прасувати, як двері відчинилися і увійшла моя замовниця, несучи доволі великий мішок, який положила на лавці біля вікна. Забираючи пошитий одяг, сказала:

– Грошима тобі не заплачу, бо їх не маю. Але візьми ось це, – і показала рукою на мішок. – Це буде моя заплата для тебе. Забирай все, тільки верни мені мішок, бо я думаю ще дещо для вас принести.

Не гаючи часу, опорожнила мішок. Були в ньому продукти – так дуже потрібні для нас. Подякувала жінці, а вона, не питаючи ні про що і ні про кого, вийшла з хати і пішла своєю дорогою.

Швидко переодягнувшись, поспішила до сестри, хотіла якнайшвидше поговорити з нею. Замкнула хату, вийшла на вулицю і пішла в протилежний бік. За містом стежками побігла до Василевого села. Йдучи поза городами, увійшла у садок. Недалеко під повіткою сиділо три жінки та обдирали кукурудзу з качанів. Впізнала їх здалеку – це були мама Василя, моя сестра Марійка і мама.

– Ось йде моя невістка, – сказала господиня дому і всі засміялися. Від тих слів мені якось ніяково стало. Я підійшла до них, привіталася та присіла біля Марійки. Господиня встала і звернулася до нас:

– Не баріться тут довго, мої любі гості. Йду приготую обід, бо вже найвищий час, та Василь з поля приїде.

І пішла до хати. А ми почали розмовляти. Я розпитувала Марійку про все, що мене найбільше цікавило, про її життя у повстанських загонах, при тому пильно приглядалася до неї. Здавалося, що ніби за той час нічим не змінилася, однак, все ж таки я запримітила щось, чого раніше не бачила в неї. Ми закінчили роботу, мама стала спрятувати у повітці, а ми обидві пішли у садок. Навіть хода у Марійки був не та, що перше – якась жвавіша, більш тверда. Вона трохи схудла, стала стрункішою, лице було опалене вітрами, а стиснуті губи свідчили про твердість, силу волі і рішучість її характеру.

Незабаром приїхав Василь, випряг коней з воза, нагодував їх, аж тоді підійшов до нас, привітався та попросив до хати.

На столі парувала юшка та інші селянські страви. Всі сіли до столу обідати. Підкріпившись, почали знову розмовляти. Василь глянув на стінного годинника і сказав:

– Марійко, ти мусиш якнайшвидше відійти та долучити до своїх. Є чутка, що німота стягає війська, готується до великих облав в теренах. Я зараз мушу бути в місті, тому що маю з деким стрінутися, поїду ровером. Чи маєш всі свої речі зі собою?

– Ні, – відповіла вона, – залишила вдома в хаті.

– В такому разі нехай Катря побіжить і принесе тобі все потрібне. Я швидко поверну, як буду їхати в поле, то підвезу тебе. Ти, Катруся, йди стежками, а я поїду дорогою, так буде, мабуть, найкраще, лише не барися довго.

Повернувшись назад з речами Марійки, я застала на подвір'ї запряжені коні, на возі був плуг і борони, в хаті вже чекали на мене. Маруся попрощалася з нами всіма, сіла з Василем на віз та й від'їхала. Не знала сердешна, що це останній раз бачиться з нами.

Німці відступали, приближалася фронтова лінія. Василь рвався у повстанчі ряди, однак йому наказано було залишатися на місці і виконувати доручене завдання.

Одного разу листоноша приніс до мами листа з Німеччини. Розпечатали його, не звертаючи уваги на зворотню адресу. Для нас було це дивним, бо ми ні з ким переписки не підтримували. Лист був від моєї трьохрідної сестри, яку німці зловили в поїзді та вивезли на роботу. Вона просила нас, щоби віднайти її родичів, повідомити їх, що вона жива та, якщо у нас буде можливість, то матеріально допомогти її стареньким батькам у їхньому горю. Називалася вона Зося, а родове прізвище таке, як наше. Лише не знаю, чому на зворотній адресі підписалася – Марійка.

На наступний день питали мене сусіди, чи то правда, що нашу Марійку зловили німці та вивезли до Німеччини на роботу і що вже прийшов звітам лист від неї. Я, не задумуючись, відповіла «так». Порадившись з мамою, ми вирішили не лише так говорити, але написати іншого листа, ніби від нашої Марійки. Допомогла мені в тому моя подруга. Цей лист став нам у великій пригоді не тільки під час останніх днів німецької окупації, але опісля ще більше, як повернулись червоні «визволителі».

Перейшов жохливий фронт, з'явилася знову Радянська влада, заводячи нові порядки. Своє господарювання розпочали мобілізацією, арештами і вивозами найсвідоміших людей на Сибір. Мене і маму загнали до праці – направляти залізну дорогу. Там працювало дуже багато жінок зі Східних областей України. Праця була нелегка, я перестудилася на роботі, важко захворіла. До лічниці мене не прийняли, бо не було місця, лежала в себе вдома. Василь тихцем навідував мене, жалів, чому ми раніше не взяли шлюбу, говорив, що, може, хоч син був би по ньому зістав, якщо йому не суджено жити. Я любила Василя та, як тільки могла, потішала його, говорила, що війна ще не закінчена, часи зміняться, а як нам призначено Богом бути разом, то ми поберемося і будемо щасливі.

Дивно виглядала та мобілізація в наших сторонах. Неохоче йшли мужчини до війська. Почали робити облави на людей. Чекисти обступали села, ловили мужчин і силою заганяли в армію, а відтак на фронт. В газетах і по радіо кричали, що то всі добровольці йдуть добровільно боронити батьківщину.

Одного дня після обіду прибігла до нас Василева мама і, ридаючи, розказала, що кілька годин тому зловили Василя і разом з іншими мужчинами кудись повезли. Моя мама заспокоювала її, взяла за руку та й каже:

– Анно, ось краще ми разом помолимося за Василя та за всіх, хто потребує ласки та помочі, попросимо Всевишнього Отця і Пречисту Матір, щоби берегла їх від всього злого та повернула живими і здоровими до своїх осель та родин.

Увійшли до хати, мама засвітила малу лампочку перед іконою Почаївської Божої Матері, ми разом почали голосно молитися.

Коли я трохи поправилася, знову покликали мене до роботи, тим разом післали працювати до кравецької майстерні. Там шили білизну, шпитальні плащі та маскуючі військові накидки.

Ні від Василя, ані від Марійки не було жодної вістки. Василева мама часто приходила пожалітися до нас. Ми також відвідували та допомагали їй у праці при господарці. Мою маму звільнили з роботи на залізній дорозі тому, що була вже стара. Вона залишалася вдома і майже цілі жнива та при осінніх працях допомагала Василевій мамі. Пізньою осінню прийшла вістка від Василя. Писав, що був поранений, лежав у Польщі в шпиталі. Вилікували та знову післали на фронт. Питав про всіх і все здоровив нас, та просив згадати його у молитвах. Ми наплакалися від радості. Марійка чомусь мовчала, не подаючи ніякої вісточки про себе.

Зима з 1944 на 1945 рік була морозна, впали великі сніги. В нашій хаті стояв лютий холод, не було чим палити. Одної ночі після Різдва хтось застукав до дверей. Ми з мамою мовчали, прислухаючись, в той час було дуже небезпечно вночі відчиняти двері, бо НКВД вживало різних підступів, часто вдаючи наших повстанців чи підпільників. Стукіт повторився тим разом сильніше.

– Може, це наша Марійка, – тьохнуло серце у мене, та зірвалася відчинити двері. Мама схопила мене за руку:

– Постій, доню. Лягай до ліжка та вдавай, що спиш. Я, стара, сама піду побачити, що то за нічні гості в нас біля хати.

Вона помалу встала, одягнулася та, затулившись великою хусткою, вийшла до сіней. Було чути невиразну мову, потім двері відчинилися і якісь люди увійшли досередини.

– Подайте, тітко, щось, щоби заслонити вікна, – сказав незнаний мужчина. Мама, постогнуючи, витягла щось зі скрині чи куфра. Вдаючи, що сплю, я уважно слухала, ціла тремтіла з нетерпеливості, а серце, здавалося, ледь не вискочить з грудей.

Вікна щільно заслонили, засвітили світло – посередині хати стояло двоє озброєних автоматами мужчин. Один із них підійшов до вікон, перевірів, чи щільно затулені.

– Сідайте, добрі люди, та розкажіть, за чим прийшли до нас в таку хуртовину та пізню пору, – запитала мама.

– Ми принесли вістку від вашої дочки Марійки, правда, в нас її по-іншому звали.

– Мою дочку Марійку забрали до Німеччини на роботу, а ось останній лист від неї.

Мама вийняла лист, який завжди був під руками і подала одному із гостей. Його ніхто не читав, лишень глянули на адресу та вернули назад.

– Можливо, – сказав цей самий мужчина, – нам про це не відомо, але Марійка останнім часом була з нами. Дуже розсудна, хоробра та бойова ваша старша дочка.

Але мама дальше не здавалася, все твердила, що Марійка у Німеччині. В той час небезпечно було говорити будь з ким незаним.

– А де ж ваша менша доня, Катря? – запитався хтось із них.

– Звідкіля ж ви знаєте про неї? – здивувалася мама.

– Та ніхто ж інший, а сама Марійка сказала нам про це.

У мене сильніше забилося серце. Якесь невиразне, недобре передчуття стиснуло груди: невже чекісти прийшли мене арештувати, і вживають підступу, щоби мати більше доказів на мене?

– Не будіть її, вона змучена спить, а ранком мусить йти до праці, при тому почуває себе зле, є хвора. Працювати мусить, бо потрібно з чогось жити, – відповіла мама.

– По тому всьому бачимо, матусю, що ви не довіряєте нам. Може, добре чините, обережність не пошкодить, а тепер візьміть оце, – можливо, воно вам щось більше скаже та переконає в правдивості наших слів.

Хвилина мовчанки, а опісля зойк мами:

– О Боже, це ж та хустка від Марусі! Що сталося з нею, говоріть швидше?

– Донька ваша, Маруся, не живе, – почула я сумний голос, і в ту ж мить – глухий стукіт об долівку.

Незважаючи ні на що, я вискочила з ліжка. Мама, непритомна, лежала на підлозі посеред хати, в руці у неї була частина хустки, яку вона сама подарувала моїй сестрі, коли Маруся відходила від нас в повстанчі лави. Біля неї лежала маленька записка-грипис.

Незнані люди допомогли мені занести та положити маму на ліжко. Я бігала безпорадна, не знала сама, що маю діяти, як рятувати маму. Один із прибулих взяв мамину руку, щось числив, дивлячись на годинника, опісля намочив рушник, який висів біля кухні, в студений воді, поклав їй на голову. Потім звернувся до мене:

– Йди, дитино, одягнися, бо у вас в хаті не затепло.

Я сама не зауважила, що на мені була лише одна сорочка. Швидко одягнулася, взула чоботи та й підійшла до мами.

– Не буди її, дай відпочити. Так буде для неї краще. Сідай та слухай. І будь мужньою, не плач.

Я справді тої ночі не могла плакати. Це, мабуть, перший та останній раз, що ані одна сльоза не потекла з моїх очей. Здавалося мені, що на мої груди налягла якась велетенська холодна камінна брила.

Старший віком мужчина почав розповідати:

– Сестру твою Марійку по-іншому звали у нас. У неї було своє псевдо. Останніми часами вона перебувала у нашому загоні. Її всі любили за чемність, бойову відвагу і самопосягату для інших, особливо для поранених стрільців. Вона фактично працювала при штабі загону секретаркою, але під час бою ніколи не залишалася позаду, була разом з нами, повстанцями, на першій вогневій лінії. Її присутність, відвага підіймали на душі все стрілецьтво. Не буду багато говорити, візьми і перечитай оту маленьку записку від командира загону.

Я взяла, почала читати. Там було лише кілька слів, але дуже промовистих. Писав хтось мені невідомий: «Ваша донька не осоромила вас, ні вашої рідні, ані неньки-України. Можете сміло гордитись нею. Загинула як герой на полі бою, зложивши своє ще зовсім молоде життя на жертвовник Батьківщини». Далі слідував підпис...

Катря замовкла, мовчали і ми. Малий Петрусь бігав за метеликами, а опісля зайшов до гурту наших друзів. Там забавлявся розмовою, його дзвінкий дитячий сміх лунав далеко, долітаючи до наших вух.

Тарас і Євген піднялися:

– Треба подумати, щоби щось перекусити, – сказав Євген. – Ви зачекайте тут, а ми двоє підемо, постараємося щось дістати та принесемо сюди.

Вони пішли, і Катря почала дальше розповідати, що в ту ніч розказав їй цей старший віком повстанець:

– Наш малий повстанський відділ та охорона штабу перейшли до невеликого лісу. Навкруги було чути цокотіння скорострілів, розриви мінометних та гарматних стрілен. Ішли завзяті бої. Часто горою пролітали літаки – двокрилі розвідувачі, звані кукурудзниками. В той час більшовики кинули великі сили, не лише спецвідділи НКВД, але також звичайні військові частини червоноармійців, що повертали після закінчення війни. Ті, другі, не дуже охоче в'язалися боями з нашими відділами. Обходили, обминали нас. Коли змушені були вступити в бій, то при першій перестрілці відступали. Але енкаведисти йшли у вогонь.

Наш відділ отаборився на краю лісу. Поставили навкруги охорону та кулеметні застави. В штабі почалася нормальна праця, вислали розвідку і зв'язкових в терен. Була передобідня пора, коли поспішно прибув розвідник і зголосив, що в наш бік йде велика кількість війська і що вже недалеко від нас ворожі передові частини. Командування видало відповідні накази зайняти оборонні становища. В штабі все спакували, а деякі важливіші речі добре заховали. Кулеметна обслуга приготувала змінні вог-

неві місця, наповнили набоями порожні тасьми і повкладали їх в скриньки. Командири пильно слідували за рухами ворога, вислали зв'язкових до іших відділів за допомогою. Ворог, мабуть, добре знав, кого має перед собою. Тим разом наступали червонопагонники – йшли трьома лавами, а за собою везли польові гармати та несли важкі міномети. Наказ був не стріляти, а підпустити їх якнайближче. Ворог наближався. Вже добре було видко їхні постаті, коли вони розпочали в наш бік стріляти та кричати: «Бандерівці, здавайтеся!»

По лінії передали наказ, щоби за всяку ціну першими серіями знищити ворожу кулеметну обслугу. Стрільці з готовою зброєю чекали. Понад наші голови свистіли кулі, розривалися гарматні та мінометні стрільна. Від першої ворожої лінії нас відділяє відстань триста метрів, двісті і менше. Нарешті заговорила повстанська зброя. Ворожі лави захиталися, впали, чути зойки поранених, крики і лайку їхніх командирів. Друга лава змішалася з першою, зриваючись до наступу.

Але наш вогонь не вгаває – заговорили ручні гранати. Ворожі позиції перед нами на відкритому полі і на дуже близькій віддалі – вже не можуть під нашим вогнем встояти. Червоні відступають, змішуються з третьою своєю лінією, їхні командири переформовують частини. Знову розпочався сильний артилерійський і мінометний вогонь по наших позиціях. Поміж нами є вже поранені і вбиті стрільці. Ворог знову готується до наступу, артилерія і міномети зміцнили свій вогонь, помалу пересувають поле обстрілу в глибину лісу, падають повалені дерева, повстанці глибше вкопуються в свої стрілецькі доли. З нашого боку ніхто не стріляє, заощаджують набої. Маруся серед нас, перев'язує легше поранених, які не покидають своїх бойових становищ. А тяжко поранених виносить подалі від лінії обстрілу. Де в неї стільки сили і злагодженості береться? Усміхнена, потішає, підбадьорює інших.

Ворог не наступає, а раз по раз вистрілює вгору ракети – мабуть, повідомляє своїх і просить допомоги. Було вже пополудні, канада дещо зменшилась, наше командування видало відповідні накази. Стрілецьтво готується до рішучого бою: готують гранати, витягають з наплечників набої, протирають їх і кладуть так, щоби все було готове і під рукою. Всі в напруженні чекають. Знову зміцнився обстріл важкої зброї, ворожі лави посуваються вперед, але дуже обережно. Їхні старшини заохочують криком «Вперед!» і матюканням.

Маруся прибігла з повною торбою матеріалу для перев'язок до нашої оборонної лінії. Перед нею на відстані сорока метрів двоє стрільців при кулеметі, третій дещо позаду готує тасьми. Раптом сильний розрив мінометного стрільна. Марійка впала, її обсипало землею і галуззям дерев, але вона зривається і біжить вперед до перевернутого кулемета. Оба кулеметники вбиті. Дівчина хапає кулемет, встановлює

його і сильно притискає до свого рамена. Надбіг з повними скриньками набоїв третій стрілець з кулеметної обслуги. «Марусю, залиши мені це, – сказав він, – ти ж жінка і, може...». «Не журися, друже, я добре знаю, як володіти тою машиною, – відповіла вона. – Ти зроби місце, приготуй гранати та допоможеш мені, бо зараз почнеться». Стрілець відтягнув убитих друзів дещо в ліс і підповз до Марійки з лівого боку.

Обстріл ворожої важкої зброї перенісся в глибину лісу, відтак замовк. Більшовики підсувалися щораз ближче. Вже на малій віддалі зірвалися до наступу. Знову заговорила наша зброя – крики, стогони, накликування. Більшовики залягли і сильним вогнем почали поливати наші позиції. Маруся вже двічі замінювала гарячу кулеметну цівку, напроти неї рідшали ворожі ряди. Ворог зауважив це і скерував в її бік вогонь кількох кулеметів. Але вона схоплюється з місця і змінює позицію. В цей самий час куля прошила їй ногу. Незважаючи на це, вона продовжує цільно стріляти короткими серіями. Лише по якомусь часі сказала: «Друже, зніміть мені лівого чобота та забандажуйте ногу. Чую, що забагато крові там назбиралося». Стрілець зробив перев'язку і попросив Марійку, щоби передала йому кулемета. Вона усміхнулася до нього і промовила: «Готуйте, друже, тасьми з набоями, щоби не забракло». «Та вже, Марусю, не забагато їх маємо, а амуніційних возів тут нема», – стурбовано мовив стрілець. «Нічого, скільки є, – відказала спокійно, – у нас ще є гранати».

Коли вона замінювала цівку свого кулемета, прошила її серія вистрелів з ворожого автомата. Осунулася набік і промовила: «Тепер, друже, займіть моє місце». Стрілець криком повідомив, що Марійка важко поранена. Надбіг чотовий і разом з санітаром на руках винесли дівчину з поля бою.

Ворог, не дивлячись на важкі втрати, не відступав, але ані на крок не посунувся вперед. Стрільці, довідавшись про поранення санітарки, ще з більшим завзяттям відбивалися, стріляли спокійно, але влучно. Марійку занесли до медпункту, перев'язали. Рана була дуже важкою – дістала автоматну серію в лівий бік, а одна куля прошила їй груди. Додавалось ще поранення в ногу. Усміхалася блідими устами, просила відшукати торбу з її речами і принести до неї. Бій не вгавав, більшовики не рвалися до атаки, видно, чекали підкріплення. З правого боку нашої лінії зміцнився вогонь, а відтак – відгук голосів: «СЛАВА, СЛАВА!». Нам прийшла допомога, ми були врятовані. Стрільці вхопили гранати і з окликом «СЛАВА!» кинулися в протинаступ. Ворог не витримав і панічно почав втікати, залишаючи на полі бою вбитих і поранених своїх бійців та зброю.

Вечоріло, зробили збірку, перевірили бойовий стан нашого відділу. Підібрали всіх наших вбитих і поранених стрільців. Марусю навкруги обступили друзі, всі потішали, говорячи, що видужає і знову

буде разом з ними громити ворогів. Обіцяли, що будуть чекати на неї. Маруся лише усміхалася, бо не було у неї сили, щоби кожному дати відповідь. Попросила, щоби розпакувати її наплечник і знайшли там хустку. Хтось з друзів подав хустину. Вона просила розтяти її на дві однакові частини. Потім взяла в свої руки, довго мовчки дивилася на неї, відтак піднесла очі, глянула в наш бік і усміхнулася. Опісля спокійно та виразно промовила: «Друзі, не згадуйте мене лихом. Була такою, якою мене всі бачили і знаєте. Іншою бути не змогла б, та вже й не буду. Ви потішаєте мене – дякую за це, однак я сама чую, що мої хвилини почилені і я незабаром відійду з того світу. Не шкода мені моїх молодих літ, жалую лише, що не можу більше нічого доброго для вас та для нашої Неньки-України зробити. Жаль моєї матері старенької і сестри, і що я так далеко від них, але таки у своїй Українській землі, буду спочивати. Поховаєте мене у спільній братній могилі разом з друзями». Тоді звернулася до командира: «Вас, друже, прошу повідомити мою стареньку матір та сестру. Передайте одну половину тої хустки. Розкажіть їм все про мене. Другою половиною прикрийте мені очі, щоб хоч стільки з родинного дому, від рідної неньки залишилося навіки зі мною».

Маруся замовкла, мовчали стрільці, дехто нишком обтер сльозу. Командир нахилився, поцілував її в чоло, забрав хустку і відійшов. Наказано було відходити з того місця. Поранених під охороною мали відпровадити десь на лікування. Над'їхали вози, санітари розміщували на них бійців. Підійшли з ношами до Марійки. Вона лежала, прикрита коцом, і усміхалась, неначе б спала. Зупинилися над нею, один із них взяв її руку – була ще тепла. Клякнув на коліна, приложив вухо до грудей – серце вже перестало битися. «Не тривож її, – сказав другий санітар, – хіба не бачиш, що вона заснула сном вічним. Не буди, бо і так не розбудиш. Один Бог міг би це зробити, та нехай Він, милосердний, там, у засвітках, опікується її душею».

Катря обтерла хустиною сльози і продовжувала оповідати далі:

– Все вже готове, висунуто бічні і передню охорони. Відділ рушив вперед, всередині похідної колони знаходився наш табір. Вбитих в бою наших стрільців забрали зі собою. Марусю несли на коці чотири стрільці.

Відділ посувався обережно і тихо в напрямі великого лісового масиву. По яких двох годинах перестанок. Перед нами був ліс, розвідка пішла перевірити, чи нема часом ворожої засідки. Незабаром рушили далі. Після півгодинного маршу лісовими просіками і бічними доріжками зупинилися на малій поляні, розставили стійки і оборонні застави.

Вбитих поклали в один ряд. Посередині лежала Маруся – усміх все ще грав на її устах. Стояла почесна стійка. Стрільці копали для полеглих спільну могилу, інші готували березовий хрест. Могила готова. Невелику групу стрільців поставили чотирикутником з одним відкритим боком, по

краях стояли командири. Принесли вбитих, щоб уложити на вічній спочинок. Хвилина мовчання, відтак лунає наказ: «Цілість, струнко! Крісом почесть дай!» Стрілецтво виструнчилося і бойовою зброєю віддало честь полеглим друзям. Всі тіла поклали до спільної могили, а мою сестру посередині. Командир загону виконав прохання Марусі і сам власноручно накрив її обличчя хусткою. Знову наказ: «До ноги кріс, спочинь!»

Виступив політвиховник. Свою коротку, але багату змістом промову закінчив прощальними словами: «Спіть, бойові друзі, прощай, подруго Марусю! Ви впали на полі бою, як герої та борці за славу і волю України. Нехай наша Волинська земля, яку ви так любили, за яку кров свою пролили, буде для вас легкою. Ми, що залишилися живі, ніколи не забудемо вас, а ваша геройська постава і смерть дасть нам всім ще більшої наснаги, запалу до праці та боротьби, щоб прискіпити день волі нашій Батьківщині – Україні». Віддавши честь, відійшов і став у ряд поміж старшинами.

Санітари вкрили тіла вбитих коцями, а поверх брезентовими палатками. Старшини і стрілецтво, востаннє прощаючись з товаришами, кидали по жмені чорної землі. Засипали діл, а зверху насипали невеличку могилу, яку обложили морожиною, з боків посадили корчі, а на верх поставили білий березовий хрест.

Вороги не дуже любили такі пам'ятники слави і часто нищили могили. Тому повстанські сапери уміло замінували верхню частину, щоб ніхто ніколи не порушував вічного сну героїв...

Надійшли Євген і Тарас, а з ними малий Петрусь. Хлопчик підбіг до своєї мами, обняв її за шию і сказав:

– Мамо, ти не будеш на мене сварити, що я не при тобі? Правда, що не будеш, матусю? Мені там добре і весело бавитися, я хотів би залишитися з ними на все.

– Ти залишив би маму саму? – запитала Катруся сина.

– О, ні-ні. Ти би була з нами, і татко також, нам добре було би всім разом, – сказало мале дитя.

Катря не відповіла нічого, лиш похитала головою. Євген і Тарас поклали принесені харчі – те, що змогли дістати: воду, хліб, сіль та якусь з хліба зварену, доволі густу кулешу. Хліб розділили на рівні частини. Петрусь віддав свій шматок мамі: «Візьми, мамо, – сказав він, – я не голодний. Мене там ті добрі люди нагодували. Я, мабуть, вже знову піду до них, але, як ти, мамо, лиш кликнеш мене, я зараз прибіжу». І, підскакуючи, побіг в бік друзів.

Перекусивши, напились теплої води, почали розмовляти про те, що ось вже південь, а «чукча-поїзд» не надходить. Хто знає, коли приїде та куди повезе. Катря мовчала. Щоби заохотити її до дальшої оповіді, Павло запитав:

– А що ж з мамою сталося, Катрусю?

– Коли не байдуже вам чиесь горе, то я буду розповідати дальше, – сказала Катря.

– Ваше горе, Катре, – є нашим горем. У нас в кожного були свої родини. З тих друзів, яких ось тут бачите, більше десяти років ніхто не має ніякої вістки від своїх близьких. І ніхто не знає, що з ними сталося, чи живий хто з них, та де за ними шукати.

– Чи ж справді так є? – спитала Катруся.

– Так, Катре, то правда, – сказав Євген. – От хоч би Тарас. Щойно два місяці тому, як довідався, що його родина вивезена десь аж на західні землі у Польщі, а Павло зовсім не знає, де його родина.

Жінка знову почала розповідати:

– Слів, які сказав мені цей невідомий повстанець, ніколи не забуду, до смерті пам'ятатиму та синові, як доросте, перекажу. Хто це був – я не знаю. Може, командир загону, а, може, хтось з його близьких друзів. Закінчуючи розповідати, сказав: «Відійшли ми дальше вглиб лісів, щоб приготуватись до зими, що надходила. Це було восени 1945 року. Бої не вгавали, праці було багато. Неможливо було швидше принести цю жахливу звістку у ваш дім. Знаю, що нелегко буде вам це пережити. Особливо мамі, але пам'ятай, що таких випадків зараз тисячі тисяч у нас на Україні». І замовк.

Я глянула на маму. Вона вже спала, дихання було спокійне. Опісля підійшла до кухні, відчинила дверцята. Незнайомі повстанці піднялись з лавки, один підійшов до мене і сказав:

– Не розпалюй в печі і не готуй для нас нічого. Ми в іншому місці знайдемо, що нам буде потрібно. Нас тут є більше, і ми не могли б так спокійно сидіти тут у хаті, коли б не була розставлена охорона. Дим з комина та ще в таку пізню пору може насторожити ворога. Оглянувшись навкруги, додав:

– Та й у тебе, небого, і палити нема чим, та, мабуть, і з харчами важко.

Потім подумав хвилину і сказав:

– До тебе в найближчому часі зголоситься хтось, а ось тобі і його кличка. Запам'ятай її добре, по ній упізнаєтесь. Це лиш одна-єдина особа, з якою ти будеш пов'язана. Ми вам допоможемо, якщо слухатимеш поради, яку дасть тобі той «хтось».

На прощання обидва подали мені руки, кажучи:

– Здорови маму, може, ще колись зустрінемося в житті, – вийшли і зникли в п'ятні ночі та снігової завірюхи.

Я погасила світло і зняла заслонку з вікон. Розібралася та положилася обережно на ліжко поруч з мамою. Довго не могла заснути, в моїх вухах дзвеніла розповідь незнаного повстанця. Здавалось мені, що бачу свою сестру при кулеметі в бою, бачу її пораненою, як про-

щається зі своїми бойовими друзями, бачу їх спільну могилу. Нарешті сон зморив мене, і я заснула. Надранок, коли я прокинулась, відчула мамину теплу руку на моїй голові, яка ніжно гладила мене. Зауваживши, що я відкрила очі, тихо спитала мене:

– Вже відійшли?

– Так, мамо.

– А що ж розказували про нашу Марійку?

– А не будеш плакати?

– Ні, доню, ні. Вже сліз не маю. Я давно їх виплакала ще молодою за моїми старшими братами, які пішли в 1918 році на Українську війну та й більше не повернулися. Пізніше за чоловіком, твоїм батьком, а до того, що сталося з Марусею, я була давно приготована. Хоча у своїх молитвах просила Всевишнього Отця про пощаду і ласку для неї, але що ж – така вже вояцька доля.

Я швидко розповіла мамі все, що я почула. Вона не плакала, лиш важко зітхнула та почала тихо молитися. А я пішла до праці. Тяжко мені було того дня працювати, голова боліла, робота не йшла, як потрібно. Але вдавала, що задоволена та що мені весело. Однак, жінки, які працювали зі мною, почали приповідати: «Закохалася наша Катруся. Ось, бачите, які кола по-під очима з'явилися? А як його звати?» Не до жартів мені було в ту пору. Добре, що закінчився день праці, і я побігла додому.

Вдома було чистенько і тепло, в кухні горів вогонь. Мама варила вареники.

– А що то у нас сьогодні за празник? – запитала я.

– Швидше, поминки – це краще пасувало би до сьогоднішнього дня. Але то, доню, ні се, ні те. Вдень приїжджала до нас Василева мама та й привезла трохи дров, два мішки картоплі, дещо муки, крупи та й омасти. Тішилися дуже, бо дістала листа від Василя. Ось він є тут, прочитаєш по вечері. Я не хотіла їй попсувати настрою та ані словом не згадала про смерть нашої Марусі.

Повечерявши, я сіла прочитати листа. Василь писав мамі, що ще два рази був легко поранений. Зараз він на Уралі, в робочому батальйоні. В них йде поголоска, що незабаром їх мають демобілізувати, і він має надію, що на жнива приїде додому. До жнив було ще далеко – більше як півроку. Писав, що також відправив листа до мене та жде відповіді. Я почала нетерпеливо чекати. За три дні надійшов лист. Василь гарно описав своє пережиття останніх часів на фронті, після поранення та теперішню працю. Закінчуючи, запитав мене, чи я не змінила своєї думки та чи буду далі на нього чекати. Того ж вечора я відписала. Потішала, як могла, обіцяла чекати, лише ані словом не згадала про Марійку.

Одного вечора прийшла до мене одна моя подруга – молода дівчина. Я похвалилася і прочитала їй листа від Василя. Вона кинулася

мені на шию, шепочучи на вухо: «Ти щаслива, Катрусю, ти щаслива. Маєш когось, хто тебе любить, чекає хвилини, щоб якнайшвидше зустрітися з тобою».

Я просила про те нікому не говорити. Вона обіцяла, але таких секретів у молодих дівчат не буває. Вона розказала ще комусь, і за два дні всі працівники нашої робітні знали про все та наполягали, щоб я принесла того листа та всім уголос прочитала.

Читала під час нашої коротенької перерви. Всі мовчали, дехто втирав сльози. Особливо ті, яких чоловіки, брати чи наречені не повернулися з фронту. Відізналась жінка середнього віку:

– Не плачте, любі жіночки, ніхто не знає своєї долі наперед.

Це була правда. Не знала ще тоді я, що доля для мене готує, і яким то моє майбутнє буде.

Якось, коли я поверталася додому, перестрів мене якийсь селянин в баранячій шапці, з підв'язаним хусткою ковніром кожуха і з бато-гом в руках. Сказав до мене якесь слово – я не встигла зрозуміти.

– Що-що ви кажете, дядьку?

Він повторив, я зрозуміла і почервоніла аж до вух. Це була кличка. Оглянулася навкруги і подала відозву.

– Підеш на віддалі за мною, дівче, на базар. Підійдеш до саней, де я буду стояти. Купуй у мене все, що побачиш. На ціну не зважай, торгуйся голосно. Ціни не лякайся, вона спеціально втричі завищена, щоби ніхто не купив. Опісля я завезу тобі це все до вас додому, а в хаті поговоримо про все, що треба, – обернувся і відійшов.

Я пішла в бічну вуличку, перетяла другу та увійшла на ринок. Здалека побачила того селянина. Він підгортав перед кіньми порозкидане сіно. Якась жінка підійшла до саней, подивилась, попробувала рукою, опісля стала щось з господарем говорити. За хвилину почувся її крикливий голос:

– Ти збожеволів, старий, чи що? Дивись, аж таку ціну каже – втричі дорожче, як всі беруть. А де ж тих грошей набрати стільки? Десь інші продають дешевше, а той, як Антипко за перець, цинить.

– Йди, купуй у кого дешевше, а я свого товару за таку ціну не дам. У мене все добре і свіже, а у других Бог зна яке. Йди геть, молодиче, ти у мене покупцем не будеш, – буркотів собі під ніс старий.

Я зупинилася біля саней. Жінка голосно сміялась:

– Кажеш, усе свіже та добре. А дрова також свіжі і добрі? – спитала дотепна молодича. – Мабуть, старий діду, маєш зуби щура, а шлунок африканського страуса, що вмієш на смак і свіжість дерево пробувати.

– Дрова добрі, бо здорові і сухі, – сказав господар.

– Втікай, дівонько, геть від того старого харциза. Він тебе ошукає, – вже відходячи, сказала жінка.

Ми торгувались голосно.

– Кажеш, що ти кравчиня? Це добре, дам дешевше, але маєш старій дещо пошити. Зате підвезу тобі все під хату. Згода? – спитав мене.

– Згода, дядьку.

– То сідай на сани, – і згорнув з-перед коней сіно та поправив упряж.

Ми поїхали в напрямку нашого дому. Сани зупинилися на подвір'ї перед порогом хати. Мама вже стояла у відчинених дверях. Поглянула на мене та запитала:

– Де ж то ти, дівонько, так довго барилася?

– Та ж бачите, що не дармувала. На базарі купила дещо та й додому привезла.

– Ви, тіточко, загрийте гарячого чаю, а то я зовсім замерз на базарі. Мушу зараз вертати, а дорога далека. Не зашкодило б трохи підкріпитися та погрітись.

Ми знесли все до сіней. Господар накрив коней, дав їм сіна. Опісля зайшли до хати. На столі парувала гаряча квасолева юшка зі шкварками. Селянин скинув кожух та почали вечеряти. Накінець мама подала узвар зі сушених грушок і яблук.

– У мене мало часу, – почав говорити старий. Слухай уважно та запам'ятай добре – так, як скажу. Ти на роботі читала листа від хлопця з війська – це добре. Тільки будь розумною і добре думай, якого листа можеш читати. Надалі мусиш розпочати шити у себе вдома вечорами – з двох простих причин: як будуть приходити до тебе з шиттям люди, то легше і непомітно може прийти хтось, з ким ти можеш говорити, кличка залишається наразі та сама; друге – будеш охоронена від залицання червоноармійців і всякої іншої голоти, яка вже починає заходити вечорами до хат, де живуть молоді дівчата. Шийочи і роблячи примірку ввечері для жінок представників теперішньої влади, ти матимеш змогу випросити небажаних кавалерів з хати. Так повториш кілька разів, а відтак вони самі більше до вас не заглянуть. Тут начальником військкомату є капітан, здається, білорус за національністю. Візьми листа від свого нареченого і зайди до нього до хати. Він має дружину і три доростаючих доньки. Добре було б, щоби ти перше поговорила з його дружиною. Скажи їй, що твій наречений ще не демобілізований, що у вас біда, всього бракує, а найгірше – нема чим палити. Попросиш, щоби її чоловік виділив тягарове авто і кількох солдат привезти дров. Не забудь сказати, що ти кравчиня і за цю послугу щось пошиєш для неї чи для її доньок. Будь певна, що вона полагодить сама з чоловіком все. Поїдеш з ними у Монастирський ліс. Там стоять сухі березові сяги. Коли б запитали, звідкіля знаєш, скажеш, що ходила восени за грибами та бачила. Наші вас не обстріляють, бо будуть знати хто, куди і за чим їде. Як пошиєш дещо для родини капітана, то будеш мати більше таких, бо сорока сороці

завжди скаже. При тому ніколи їх про ніщо не питай, а лише добре слухай і запам'ятовуй. Як щось важливе буде – скажеш, куди треба.

Господар одягнув кожуха, скрутив цигарку, попросився з нами і вийшов. Швидко обладнав коней і в ту ж хвилю від'їхав.

– Де ж тих грошей взяти, щоби за це все заплатити?

– Не питай, мамо, хіба ж ти не бачиш, хто нам поміч прислав? Це ж вони – незнані лісові гості.

На роботі одна з жінок оповідала, що в неї по сусідству, в старих Підгайних живе якийсь військовий з жінкою і трьома доньками, і Підгайні відступили йому більш, як половину хати. Я відразу подумала, що то буде, власне, та родина, про яку мені говорив старий господар. Вирішила наступного дня піти та поговорити з капітановою. Сказала про це мамі. Вона подумала хвилину і відповіла:

– Будь дуже обережною, доню, знай, що говорити маєш.

Рано, як завжди, пішла знову до роботи. Того дня чомусь не було багато праці, після обіду всі машини зупинились. Я почистила своє робоче місце, підійшла до бригадирші та попросила, щоби мене звільнила на тих кілька годин. Сказала, що хочу піти до воєнкомату.

– Мабуть, хочеш просити, щоби швидше здемобілізували з війська твого Василя?

– Те і друге, тітко.

– Так йди і пробуй, може вдасться.

Це була місцева добродушна старша жінка, при тому розумна і прекрасно зналася на кравецтві.

Вийшовши з працівні, направилася до Підгайних. Зближаючись, побачила, що старенький Підгайний, одягнений в кожух, щось порядкує на подвір'ї. Я підійшла ближче і привіталась.

– Йди, йди, доню, швидше до хати, – сказав він, – бо замерзнеш. Гляди, яка стужа надворі. Постукай в перші з лівого боку двері і заходь досередини.

Я так зробила. За хвилину сиділа в теплій кухні при столі, ведучи розмову зі старенькою Підгайною. Розказала їй все, за чим сюди прийшла. Вона уважно вислухала мене:

– Спробую вам допомогти. Сама буду просити за вас. Не журись, зараз якась із дівчат прибіжить сюди до мене, бо вони мене люблять і бабою звать. Справді, незадовго двері відчинилися і вбігла досередини дівчина, тримаючи в руках якусь посудину.

– Я тобі, бабо, картопляників принесла, – голосно сміючись, сказала вона. – Сама пекла. Повір, що правду кажу. Сама пекла – так, як ти мене вчила, – і поставила на стіл перед Підгайною тарілку. Побачивши мене, чемно привіталась.

– Добре, добре, Надю. Дякую, що дбаєш за мене. А скажи-но, дорогенька, тато і мама вдома?

- Тата нема, а мама щось там читає.
- Чи не могла б ти покликати маму до мене?
- Покличу, чому би ні, – і вибігла з кухні.

За хвилину увійшла до нас середнього зросту, щупла, але на вигляд енергійна жінка. Привіталась і сіла біля старої.

Підгайна розповіла все про мене, хто я та за чим прийшла сюди. Я витягнула листа від Василя. Вона прочитала його.

– Думаю, що це не велика штука. Напевно, вдасться все зробити. Але знаєш, я мушу спочатку з чоловіком поговорити. Приходь завтра ввечері – сама побачишся з ним. Він, напевно, погодиться на те. Я вже постараюся якось то полагодити, – моргнула на стареньку та задоволено посміхнулася. – Кажеш, що ти кравчиня, вмієш шити? О, то такої мені потрібно, та не лише мені, а ще другі питають. Обов'язково буду в тебе зі своїми дочками.

Надворі почувся гамір і якийсь жіночий сміх.

– То, мабуть, до мене йдуть мої знайомі, – сказала вона і підвелася.

Біля дверей зупинилася і повторила:

- Завтра ввечері приходь обов'язково.

Ми ще поговорили зі старенькою Підгайною. Я подякувала їй і сказала, що завтра прийду.

– Приходь, приходь, дитино. Приходьте обидві з мамою, рада буду вас бачити, поговорити.

Здавалося, що все йде добре – в хаті тепло, дров мали доволі, з харчами було дещо гірше, але якось собі радили. Я мала дуже багато роботи вдома. Дехто говорив мені, щоби покинула працю в кравецькій майстерні і шила виключно у себе в хаті. Але мої незнані друзі, з якими я зв'язку не рвала, наказали мені, щоби того не робити. Мама була цілий час вдома, пильнувала, доглядала мене, як малу дитину.

Зближалася весна 1946 року. Сніг стопився, надворі робилося щораз тепліше. Почали повертатися птахи з вирію, бузьки на сусідській стрісі поправляли своє гніздо. Парував пахучий волинський чорнозем, тільки не так радісно і весело, як раніше. Плугатарі йшли в поле. Колективізація зробила своє нищівне діло. Мама почала копати маленький город, робити грядки, садити всяку всячину.

Одного дня, повернувши з праці, застала у нас Василену маму. Обидві з моєю вони про щось говорили і були дуже зажурені. За хвилину довідалася, що Василя маму змусили здати землю до колгоспу. Забрали коні, дві корови та увесь господарський інвентар. Збіжжя вдалося заховати. Стратила всю охоту до життя, чекала, щоби побачити сина. Ми з мамою розраджували, потішали її. Сиділи надворі перед хатою. Може, перший раз

від довгого часу ближче придивилась до своєї неньки. Лице змарніло, на чолі повно зморщок, руки худі-прехуді, а очі глибоко запали в очодолі. Я мовчки притулилася до неї, і якийсь невитлумачений жаль і смуток огорнув мене. Невже мама хвора, невже мені доведеться втратити найдорожчу істоту, яка дала мені життя, виховала мене та зараз так береже від всього злого. Дрож пройшла по моєму тілі, а серце від болю стиснулося.

– Тобі, мабуть, холодно, доню. Ходімо в хату, а то я, заговорившись, забула, що ти голодна з праці прийшла. Та й нам пора дещо перекусити, – сказала моя матуся.

Я ще поправила нашої дещо з одежі, і опісля відправили її додому. Просила відвідувати її, як будемо мати вільну годину. Я ні про що не питала свою маму. Знала, що вона скаже мені сама, бо тільки мене одну мала і тільки передо мною могла всі жалі і своє горе відкрити.

Під кінець травня однієї неділі пополудні мама сказала, що мусить пожитися до ліжка, бо вже від деякого часу почуває себе дуже погано.

– Підеш, доню, на село до Василювої мами та й попросиш для мене липового цвіту та м'ятки. Може дістанеш трохи бджолиного меду, тільки не барись задовго.

Я взяла хустку і гроші та вибігла з хати. Мама Василя допомогла мені дістати потрібні речі. Обіцяла постаратися ще більше принести. Повернувшись, приготувала чай із того зілля, напоїла та нагодувала неньку. Їй щораз ставало гірше. Крім чаю, не могла нічого їсти. Я звільнилася з праці, пильнувала і доглядала мою стареньку матусю. Часто заходив до нас лікар, приписував ліки, але то все не допомагало. Маму забрали до лікарні. Я днями і ночами була біля неї, але до двох тижнів вона померла. Передчула свою смерть наперед. Прощаючись зі мною, сказала: «Залишаю тебе, моя сирітко, самою. Бережи себе і свою честь, не в'яжись з лихими людьми. Якщо поверне Василь, виходь за нього заміж. Коли він не змінився, то добре вам буде разом жити». Помовчавши трохи, зачала знову: «Та половина хустки, яку Марійка передала нам, лежить в старому куфрі. Візьми і розділи її надвоє: одну частину залиши собі, а другу вложи мені в домовину».

Я схилила голову на мамині груди та почала тихо ридати. Її немічна рука гладила мене. «Не плач і не тужи, доню, – потішала вона мене, – всім нам туди дорого. Я прожила свій вік, виховала вас двох. Вчила, як любити свій край, свій нарід. Марійки нема, вона вже на правді. Дай, Господи милосердний, щоб ти, доню, діждалася своїх діток та виховала їх на добрих людей. А тепер йди додому, лиши мене саму – хочу відпочити. Приходь завтра до мене, буду чекати».

Довго не спала тієї ночі, все переходило в моїй пам'яті, почавши від дитинства. Рано прокинулася, побігла до лікарні побачитись з мамою. Не застала її більше живою. Мама моя вночі померла.

Похорон був дуже скромний. Заледве кілька людей прийшло, поміж ними Василева мама та обоє старенькі Підгайні.

Цілковито порожньою стала для мене хата, ніхто більше не чекав тут мене. Не було ні накритого столу, ні ласкавого усміху. Я гарно впорядкувала могилку мами, посадила квіти, барвінок, а по боках два корчі калини. Замовила залізний хрест та огорожу. Всі вільні хвилини, а, головне, в неділю була на цвинтарі, розмовляла, радилася з мамою про життя. Дещо занедбала себе, змарніла. Добрі люди співчували мені, потішали. Василева мама запропонувала мені перейти жити до неї, кажучи, що удвох буде нам відрадніше, краще. Я, можливо, і погодилась би, але одна річ не дозволила мені рішитися на цей крок: що може подумати про мене Василь, коли повернеться і застане мене в себе в хаті? Може, ще й подякував би за це, що заопікувалася його старенькою мамою, а, може, собі подумає: дивись яка, сама у хату прийшла. Тим паче, що нас розділяла більш як дворічна розлука. За винятком кількох Василевих листів, я більше нічого не знала про нього. Міг змінитися, навчитися матюкатись, як інші солдати. А найбільше тривожило мене те, що може повернутись і привезти зі собою з московщини якусь кралю, або й зовсім додому не повернеться. Такі ж випадки у нас траплялися. Вирішила залишитися у своїй хаті. Для власного заспокоєння багато працювала, щоб не думати ні про що. Часто, як раніше, ходила на цвинтар та довго сиділа над могилкою мами.

По жнивях повернувся Василь. На другий день увечері зайшов до мене, розмова не в'язалася, тим більше, що в той час у мене були дві жінки, яким навіть приємно було порозмовляти, пожартувати зі щойно демобілізованим. Годі було відв'язатися від настирливих цокотух. Тож попросив мене, щоб колись вдень, як буду мати можливість, прийшла навідати його маму. Я пообіцяла прийти.

– А чому маму відвідати, а не тебе? – запитала жартома одна з присутніх. – Я сама ніколи б не відмовилася від такої пропозиції, дуже радо прийшла б.

Василь, не сказавши ані слова, попрощався і вийшов.

Закінчивши все, віддала роботу жінкам. Вони заплатили мені за працю і також вийшли. На подвір'ї було ще чути їх розмову та сміх.

В неділю по обіді зібралася, вийшла за місто і поволі стежками пішла до села. Зайшовши у садок, призупинилася біля повітки, де колись з Марусею і мамою обдирали кукурудзу. «Йти чи завернути?» – питаю в думці сама себе. «Йди, йди доню», – так, наче хтось підказав мені збоку. Я рішучим кроком пішла до хати і зайшла досередини. Василь, який перед тим щось читав, встав. Ми привіталися, він попросив мене присісти.

Сіли біля столу напроти одне одного. В хаті було тихо, чисто, пахло рум'янком та м'яткою. Мами не було в хаті, вийшла десь до су-сідів. Василь, мабуть, чекав на мій прихід. Почалася розмова.

– Я не буду питати тебе, Катрусю, ні про що, – сказав він. – Де-що знаю від своєї мами, дещо від людей. Це ще засвіжі рани, щоби їх поновно розривати. Колись розкажеш мені сама з усіма подробицями. Слухай, розкажу тобі про себе, – і почав оповідати про фронтові страхиття, про поранення, про все, що бачив та пережив за той час. Оповідав дуже гарно. Я так заслухалась в його мову, що, здавалося, ніби сама те все бачу, переживаю, відчуваю біль ран. Не почула, як двері відчинилися і до мене підійшла його мама, обійняла та поцілувала в голову.

– Ой, пробач, дитинко. Ти тут чекаєш, а я там забарилася з тою Сидорчихою. А Василеві навіть не в голові, щоби прийняти як слід нашу гостю. Та й не знаю, чи взагалі він вміє це зробити. Кажу тобі, Катрусю, ті мужчини зовсім не розуміються на речах, до нічого не здалі та й годі.

– Мамо, чи на правду я заслужив, щоб ви мене лаяли?

– Заслужив, так, заслужив. Я ж тобі розказувала, скільки вони разом з покійною мамою мені допомагали за той час, як тебе не було вдома, а ти що? Не міг сам, то було мене покликати.

– Не сердіться на нього, тіточко. Ми так заговорилися, що невідомо, як той час так швидко минув, – сказала я і встала, щоб допомогти старенькій.

– Василю, витягни обрус, там у скрині зверху лежить, а ти, Катрусю, накрій ним стіл. Я швиденько, у мене завжди під руками щось є готове.

Вечоріло, Василь відпровадив мене аж під хату. Досередини не заходив, розмовляли на подвір'ю. Коли прощався, запитав мене, чи я не змінила думки, чи хотіла б вийти за нього заміж. Перепросив та сказав, що не мушу дати відповідь в тій хвилині, що маю час подумати. Та ще, чи зможу прийти наступної неділі. Я погодилася. Він був опісля кілька разів у мене, а незадовго ми взяли шлюб. Весілля було скромне, без пиятики, співів і танців. Після весілля я перейшла жити до Василя. Мою хатку в місті продали, а деякі кращі речі перевезли до себе на село.

Василь працював механіком і водієм комбайнів на машино-тракторній станції. Я дістала роботу в дитячих яслах, бо любила дітей. Мама господарювала в хаті.

Мій чоловік часом вночі виходив з дому. Я знала про це, але не питала і не боронила йому ніколи. Ми жили небагато, але щасливо. Та недовго тривало наше щастя, всього два роки. Жива в 1948 році були багаті, збіжжя гарно зародило. Василь працював довгі години на комбайні при зборі урожаю, приходив втомлений, а часом ночував в полі. Я завагітніла, мої близькі знали про це.

Одної літньої ночі хтось сильно загримав до наших дверей. Ми схопилися на рівні ноги. Василь витяг щось з-під подушки і підбіг до бічного вікна. Але всюди на подвір'ї і навкруги хати стояли енкаведисти.

«Пізно, – сказав він до мене, – на, сховай чимшвидше». І в моїй руці опинилася холодна сталь пістолета. Подумала, чи не краще відстрілюватися, а опісля покінути з собою. Василь як би вгадав мою думку. «Ні, Катрусю, ні, – прошепотів він. – Ти ж вагітна. Може, буде син, ти мусиш жити для нього, мусиш виховати, розказати про батька, про тету Марійку. Про все, чуєш? Ховай мерщій!»

Почали ламати двері. Василь спокійно відповів: «Хто там? Ще не час на роботу, та й не бачу, щоб десь горіло». Помалу відчинив двері, вийшов у сіни та, щоб дати мені час, почав розпитувати, хто та за чим. Хоч добре знав, хто добувався до дверей.

Я оглянулася навкруги. В куті біля печі стояла березова мітла. Чоловік недавно зробив їх кілька. Швидко вхопила віник, розгорнула дрібні гілочки з долини і в саму середину цівкою до переду встромила пістолет. Затиснувши гілочки, поставила на місце. Сама підбігла до мами, що стояла недалеко та обняла її рукою. Вона була бліда, як смерть, вся тремтіла.

Двері з тріском відчинилися, досередини з автоматами влетіли енкаведисти. «Світи світло, – кричать, – заслони вікна». Я засвітила лампу, витягнула якісь верети та заслонила ними вікна. Почався обшук, перевернули все поза образами, в скринях, на стриху, в коморі. Ходили по стайні, столі, шукали в печі і кухні, перевертали попіл, брутально провели обшук біля нас з мамою. По двох годинах, не знайшовши нічого, сказали Василеві збиратися. Я почала збиратися також. Мій чоловік, зібравшись, попрощався з мамою, а опісля зі мною. Лагідно сказав мені: «Не тужи, Катрусю. Я незабаром поверну. Це, мабуть, якесь непорозуміння».

Під великою охороною вивели його з хати. Я пішла за ними. Недалеко стояли авта півтонівки. Василя закували і посадили зверху. Біля нього стояла озброєна охорона. Я хотіла піднятися догори на машину, вхопилась за бічні дошки. Клятий рябий енкаведист ударив мене прикладом по руках, і я впала на землю. «Чому б'єш її? Вона ж ні в чому не винна», – почула голос чоловіка.

– Мовчи, сволоч, – заревів енкаведист.

– Катрусю, йди додому. Бережи себе і маму. Я, напевно, вернусь незадовго.

Встала, відійшла набік, тримаючи в правій руці свою потовчену, закривавлену ліву руку. Авта рушили, швидко помчали, збиваючи цілі клуби дорожньої пилюки. Трохи постоявши так, пішла додому. Мама чекала на мене біля воріт. «Що з ним? Куди поділи мою дитину? За що забрали його від нас?» – ридала старенька. «Ходімо, мамо, до хати. Хай ворог не бачить і не сміється з нашого горя», – намагалася заспокоїти стареньку.

Увійшовши до хати, помила руку, яка вже встигла спухнути і посиніти. Мама перевинула її чистою льняною шматкою. Надворі загорявся світанок. Ми почали наводити в хаті порядок. Я пригадала собі

про сталеву річ, яку доручив мені в останню хвилину чоловік. Сховала її так, щоб ніхто ніколи не міг знайти. Рано пішла в місто до лікаря.

Лікар оглянув руку та післав на пересвітлення. Довго оглядав рентгенівську знімку, опісля сказав:

– Є лише дві тріснуті кісточки пальців. Я думав, що буде набагато гірше, бо поверхня руки дуже знищена. Не питаю, хто це зробив, бо самому неважко догадатися. Бачив такі речі не раз на протязі своєї лікарської практики.

– Ти працюєш? – запитав він.

– Так, – тихо відповіла.

– Ну, до праці в такому стані ти не підеш. Дам тобі на місяць звільнення, а пізніше побачимо. Що другий день маєш приходити сюди на перев'язку. Зараз тобі її зробить наша медсестра Соня. Коли б було щось гірше з тобою – повідом мене ким-небудь, обов'язково приїду.

Соня делікатно промила руку, положила якоїсь мазі на рани, перев'язала, підв'язала її хусткою через плече поза шию. Я подякувала лікареві і медсестрі, забрала приготовлену довідку і поволеньки пішла додому. По дорозі зайшла до ясел, показала завідуючій моє звільнення з праці. Вона лише сказала: «Як видужаєш, приходи, твоє місце буде на тебе чекати». Ніхто мене ні про що не питав, мабуть, вже село знало про наше горе.

Повернувшись до хати, допомогла мамі упорядкувати розвалене ліжко, позамітала хату, сіни. Мама принесла дров і запалила в печі. Підкріпившись, почали радитися. В нашому селі вже були випадки арештів. Від Киселів сиділи син і невістка. Я вирішила засягнути поради у них, щоб дізнатися, що маю робити, і, насамперед, де мені шукати Василя.

Як зайшло сонце, садками перейшла до Киселів на подвір'я. Стайня була відчинена, мабуть, Киселиха доїла корову. Побачивши мене, сказала: «Зажди, Катре, я зараз закінчу, поговоримо». Справді, незабаром вийшла з повним відром молока. В хаті процідила його до вже готових глечиків, влила гарячого кип'ятку до відра, помила його, потім винесла на двір та повісила догори дном на богутиці.

– Чула про ваше горе, Катре. Пережила сама та й далі переживаю. А тепер кажи, з чим прийшла до мене, – промовила вона, коли повернулася.

Я розказала все і попросила поради.

– Мусиш, дитино, насамперед шукати в тюрмі або на НКВД. Будеш змушена піти туди кілька разів. Може, таки натрапиш на когось, що скаже тобі правду. Вони звикли відповідати, що нема такого і не було. Опісля поїдеш до області пошукати. Може, за той час Василь знайде якусь дорогу і вам кимось вістку пришле. Я сина знайшла в обласній тюрмі, а невістка аж по році вже після суду із сибірських лагерів написала. Якщо буде Василь живий, напевно дасть про себе знати. Коли

будеш кудись їхати – візьми собі від голови сільради посвідчення, щоби не було часом якоїсь неприємності в дорозі.

Ніч була місячна, видна, і ми не світили світла в хаті. Киселиха випровадила мене через садки і повернулася назад додому.

Наступного дня я зайшла до голови сільради. Попросила його перепустку до району. «На кого виписати, – запитав, – на тебе чи на маму? – Подумав хвилину. – Напишу вам обом. Невідомо, хто з вас зможе поїхати». Коли давав папір, сказав дещо тихіше: «З твоїм Василем, Катре, ми товаришували. Я два роки старший за нього, то мене в сороковому році забрали до армії. Набідувався я немало. Якщо тобі щось буде потрібно, приходь завжди після полудня. Тоді нікого немає. А вранці та ввечері не заходь, бо забагато є бажаючих слухати чужі розмови».

Почала шукати за Василем. Наїздилася, нашукалася за ним немало, але так і не знайшла. Зовсім пропав слід за ним. Рука поверхнево загоїлася, але й надалі боліла. Пішла знову до праці. Невдовзі прийшло на світ дитя – то, власне, Петрусь, якого бачите. Радість це була для нас велика, особливо для його бабці. Як тішилася вона ним – годі й сказати. У всьому бачила свого сина Василя, як був маленький.

Я знову почала працювати у дитячих яслах, а вечорами і ночами шила в хаті для людей. Потрібно було забезпечити нас всіх, особливо малого Петруся. Не раз говорила з мамою: невже ж нема Василя поміж живими? Чому так довго нічого не напише або не перекаже, де він знаходиться? Довелось погодитися з думкою, що він вже не живе. Аж за два роки прийшла перша вістка від нього – маленький трикутник паперу, а на ньому лише кілька речень: «Я здоровий. Ходжу до праці. Напиши, Катре, як поживаєте, яке здоров'я у мамі та твоє. Пиши багато про наше дитя. Здоровлю та нетерпеливо чекаю вістки від вас». Опісля була адреса, відтак підпис. Я таки того самого вечора відписала йому листа.

Мама на другий день віднесла на пошту. Листи від нього ми отримували дуже рідко. Спочатку один раз, а пізніше два рази на рік. Стільки йому було вільно писати. Незважаючи ні на що, я писала до Василя щотижня, також слала пачки. Чи отримав він це все – знати буду, як з ним зустрінуся. Змирилася зі своїм горем, працювала, доглядала сина, піклувалася мамою.

Познайомилася з родиною агронома, який приїхав десь з Харківщини, та іншими. Ні для кого в селі не було таємницею, а також і для них, що мій чоловік – політичний в'язень, засуджений на довгі роки. Дехто співчував, розраду давав, інші воліли мовчати. Радянській владі не до вподоби було, що спокійно живеться людям в нашому селі. Треба по-радянському заколотити спокій, перевернути все геть догори дном. Зняли з урядування голову колгоспу, на його місце прийшов рудий плюгавенький москаль з родиною. Невдовзі змінили і голову сільради. Почалися нові порядки. Нове начальство підбрало собі відповідну компанію – щодня п'ятника,

матюкання, розпушта. Щотижня – обов'язково мітинги, п'яна балаканина, примашчена словами «родіна», «непомільний геніальний батько Сталін» тощо. Оце й увесь глибокий зміст, як завжди, «протоколярно» записаний та з «чолобитною» висланий до вищих інстанцій, як доказ дбайливої праці на всіх ділянках нашого сільського життя.

Рудий москалисько своїми совиними очима стежив за вродливими молодицями і дівчатами та, примощуючись біля місцевих підлабузників, що сиділи збоку, збирав інформацію про них.

Намітивши таку жертву, посилав когось з повідомленням: «Ви, горожанко, після зборів маєте явитися до канцелярії колгоспу, і то обов'язково». Що могло творитись в тому гнізді брехні, п'янства – неважко догадатися. За невиконання наказу слідували репресії у різному вигляді: перенесення на гіршу роботу, відтинання трудоднів. Навіть зложення фальшивого доносу до НКВД, арештування декого з членів родини, в першу чергу, звичайно, чоловіка, нареченого чи брата, якщо така вперта молодиця чи дівчина не давалась втягнутися в їхні тенета. На скарги, які писали покривджені, ніхто згори не відповідав. Всі мовчали: мабуть, до вподоби, на руку було таке господарювання та поведінка довірених їм виконавців державних наказів по наших селах.

На зібрання ходила мама. Повернувшись, розповідала різні речі, які почула від інших. Ту правлячу зграю прозивали «буйволами», а то й просто «колгоспними бичками». Я деколи на ту тему говорила з жінкою агронома. Вона відбувалася мовчанкою. Лише одного разу сказала до мене: «Голова колгоспу – великий партієць, має сильну підтримку в районі і вище. Його авторитет годі захитати, а повалити, мабуть, таки не вдасться нікому. Навпевно, підтримують його такі, як він. А які, ви думаєте, ті, інші? Та ж такі самі», – замовкла та озирнулася, злякавшись, що забагато сказала.

Син, наша єдина потіха, ріс, набирався сили. Любив слухати оповідання. Я мамі купила окуляри, і вона йому читала вірші і казочки. Він слухав уважно, а опісля ставив різні запитання.

Знову наближалася зима. Треба було готуватись до її приходу. Вже закінчувалися дрова, щораз тяжче було їх дістати. Мама пішла до сільради в справі наділу соломи, дров і паші для корови. Голова сільради відіслав маму до голови колгоспу. Відмовили, не дали, ще й з лайкою вигнали:

– Нема для вас, «ізменнікі», нічого, здихайте з голоду і холоду. Не приходи сюди, не проси, бо все одно не дістанеш нічого.

– Та ж мій син воював, був три рази поранений на фронті, нагороджений відзнаками, а ти його матір, поганче, прозиваєш, виганяєш звідси. Прокляття на твою голову на увесь твій мерзенний рід, – плачучи, говорила мама.

– Не була б ти, старуха, над гробом, я згноїв би тебе у тюрмах так, як твого сина.

– Не діждеш, проклятий, не діждеш! – зденерувалася вона та почала приближатися в його бік.

Він, заслонивши лице руками, закричав:

– Заберіть її, заберіть ту божевільну!

До мами підбігли бригадир польових робіт та розмальована секретарка, що були присутніми під час цієї сцени. Схопили її та викинули за двері. Вона, заплакана, повернулась додому, сіла безпорадно край столу і аж до мого приходу навіть не поворухнулася.

Петруся останнім часом я брала зі собою до ясел. Він був чемним, його всі любили. Увійшовши до хати, Петрусь підбіг до бабці, виліз їй на коліна, обійняв за шию і почав щось на вухо шепотіти, часто поглядаючи в мій бік. Мамине обличчя почало вигодовжуватись, опісля усміх появився на її устах. Вона пригорнула дитину, поцілувала, зняла його зі своїх колін і поставила на долівку. Потім встала, витягнула з шухляди книжку:

– На, оглядай малюнки і вчися читати. Це Стефа Жукова вчора принесла для тебе, а я зовсім призабула тобі дати. А ти, доню, йди посидь, відпични, – сказала вона мені. – Я сама приготую вечерю, а опісля поговоримо.

Вже витираючи посуд, вона почала говорити:

– На ніщо вийшли сьогоднішні мої клопотання. Той ідол не те що нічого не призначив для нас, а ще вилаяв і викинув мене. Повернулась додому з нічим. Тяжко доведеться нам жити, може, краще, щоби померти.

– Не журіться, мамо, якось проживемо. Мусимо дати собі раду.

Якось Бог милував нас тим разом. Агроном прислав дві фірманки вівсяної соломи з конюшиною. Сусід також переніс вночі до нашої стодоли пшеничної соломи. На городі нам добре зародила картопля і буряки, крім того я ще за шиття отримала кілька мішків картоплі. Прийшов старий Чепіга, допоміг зрізати дві старі височезні груші. Вони вже давно не плодоносили. Допоміг мамі порізати, порубати та винести на стрих.

Вірила в свої сили, що, незважаючи на всі труднощі, дам собі раду. Святий Різдвяний вечір святкували всі троє. Перед тим вислала пачку та листа до Василя. Мама вже часто хворіла і невдовзі померла. Після її смерті весь тягар життя ліг на мої плечі. Петрусь сильно пережив смерть бабці, часто плакав кризь сон. Я ще більше приділяла йому уваги.

У нашому селі поселилося ще кілька родин з інших сторін. Привезли переселенців з Польщі, з Лемківщини і з Любачівщини. Прибув зі східних областей керівник школи з молодістю, дуже вродливою жіночкою-учителькою і її мамою. Жінки зараз по приїзді прийшли до нас з якоюсь роботою. Опісля часто відвідували мене, особливо часто приходила старенька мати. Петрусь полюбив нову бабцю, а вона любила забирати його до себе додому. Я не перечила, бо це були дуже добрі, з високою освітою люди.

Одного разу, відпроваджуючи Петруся, зайшли до мене до хати. Посиділи довше, бо чоловік поїхав на якесь зібрання до району і на зворотній дорозі мав заїхати по них до мене. Син мій вже спав, а я щось кроїла при столі. Ми розговорилися, зайшла мова про існуючі порядки в нашому селі. Розказала їм про своє дитинство, як раніше працювали і жили в достатках наші люди, як до приходу радянської влади шанували себе, взаємно допомагали собі у всьому. Дальше темою розмови стала правляча зграя з головою колгоспу на чолі.

– Він колись потрапить на свою, – промовила молода вчителька, – котра не злякається нічого, видряпає йому очі, розіб'є його дурну макітру, або й зовсім удушить поганця.

– Немолода я, доню, – сказала старенька. – Добре пам'ятаю давні часи, багато за свій вік бачила, пережила. Але пам'ятайте, діти, що Бог не поблагословить таких звірячих вчинків, вони будуть покарані.

Надворі падав сніг, було зимно. Мороз на шибках вікон порозмальовував різні чудернацькі взори. Почувся скрип чобіт, і хтось легко постукав до дверей.

– Це вже, мабуть, по нас, – сказали жінки, і я побігла відчинити двері.

До хати увійшов високого зросту мужчина, зняв шапку, струсив з неї сніг і привітався.

– Сідайте, Сергію Івановичу. Розкажіть, що бачили та чули у місті.

– Дякую, Катре. Колись іншим разом, а то у мене ще зараз буде багато праці вдома. Ти, Галочко, мусиш мені допомогти написати звіти, бо вранці маю відіслати їх, – сказав він дружині. – Колись обов'язково заїдемо всі разом до тебе та поговоримо.

Жінки зібралися, попрощалися та вийшли.

Тепер я сама була зобов'язана ходити на збори. Якось підійшов до мене один з висулжників голови колгоспу і сказав, щоб я після зборів зайшла до канцелярії. Я глянула йому просто в очі і відповіла:

– Як ти можеш таке говорити до мене? Ти добре знаєш, що я малу дитину лишила в хаті, а якщо мені потрібно буде зайти до голови, то я дорогу знаю.

Говорила спеціально голосно, щоб інші чули. Він втихомирював мене, щоб не сердитись. Відтак відійшов і сів біля свого хлібодавця, почали щось нараджуватись.

Через два дні дитячі ясла відвідав царьок нашого села – голова колгоспу. Говорив зі завідуючою, розпитував про потреби. То була лиш безхосенна формальність і окомилювання, бо ніколи перед тим, ані опісля нічого не зробив, щоби поліпшити долю маленьких односельчан. В нього була своя заздалегідь намічена ціль. Його очі бігали повсюди. Ніби випадково зауважив мене, підійшов:

– Твоя теща просила мене колись за пашу для корови та дров, пробач, я зовсім призабув, – сказав він мені. – Забагато всього того на моїй голові, годі запам'ятати, але вже завтра все дістанеш, – усміхнувся, вийшов, зіставляючи за собою чад самогонного випару, поту та різкого одеколонного одору.

Я призадумалась. До мене підійшла завідуюча:

– Пильнуйся тепер добре, молодиче. Той яструб гострить на тебе свої кігті.

Другого дня, повернувшись з праці, застала біля хати купу дров, а біля стодоли звалене сіно. Попросила сусідів, вони радо прийшли і помогли мені те все попрятати. Сіно внесли до стодоли і граблями згромадили навкруги, а дрова – до порожньої комори. Запросила до хати, подякувала їм, пригостила, чим мала. Прощаючись, старий Чепіга сказав мені:

– Не заздрю тобі, Катре. Того добра стережись дуже, бо гірко можеш заплатити за це.

Довго не могла заснути, думала, як діяти, як боронитися. Вирішила за винятком праці зовсім нікуди не ходити. Вечорами у мене завжди хтось був з чужих жінок, яким я шила. Постаралася, щоб їх більше приходило увечері. Вже два рази вечорами заходив голова колгоспу, але все заставляв когось у мене. Я чемно подякувала за сіно і дрова, він задоволено усміхнувся, сказав, що я забагато працюю, що можна легше жити, тільки треба вміти і хотіти. Що ж, дехто вміє, а дехто ні і мусить працювати, щоби жити.

Того вечора була також у мене молода вчителька. Вікна моєї хати завжди були заслонені. Я приготувалась до примірки і звернулась до неї:

– Галю, будемо приміряти.

Вона встала і рішуче промовила до голови:

– Думаю, голово, що ви вийдете з хати. Хіба вам цікаво буде оглядати напівголих чужих жінок? У вас своя є, то нагляділись досхочу. Не всім нам зручно в присутності хоч би і голови знімати з себе одержу.

– О, да-да. Вже виходжу, Галино Павлівно, – прохрипів лютий партієць і вийшов.

Я закінчила примірки для других жінок, поговорили ще трохи, прощалися і розійшлися. Заснула та ще й підперла зсередини двері, і положилася спати.

На другий вечір мали прийти дві жінки, але чогось забарилися, і довго ніхто не приходив. Я була цілком зайнята працею, коли почула, що хтось намагається відчинити двері. Опісля почувся стукіт, пішла відчинити двері, бо думала, що це котрась з тих жінок, на яких чекала. Відчинивши, очам своїм не повірила – передо мною стояв голова колгоспу. Не привітавшись навіть, насильно впхався досередини.

Не було іншої ради, чемно сказала:

– Заходьте, бо холодно надворі.

Увійшов. Не засунула зовнішніх дверей в надії, що ось-ось надійдуть жінки, але на моє превелике здивування, вони того вечора не прийшли зовсім. Не знала я тоді, що їх завернули, не впустили до моєї хати вислужники цього негідника. Він заздалегідь розставив своїх поціпаків, щоби ніхто не перешкоджав йому, а опісля прийшов сам.

Я зайнялась своєю працею, вдавала, що зайнята. Не слухала його теревенів. Він розсівся на лаві, плів несусвітні речі. Розповідав, як то він мене полюбив від першого погляду, що він має намір розійтися зі своєю дружиною, малював, як мені буде добре з ним, що не буду змушена зовсім нічого робити. Всім він займеться, все дістане, що тільки треба. Я слухала мовчки, а коли нарешті терпець увірвався, все ще стримуючись, сказала йому:

– Як ви можете таке говорити до мене? Таж у вас жінка і шестеро ще дрібних дітей. Не думаєте, що ви осиротите їх, просто скривдите, адже вони на світ самі не просилися?

– Родіна їх виховає, – відповів він коротко і злісно.

– То була б одна важлива річ, а друга – ще важливіша. Ви знаєте, що я заміжня, маю сина, та й чоловік мій живе – отримуємо листи від нього. Я любила його, а тепер люблю ще більше, ні за що і на нікого не проміняю, а чекати буду на нього цілий свій вік. Ви зрозуміли це, голово?

Він встав і сердито промовив:

– Ти його ніколи не діждешся. Подумай добре, я ще прийду по відповідь.

Наступного вечора я не заслоняла вікон. Петруся положила в ліжечко, яке подарувала йому дружина агронома, а сама зайнялася роботою. Над столом горіла нафтова лампа, нині мали також прийти люди, але чомусь нікого не було. В двері постукав хтось, я не спішила відчиняти. Стукіт повторився тим разом сильніше. Поглянула у вікно, нікого не зауважила. Стукіт повторився. Вийшла до сіней та відчинила. Був це голова колгоспу. Відчинив ширше двері і вповз, як злющий вуж, досередини.

Знову, розсівшись на лавці і не завдаючи собі труда навіть зняти шапку, сказав:

– Я прийшов по відповідь, чула? Хочу знати зараз в тій хвилині. Чуєш, що кажу?

Я сіла спокійно біля столу, взяла до рук тяжкі кравецькі ножиці. Була приготована на все. Ніби бавлячись ними, почала спокійно говорити:

– Я ж вам казала і ще раз повторюю – мені з вами не по дорозі, не туди стежка в горох веде. Маєте свою дружину, дітей – пильуйте їх. Крім того, у вас доволі інших наложниць, які люблять таке нікчемне брудне життя. Мене залишіть у спокою, бо все одно з того нічого не вийде.

Почувся сильний кашель, а опісля плач Петруся. Я кинула ножиці на стіл, підбігла до його ліжечка і нахилилася над ним. В той час згас-

ло світло, я стривожено випрямилась. Голова вхопив мене поверх рук, підніс, кинув на ліжко і почав зривати одержу на мені. Звільнивши руки, я нігтями впилаь в його очі і обличчя. Він нелюдським голосом закричав і закритв руками очі. Я використала хвилю замішання, відштовхнула його від себе, вирвалася і підбігла до дитини. Петрусь пробудився, сидів у своєму ліжечку і плакав.

Думала, що візьму його і втечу надвір. Однак, запізнилася. Голова, як яструб, кинувся, схопив мене за косу і горло, хотів повалити на долівку. На бляті кухні стояв середньої величини горщик (баняк) з литого заліза. Рештками сил вдалося мені звільнитися. Вхопила той горщик і з усієї сили вдарила по голові мого напасника. Він повалився на землю, я ще двічі повторила удар. Спішила, щоби якнайшвидше зібрати Петруся, взяти всі його речі і віднести дитину до вчительки. Все вилітало мені з рук, нічого у п'їтмі не можна було знайти. Я без всякої надуми засвітила світло. Не зауважила свого зовнішнього виду, не зважала на це. Зібравши перестрашеного Петруся, зв'язала його скромний гардероб у вузлик. Хтось знову застукав у двері. Я вхопила до рук ножиці. Не подаючи виду життя, на долівці лежав голова колгоспу. Вирішила боронити себе і свого сина, щоби вороги дорого заплатили за наше життя. Як левиця кинулася до сіней і голосно закричала:

– Хто такий? Як тільки хтось з вас наважиться лізти в хату – вб'ю, як того зайду вбила.

Мовчанка, опісля змішаний голос одного із вислужників голови:

– Катре, я Пилип Завадський. Ти... ти, ти його справді вбила?! – почула перелякане запитання.

– Так, я вбила. І вб'ю кожного з вас, якщо наважиться кривдити мене чи мого сина.

– Слухай, Катре, тут ще є Кузьма. Ми лишень хотіли забрати його з твоєї хати.

– Заходь ти, Пилипе, а Кузьма хай лишиться надворі, бо як ще хтось влізе до моєї хати – горе вам буде всім.

Відчинила двері, тримаючи ножиці перед собою. Пилип боязливо увійшов.

– Катре, ти знаєш, що тебе жде за це?

– Знаю, – відповіла рішучо.

Він нахилився, діткнув рукою лежачого голову і сказав:

– Справді, неживий. Поможі, Катре, винести його надвір, а там вже Кузьма мені допоможе.

– До нього я не доторкнусь. Тягни його сам, як хочеш і де хочеш – за ноги, за руки, як сам тільки зможеш.

Пилип вхопив свого повелителя за руки і потягнув до сіней, а відтак надвір.

Я побачила шапку, схопила її і викинула за ними надвір. Одягнула маминого кожуха, накинула хустку на плечі, взяла вузлик і Петруся на руки. Перехрестилася перед іконою, загасила світло, вийшла надвір та замкнула двері до хати. Зором обвела кругом всі будинки, садок та сусідські загороди. Прощалася у думці з усіма і зі всім, що було близьким моєму серцю. Впівголосу сказала: «Прощай, хатино. Чи доведеться мені ще колись повернутися до тебе?»

Вийшла на вулицю. Ніч була морозною і ясною. Звернула вправо в напрямку школи. Мимохіть поглянула в протилежний бік та зупинилася, бо побачила, що недалеко від мене Пилип і Кузьма підводять голову колгоспу, який сидів на снігу. Взяли його під руки та повели в бік колгоспу. «Значить, не вбила його, живе поганець», – майнуло мені в думці. Прискорила крок і пішла далі. Прийшовши під школу, постукала до помешкання вчителя.

Двері швидко відчинилися. Хтось виглянув. Упізнала:

– Прийміть до хати, Сергію Івановичу.

– Що сталося? Катре, заходьте, заходьте, бо холодно.

Увійшла до хати, посадила Петруся, сама присіла на ослоні. Сергій Іванович розбудив дружину і маму. За хвилину були коло мене, розпитували, що сталося. Хтось з них засвітив світло і всі чомусь замовкли. Виходячи з дому, не звернула уваги на свій зовнішній вид. В хаті було тепло, і я за той час зняла з себе велику хустку і кожуха. Галя взяла мене за руку і підвела до дзеркала. Я сама не впізнала себе: на обличчі були сліди крові, очі дивно блищали, на шиї – сині плями, жмут волосся, вирваний з голови, висів ще приплетеним до коси, одяг подерта.

– Хто ж так гарно оздобив вас, Катре? – запитала вчителька.

Я розповіла всю мою пригоду нинішнього вечора і просила їх всіх, щоби заопікувалися моїм сином, бо, напевно, прийдуть арештувати мене за побиття. Була переконана, що він не подарує і буде мститися. Напевно, напише донос, та такий, що ніколи з в'язниці не вийду. В країні диктатури і насильства покривджений ніколи не знайде правди, бо такими привілеями користуються кривдники всякого роду, які сидять при владі.

– Не спішия так швидко за ґрати, Катре, – сказала старенька мати. Вона зайнялася Петрусем, уложила його в своє ліжко. – Сином не журися, заберемо його до себе. Доглядати будемо, доки буде треба, а зараз мусимо подумати, як краще діяти.

– Повернешся до хати, Катрусю, – сказала молода вчителька, – не міняй нічого, не мий обличчя, ані не змінй одяжі. Треба, щоб хтось бачив все, списав про твій зовнішній вигляд і стан здоров'я. Найкраще це зробить лікар. Горшка не пряч – нехай він лежить даліше на долівці. Ти, Сергію, йди кладися до ліжка. В ті речі не можна тобі вмішуватися,

бо знаєш – за подібне співчуття можуть колись приписати тобі зв'язок з бандерівцями. А заплата за це відома – щонайменше десять років далековіддалених таборів та важких робіт. Ви, мамо, підіть швиденько розбудіть старого Чепігу і пішліть його по лікаря для Катрі. Ти, Катре, розкажеш лікареві про все. Опісля поїдеш з ним до міста і сама зголошишся на міліцію, також все розкажеш. Тим виб'єш їм всім усе з рук, бо не будуть мати підстави тебе прямо шантажувати. Чепіга, думаю, заопікується на час твоєї відсутності твоїм скромним господарством. Передай ним ключі від хати до мами. Коли схочуть, щоби подати свідків злodianня голови – не роби того. Скажи, що працюєш важко і не знаєш ні про що. Нехай вони самі перевірять, запитають людей, якщо їм потрібно. Я вже постараюсь, що деякі самі зголосяться, розкажуть, що треба. Будь розумною і обережною, знай, як відповідати маєш. Чекісти – то майстри в допитах, легко навіть зовсім невинний може впасти в їхні сіті.

Її мама була вже одягнута та чекала на мене. Я швидко накинула кожуха, зверху прикрилась хусткою, підійшла до сплячого Петруся, тричі зробила хрест над ним, поцілувала його сонне личко та крізь сльози промовила: «Спи, мій любий сину, спи, сирітко убога. Мамине серце і думки завжди будуть біля тебе». Старенька взяла мене за руку, і ми вийшли надвір. Незабаром розійшлися – я повернула додому, а вона пішла до Чепігів.

Надранком прибув лікар, ввійшли з Чепігою до хати. Я не спала, а палила в кухні, бо було доволі холодно. Ще раз розказала про все, що сталося того вечора. Він оглянув мене, записав всі видні знаки на моєму обличчі і шиї та спитав, чи я не перестудилась та чи колись не була хвора на легені. Я заперечила тому.

Звернулась з проханням до Чепіги, щоб доглядав мою хату і годував худобу. Коли б мене засудили за побиття і зневагу влади на довше, то щоби продав все, що лише буде можна, а гроші дав старенькій мамі вчителів.

Він погодився і я почала витягати одержу з скрині.

– Ви куди, Катре? – спитав лікар.

– Йду зголосити свій вчинок, нехай судять, коли мають за що.

– В такому разі, не міняйте нічого, не вмивайтесь і не переодягайтесь.

– Йдіть так, як ви зараз є, – сказав він. – Можете поїхати зі мною. Вдягайтесь, то підвезу. Я одягнула кожух, знову затулилась у хустку, зав'язала у вузлик шматок хліба і була готова в дорогу. Всі троє вийшли надвір. Я замкнула на замок двері, ключ віддала Чепізі та попросила, щоби передав вчителям або затримав у себе. Він сказав, що порадились з ними, зробіть так, як буде краще.

Було ще темно надворі, коли постукала до дверей міліції. Відчинив двері черговий міліціант. Я сказала, що хочу говорити з начальст-

вом. «Нема, – відповідь, – прийдеш перед полуднем». Попросила, щоби впустив досередини зачекати, поки хтось прийде, бо далеко додому. «Заходи, сядь в почекальні і не перешкоджай». Надворі вже розвіднілося, почався день. З вулиці долітав шум.

Мене ще не кликали, зовсім ніхто не поцікавився мною. Через деякий час відчинилися двері, досередини увійшов молодий міліціонер, поглянув на мене, єхидно усміхнувся, підійшов до дверей і когось покликав. Ще один зайшов досередини, і зачинили двері. Почали щось шепотіти поміж собою і реготатися. Опісля один російською мовою запитав мене: «Що, погуляла дівчина непогано? А хто ж тебе, голубонько, розмазав так красиво? Мабуть, була чемною, що так гарно заплатив тобі за кохання?» Почали знову сміятися і приповідати. Двері знову відчинилися, і увійшов чоловік в шинелі. На раменах у нього були старшинські пагони: «Щось вам весело, хлопці?» «Подивись на неї, старший лейтенанте, яка гарна!» – реготались прокляті чекісти. «Ну доволі, вийдіть звідси!» – нарешті підвищив до них голос лейтенант. Вийшли, зачинивши двері. Потім підійшов до мене, запитав, в чому справа. Я все розповіла, як було. Він зморщив чоло, зробив кислу міну і сказав російською мовою: «Это сложное дело. Узнаем, разберемся. Это прямое покушение на власть». Потім сказав, що про це будемо говорити пізніше і, що по всьому тому можна бачити, що я не дуже то люблю Радянську владу.

Мене покликали аж підвечір до одної кімнати, де було повно тютонового диму. Сиділо там двоє військових. Почались перепитування. Мусила про все детально розповідати. Розпочались справжні допити, які супроводжувалися закидами, що я поведжу себе неморально, і що я навмисне заманила голову колгоспу до себе, аби здобути від нього якусь матеріальну користь, а коли він відмовився, то вирішила його вбити. Що він у власній обороні вхопив мене за горло та подер одяг на мені. Крім того почали погрожувати, що згнують мене у в'язницях, що я така сама бандерівка, як мій муж. Ми всі пов'язані з чужинською розвідкою, все діємо на зло Радянському Союзові, і багато більше говорили. Я відбувалася мовчанкою, не маючи заміру входити в ніяку полеміку, бо то були лишень безпідставні, позбавлені сенсу закиди. Стояла при своїй правді, у відповідь даючи їм вже кілька разів попередньо сказані зізнання.

Пізно вночі запроторили мене до слідчої тюрми. Такі допити тягнулися на протязі двох тижнів майже щодня, деколи двічі на день. Я просила дозволу на побачення з сином – мені відмовили. Сказали, якщо я признаюся, то можу такий дозвіл дістати. До чого ж я мала признаватися, коли нічого злого не вчинила, тільки й того, що боронила себе і свою честь.

Під кінець другого тижня мене знову покликали на слідство. Почалося, як кожне попереднє. На той раз мене не страхали, але ще

більше ставили запитів, на які мусіла відповідати. Між іншим питали про сестру Марійку. Відповіла, що забрали у Німеччину на роботу, і слід за нею пропав. Слідчий сказав мені вийти за двері і зачекати на чергового. Я вже була біля дверей, як він затримав мене:

– Твердиш, горожанко, що голова тебе напастував? А можеш ти свідків поставити?

– Думаю, що вистарчить вам слова жінки-матері, яка ніколи неправду не говорила.

– То ще не все, то не доказ, тому вірити не можна, а жінкам – взагалі.

– Не питаю, чи у вас є жінка, але мама напевно була. Чи ви їй також не вірили? Вона не лише ваша мама, але і жінка.

Мовчав.

– Свідків я не маю, не знаю, щоб такі могли бути. У хаті, крім мого дитяти, нікого не було. Опісля прийшли Пилип і Кузьма та забрали його, але вони моїми свідками бути не можуть, бо коли б навіть свідчили, то знаю, напевно, що не в мою користь – хоч би навіть і знали, що я зовсім невинна, бо то вислужники і підлабузники голови.

– Ну, вже вистарчить. Сідай тут і пиши листа до кого хочеш, що-би приніс тобі якийсь кращий одяг. В тому не захочеш з'явитися перед сином.

Стала, як нежива, навіть не поворухнулася. Крізь голову, як електричний струм, пробігла думка: «Боже милосердний, Ти вислухав мене, я побачу сина, мого Петруся побачу».

– Чого стоїш? – пробудив мене різкий голос. – Сідай і пиши.

Подав папір і олівець. Написала кілька слів, щоб передали ким чи самі принесли мені одяг, і подала слідчому.

– Кому передати? – запитав мене.

– Думаю, що сусідам – старому Чепізі. Я залишила у них ключ від хати.

– Добре, – сказав, – зажди ще хвилю.

Почав щось писати, опісля покликав чергового, передав йому мого листа і ще якусь записку, і велів забрати мене звідси.

Мене знову запровадили до моєї холодної камери у пивниці. Було темно і холодно. Сіла на дошках біля сирої стіни, призадумалася. Громадка молодих щурів бігали по підлозі і забавлялися. Я вже призвичаїлася до їх присутності, принаймні, було якесь живе створіння, яке не робило мені ніякої кривди. Я від самого початку в камері була одна. За якийсь час почула кроки в коридорі, відчинилися двері. «Принімай їжу», – сказав ключник та поставив на цементовій долівці доволі велику банку з чимось, а поверх неї великий кусень хліба. Я аж здивувалася, коли це все побачила.

– Ви, мабуть, помилилися, то для більшої кількості людей, а я тут лише сама, і вже отримала свою порцію хліба вранці.

– Бери і не говори. Обласний прокурор наказав підгодувати тебе, бо ще перед судом помреш, – зачинив окуті бляхою двері, замкнув на ключ.

Я забрала їжу, поставила на дощате пріча біля себе. Отож незабаром буде суд. Нині мене допитував не слідчий, а обласний прокурор. Не злякалася нічого, не страшно було мені за себе, Тільки серце від болю стиснулося лише на одну згадку про Петруся. Знала, що позістала його у добрих людей та що вони заопікуються ним, як своїм рідним. Дещо заспокоївшись, споглянула на посудину з їжею. Крім хліба, була ще ложка – великий люксус у тій камері.

Переді мною на цементі півколом розмістилася громадка щурів. Своїми маленькими чорними очима дивилися на мене. Так було кожного разу, як тільки я сідала їсти. Вони стежили за мною, а я кидала для них крихти хліба чи дещо з їжі. Ніколи не лишали мене саму, доки я не закінчила трапези і не відставила посуд набік. Тоді вони знову відходили до своїх занять.

Через два дні принесли мій одяг. Ключник велів швидко одягнутись, бо прийде за мною.

Я переодягнулася, зв'язала у вузлик все моє майно, яке мала намір віддати додому, і почала нетерпеливо чекати. Хвилини видалися для мене довгими-предовгими. А я так хотіла бачити мого сина, мого маленького Петруся. В дверях клацнув замок, ключник сказав забрати всі свої речі і виходити. Миттю забрала все. Небагато того було – кожух та хустка, і ще вузлик з напівзнищеним одягом. Навіть не оглянувшись, вийшла в коридор. Тюремщик велів мені йти за ним. Запровадив до якоїсь кімнати, де сиділо двоє старшин-енкавидистів. Один з них покликав мене до столу, подав аркуш паперу, велів прочитати та підписати внизу. Я прочитала. Там було сказано, що не вільно мені ані слова говорити про моє слідство, ані нічого розповідати про вчинок голови. В іншому разі притягнуть мене до судової відповідальності.

Прочитавши, глянула на енкавидиста, запитала, що то все має значити і кому то є потрібне.

– Ти що, не бачиш, що відпускаємо тебе на волю? – сказав сердито. – Тим разом тобі вдалося, другим разом, як попадеш, то вже так легко не викрутишся.

– В такому разі ще допишіть, що, коли голова чи хто-небудь з його шайки посіпає насміліться зайти до моєї хати і задумає кривдити мене чи мою дитину, хоч би навіть захоче насміхатися над нами, то тим разом, напевно, не помилюся, а таки вб'ю. Вб'ю – тоді будете мати за що судити.

– Ось дивись, яка розумна стала, – обидва засміялися. – Підписуй і виходь, там тебе твій син чекає.

Не задумуючись, підписала.

Запровадили мене до почекальні, в якій було кілька людей. Я впізнала старого Чепігу, який нахилився і щось говорив до Петруся, що стояв перед ним. Кинула все, що мала в руках на долівку та побігла в їх бік, вхопила сина на руки.

– Мамо, моя рідна, люба матусю, – говорило крізь сльози. – Нікому не віддам тебе, мамцю дорогенька, – обвився ручками навколо шиї, щільно притулившись до моїх грудей. Годі підшукати властивих слів, щоби як слід висказати відчуття радості та переживання материнського серця. Таке відчуття відоме всім матерям, які були в розлуці зі своїми дітьми хоч би найкоротший час, а особливо в такій розлуці і ситуації, яку довелось мені пережити...

Вдалині почувся голос локомотивного свистка. Ми допомогли Катрі забрати речі і пішли до наших друзів. Назустріч нам біг малий Петрусь, а за ним йшов Степан. Степан підійшов до Катрі, просив пробачення за те, що перед тим відійшов без слова. Коротко розповів про свою родинну трагедію. Над'їхав поїзд-«чукча» і кілька відкритих вагонів-платформ, а з ними прибуло троє надзирателів. Присутність Катрі була їм відома. Сказали, щоби забирала свої речі і сідала на платформу. Друзі забрали і, вложивши свої багажі на платформи, допомогли Катрі приміститися разом з Петрусем. Почалася дальша подорож.

Паровоз коптив немилосердно, їдкий дим пік очі і горло, в'їдався в легені. Дорога проходила цілий час лісом. Прекрасні сосни і ялиці височили під небом, і крім відступу, який займала колія, верхками спліталися разом. Нарешті приїхали. Нам веліли зійти, забрати свої речі та знову чекати на новий конвой і транспорт. Тим разом Катря з сином була посеред нас, кожний ставив їй якісь запитання. Особливо всіх цікавило, як зараз на Україні живуть люди. І не дивно, бо кожний готувався виходити на волю. Жінка давала відповіді, радила, розважала. Декотрі взяли від неї адресу, обіцяли сконтактуватися та матеріально допомогти їй, якщо самим вдасться дістати працю.

Врешті Павло звернувся до неї:

– Час біжить, а нам цікаво дослухати.

Катря почала говорити далі:

– Я забрала Петруся на руки, старенький Чепіга ніс мій вузлик. Вечоріло, увійшли в село і поза городами подались до моєї хати. Підійшли ближче, сусід дістав захованого ключа, відімкнув, і ми увійшли досередини. Підійшовши до ікони, клякнула і сказала до сина:

– Клякай і ти, дитино, помолимося разом та подякуємо Всевишньому Богові і Пречистій Діві Марії, що допомогли мені повернутися до своєї бідної хатини, до тебе, мій сину.

Голосно провадила молитву, Петрусь повторяв за мною. За нами клякав Чепіга, також молився, шапкою обтирав сльози, які, немов перли, котилися з його очей. Закінчивши молитися, встала, розглянулася навкруги. В хаті було тепло, якась добродушна людина запалила в кухні і в печі. Мабуть, хтось дав знати, що я поверну додому, до хати. В печі у жарі стояла спечена бараболя, гречана каша і горох. В куті на лавці – відро свіжопринесеної води.

– Ти залишайся з Петрусем, нагодуй його, чим маєш, та подбай за себе. А я піду напою твою корову та дам на ніч паші.

Петрусь підбіг до старого, щоби подякувати йому за працю і попрощатися з ним. Виходячи з хати, сусід побажав нам доброї ночі і пішов. Заслонивши вікна, засвітила світло. Заглянула у піч, витягла приготовлену їжу, нагодувала сина і сама повечеряла. Опісля загріла теплої води, скупала сина, себе помила. Того вечора ніхто не перешкодив нам бути разом. Натішилася та й наговорилася з ним.

Вранці розпочався у мене звичайнісінький день, як то всюди по селах буває, починаючи від годування, поїння тварин, опісля варення страви для родини, відтак праця, якою б вона не була. Через два дні вбрала Петрусю і пішла до дитячих ясел просити про роботу. За той час там багато дечого змінилося. Завідуючу зняли, її місце зайняла інша. Напочатку розмови сказала, що для мене нема тут місця, що у неї всі посади зайняті, а з весною, що надходила, буде багато праці в колгоспі при польових роботах.

Знала добре, чия це є робота, тому і не питала нічого більше. Повернувшись до хати, вирішила ще зайти до сільради і зголосити про своє повернення з в'язниці. В канцелярії, крім формальностей, ніхто нічого мене більше не питав. По дорозі назад віч-на-віч стрінула бригадира колгоспу. Затримала, запитала, коли маю з'явитись на роботу.

– До роботи, кажеш, хочеш йти? Справді, хочеш? Таких, як ти, нам не треба. Не вмієш жити з людьми, голод тебе навчить. Радянській владі треба смирних, тихих, послушних людей.

– Відколи ж ти, Прокопе, такою поважною владою став? Мабуть, відтоді, як скумився і пристав до шайки голови, разом з якою почали бешкетувати, творити хаос і безпорядки в селі. Не на добре то вийде вам всім, ой, не на добре.

– Ти замість говорити такі речі, краще б пішла і перепросила голову, бо не даремно він говорить, що невдовзі з тобою порядок зробить.

Не витримала, підійшла ближче до бригадира і на увесь голос сказала:

– Ти, нещасний лакею, перекажи своєму хлібодавцеві, чи хто там він є для тебе, що не діждеться того, а якщо він справді задумав мені мстити, то нехай десятою дорогою обминає мене, бо горе йому буде. Та не лише йому, але кожному, хто тільки задумає кривдити мене, – відвернулася і пішла додому.

Вже здалеку долетів до мене голос бригадира:

– Та я вже колись завідомлю тебе щодо роботи.

Повернувшись до хати, вирішила нікуди більше в тій справі не ходити, а взятися за шиття у себе вдома. Так і зробила. Мене почали відвідувати мої попередні знайомі, забезпечили працею так, що небагато часу залишалось для себе.

Невдовзі прийшли вчителька з мамою. Петрусь дуже втішився їхнім приходом. Від них я довідалася, кому маю бути вдячною за своє звільнення.

Того ж самого дня, як мене притримали у в'язниці, ціле село знало про мою пригоду. Одні хотіли йти зараз мене боронити, інші мовчали. Старенька Анна Заяць, в якій троє синів згинуло на фронті, взяла місію на себе.

– Я знаю, жіночки, що ви раді допомогти Катрі в її долі, – сказала вона. – Але вам страх городить дорогу, тому я, стара, візьмусь за те діло. Не дозволю, щоб Катря невинно терпіла і була скривджена на очах громади, а всі, бачачи кривду, мовчали. Вас тільки прошу, як хто питає би вас всіх чи кожна зособна, щоби говорили правду, лиш тільки правду. Мені не страшно нічого, я вже стара. Синів моїх нема поміж живими, невістка вийшла другий раз заміж та виїхала кудись далеко звідси. Сама в хаті, тому й скучаю за людьми. Допомагають мені люди, треба й мені за людей обстати. Я якраз в той вечір, як то сталося з Катрею, йшла до неї, потребувала її помочі, бо вже очі не ті, недовиджую добре, а при тому мала стрінутися з деким, переговорити. І знайте, що той поганець Кузьма стояв недалеко Катерининою хати. Запитавши, куди я йду, не впустив, завернув мене, сказав, щоби завтра днем зайти до неї.

Власне, та старенька жінка їздила скрізь в моїй справі. Очевидна річ, що, напевно, порадою і матеріально допомагали їй вчителька з мамою, хоч вони ані одним словом про це не згадали. Я сама здогадалася про це. І, справді, так було.

Здавалося, що вже дали мені спокій і забули за мене. Та лихо не спало: видалося їм, що задобре живеться мені. Наскаржили на мене. Прийшли з контролем та заборонили мені шити у себе вдома. Наказали йти у колгосп до праці. Тим разом мене прийняли. Я працювала з іншими жінками нарівні, не менше від них, однак виробничий показник був у мене найнижчий. Заледве чотири, часом п'ять трудоднів на тиждень. Декотрі денно отримували по два, а то часом і по три трудодні. Такий порядок і така правда існували в нашому селі. Та чи лишень в нашому? По ночах не спала, й надалі заробляючи на життя шиттям.

Весна прийшла дощова і холодна. Взуття доброго не було у мене, я простудилася, захворіла, але до роботи йшла, бо необхідність вимагала. У мене ріс син, – не хотіла, щоб чогось забракло йому, та ще й Василеві посилала пачки до лагерів.

Минав час, прийшла осінь, також сльотлива. Дощі падали майже щодня. Ми працювали на зборі цукрових буряків. Колгоспне начальство дуже рідко показувалося в поле. Вони в колгоспній канцелярії при самогоні напам'ять знали, хто яку норму виробив та який високий показник денного виробітку. Дощ так почав падати, що годі було працювати. Нам не можна було зійти з поля без відома бригадира, бо то була доволі пізня осінь, а ще з чималого лану урожай був на полі не зібраний. Вони, може, того хотіли, щоби ми самі зійшли з поля, бо могли пізніше за все скинути вину на робітників. Змайстрували б гарненький рапорт, підкресливши, що то явний саботаж, знайшли б винних та посудили. Як же, в радянській системі всі зобов'язані працювати. Суди також мусять виконувати і перевиконувати свої норми. НКВД приходить охоче на допомогу, бо Радянська влада потребує дармової робочої сили для виконання всіх тяжких робіт у суворих кліматичних умовах Сибіру та для будови гігантських споруд на кістках в'язнів. Не діждавшись приходу нікого з колгоспних керівників, вирішили післати когось запитати, як маємо діяти – чекати випогодження тут, на полі, сидячи на дощі безчинно, чи мають для нас якесь інше заняття, десь під дахом.

Пішла до села в тій справі молода дівчина Зося. Чомусь довго не повертала. Через деякий час на обрії появилась її постать. Рукою давала якісь знаки до нас. Дощ лив як з цебра, слів її не було чути, а знак, який подавала, був нам незрозумілий. Чекали, заки вона підійде ближче.

– Чому не встаєте і не йдете до села, я ж здалеку кликала, рукою знак подавала вам?

– Голосу твого через хлюпання дощу не було чути, а знаку не зрозуміли, думали, що обличчя від дощу обтираєш. А ти, дівонько, краще скажи нам, чому так довго барилася в селі? Адже ж добре знала, що ми у полі на дощі мерзнемо.

– В селі таке сталося, що аж страх говорити, а я хотіла довідатися, як то було, щоби, повернувши до вас, розказати.

Звичайно, цікавість жіноча бере верх над всім. Не перешкодила велика злива, всі обступили дівчину довкола, а вона почала розповідати.

– Я навпростець пішла до колгоспного двору, зайшла у контору. В канцелярії нікого не було, зачекала. Ніхто не являвся, вийшла надвір. Якийсь малий хлопець ганявся за качкою, викрикаючи: «Йди додому, а то тебе заб'ють!» Я спитала, чи не знає, де ділися люди. Він рукою показав у бік будинку, який зайняла родина голови колгоспу. «Йдіть туди, – сказав, – там є всі, знайдете, кого вам треба». Я пішла туди. Надворі стояло кілька старих людей, щось говорили. Підходячи ближче, почула слова: «...То Божа кара на них прийшла, Божий палець діткнув і покарав за їх погані діла та кривду людську». Говорила старенька жінка. Підійшла до

них і запитала, чи не бачили вони бригадира, і чи нема його тут. «Йди, дитинко, і будь щасливою, – нема його тут, та, мабуть, вже і не побачиш його живим. Сам люцифер в пеклі буде тепер над ним бригадирити», – відповіла та сама жінка.

Здивована, відійшла від них, увійшла до сіней. Повнісінько людей, а до світлиці годі було дістатися. Затрималася та з цікавості почала прислухатися до розмов. Говорили, що голова колгоспу з секретаркою і бригадиром поїхали до району лагодити якісь справи. Як звичайно, за неписаним щоденним правом вже від рана були підбадьорені самогоном. Водія авта чомусь не взяли, голова сам попровадив машину. Їхали малим грузовиком. Падав дощ, і всі троє розмістилися у кабіні водія машини. Мабуть, ще дещо похмелившись в районі, вертали до села веселі і задоволені. Їхали на великій швидкості. Не доїжджаючи до села, тут, коло трьох дубів, не зауважили, що вже дорога звертає наліво, або ж не вдалося опанувати машини, та наїхали просто на дуба. Як довго там лежали побиті – невідомо, бо аж коли поїхали люди привезти паші для коров, зауважили розбиту машину, підібрали їх і привезли до села. Голова і секретарка вже були мертві, а бригадир виявляв ще слабкі ознаки життя. Його відразу ж повезли до лічниці, та незабаром повернулись назад, бо по дорозі він також помер. Тепер готують їх до похорону. Кажуть, що прибуде оркестр з району, бо то були примірні і чоловічі люди. Опісля вдалося мені віднайти голову сільради. Він велів сказати вам, щоби йти додому приготуватись до завтрашнього похорону. Завтра буде вільний день від праці з зачисленням по два трудовні.

Це один-однісінький день, за який мені виписали два трудовні. Ніхто з нас не висловив вголос своєї думки, не сказала і я ані слова. Похорон відбувся з великою помпою. Був оркестр, багато вінків, що, як кров, червоніли, прибрані дешевим червоним папером.

Присутність всіх була обов'язковою. Над могилою пописувався промовою партійний політрук з району. Захлинався від похвал: якими ж то вони були вірними і добрими, та що Радянський уряд ніколи їм того не забуде. А й, справді, не забув, бо вже під весну діти голови колгоспу не тільки не хотіли йти до школи, але почали бігати по сільських загородах і хатах – як лиш зауважили, що нікого в тій хвилі нема, то крали, що їм тільки заманеться. Аж доки старших не забрали до виправної колонії, а дружину з меншими дітьми кудись перевезли, і слід за ними пропав. Після того всього дещо змінилося, прийшли інші на місце побитих. Шайку пияків і підлизників розігнали. Та чи надовго? Мабуть, ні, бо їм таких потрібно – донощиків та брехунів.

Я за старанням вчительки знову отримала своє попереднє місце праці. Поховали «вождя вождів» – «геніального» Сталіна. Опісля прийшла звістка, що Хрущов наказав викинути його домовину і закопати десь під муром стіни Кремля. Від Василя почала частіше отримувати листи. За той

час в'язні лагерів своїми організованими масовими протестами добилися деяких полегшень. Хоч за те платили власною кров'ю. Комуністичний режим не в стані був опанувати ситуацію всередині лагерів. Ту бочівку з динамітом, яку являли собою табори, треба було якось випорожнити, обезсилити, щоби не впала іскра. Результат був би для них дуже поганим та непередбаченим. Та й за дротами було приблизно 20 мільйонів людей, яким не було чого втрачати, за винятком свого мізерного життя.

Якогось дня могло загорітись повсюди. Що ж тоді? 20 мільйонів важко відразу втопити у крові.

Керуючі органи прекрасно здавали собі з того справу. Зняли номери, які політичні в'язні носили на одежі, почали виплачувати на руки якусь малу частину грошей заробітної платні, дозволили необмежену переписку, побачення з рідними, якщо у кого такі були та мали за що приїхати у відвідини. Опісля почали працювати комісії по звільненню в'язнів з лагерів. Насамперед інвалідів і малолітніх – це стосувалося тих, хто під час суду не мав сімнадцяти років життя, далі – чужопідданих, а згодом мали розглядати справи інших. З мого села вже їздили деякі матері, дружини та бачилися зі своїми чоловіками, доньками, синами. Я говорила з кожною одною з них, бо готувалася в майбутньому відвідати Василя.

Він писав, згадуючи, що у його лагері також дозволено на побачення з рідними. Ніколи не настоював, щоб його відвідати, але я сама то відчула, що він тужить за нами, хоче побачити. Особливо Петруся – свого сина, якого ще не бачив.

Катря замовкла, нишком обтерла сльози. Мовчали всі слухачі. Через хвилину продовжила:

– Заощаджувала, складала гроші на дорогу, але якось важко було їх прискладати, бо сил у мене вже не було так довго по ночах працювати, як раніше. Хворіла часто, відвідувала лікарів. Одного разу лікар сказав мені:

– Ви, горожанко, мусите залишити працю в дитячих яслах, не смієте при дітях працювати, бо у вас відкрита форма туберкульозу. Та ще раджу вам взагалі не працювати, добре відживлятися, почати робити заходи, щоби вас колгосп вислав до санаторію на відпочинок та лікування, – сів, почав щось писати. Опісля подав мені три карточки. При першій пояснив, що це рецепт на ліки, щоби я їх викупила в аптеці і тричі денно приймала. А дві інші мала віддати: одну – завідувачій ясел, а другу – спочатку показати голові колгоспу, після того віднести до сільради, але віддати лише за поквітуванням, та берегти те поквітування при собі.

Я так і вчинила. Про санаторне лікування треба було забути. Воно було, але тільки не для селян-колгоспників. Такі речі належали до привілейованої касты людей з партійними квитками в кишенях та їхніх родин. Я почала робити старання, щоби дістати дозвіл на побачення з моїм чоловіком Василем, який, засуджений на 10 років таборів суво-

рого режиму, перебував в Мордовській АРСР, в селищі Явас. Доволі довго тягнулася та процедура, але врешті я такий дозвіл отримала. Не гаючи часу, продала корову та все, що лише можна було продати. Забрала сина і вирушила в дорогу, щоб, поки живу, стрінутись з чоловіком та показати батькові сина, а синові батька. Спішусь, як можу, щоби якнайшвидше побачити Василя, бо здоров'я у мене нема, а дорога довга-предовга, часто бракує місця у поїзді, скрізь треба чекати на сполучення. Здається мені, що це буде моя остання зустріч з чоловіком, – затулила лице руками і замовкла.

Важко було слухати оповідання, вірніше сповідь молодої ще жінки-матері, яка на протязі довгих років важкого пережиття, можливо, вперше відкрила переповнену горем і болем душу.

Здалеку появилися вози, які їхали в наш бік. Мабуть, це по нас наш новий конвой. Так і було. Незабаром перед нами стояло чотири підводи, так звані гарби – дводишлеві, з каблуком, кожна з яких була запряжена одним малим конем мишачої масті. Охорона, а було їх четверо, веліла покласти все на вози. Друзі укладали речі таким чином, щоби зробити місце на одному возі для Катрі з сином. Вартові запротестували. Тому, матюкаючись, кричали:

– Вона може йти пішки, а дитину нести!

– Ви ж знали, що нас є багато, – відповів хтось. – Чому більше возів не прислали?

– Не ваше діло, начальство знає, коли вирішило чотири вози післати.

– На одній підводі буде їхати жінка з хлопчиком, – відповів Павло, – а якщо ні, то поїдете з нічим самі, а ми залишимося. Перекажете своєму начальству, щоби більше фірманок прислали.

– Друзі! Зняти все з возів! – пролунав голос з гурту.

За хвилину вози були порожніми. Конвоїри почали між собою радитися, врешті один сказав:

– Ну, то нехай буде по-вашому. Вкладайте речі на вози.

До одного з охорони підійшов старший віком чоловік, колишній майор довоєнної польської армії, та чемно сказав:

– Як ви, радянські службовці та ще військові, могли вчинити так проти своїх співгромадян – матері з малолітнім сином, коли ми, чужинці, колишні політичні в'язні, які невдовзі поїдуть до своїх країн, належно ставимось, шануємо не лишень оту нещасну жінку, яку ви попросту хотіли скривдити, але кожну одну, тим більше матір. Чи так поступати велить вам ваш устав? Чи, може, так наказує вам ваше начальство? Якщо так, то це великий сором для вас усіх, для цілої вашої брехливої системи.

– Та знаєш, – конвой почав оправдовуватись, – коні слабкі, ми не мали наміру нікого кривдити.

– То коні, а то – живі люди, ваші співгромадяни, – відповів різко майор. – А вже про кривду не говори, бо лиш на кривді інших цілий вік живете. Знай ще одне: коли ми ту справу захочемо порушити та властиво висвітити, то невідомо, яку нагороду дістанете за це, – відвернувся і підійшов до Павла.

– Тих поганців треба було б трохи розуму навчити, – сказав він, – бо вони ще не позбулися своєї жорстокості і будуть ставитися так до всіх, хто їхатиме відвідувати своїх рідних, близьких чи знайомих.

– Це залишимо на потім, – відповів Павло, – щоби наша інтервенція не пошкодила тій жінці. Треба над тим добре подумати. Але одно скажу вам, Юзефе, що ваші слова дали багато чого для роздумів тим посіпакам. Глядіть, як вони повісили носи та часто про щось радяться. Ось побачите, що поки ми прибудемо до місця нашого призначення, вони захочуть говорити з кимось із наших друзів, щоби якимось затушувати ту справу.

Дорога була піськовою, коні тягли вози поволі, часто зупинялися. Ми йшли краєм лісу, де був твердий ґрунт. На другому возі сиділа Катря, на руках у неї спав втомлений Петрусь. Кінець її розповіді, до якого прислухалося більше присутніх, зробив глибоке приголомшуюче враження на кожного з нас. Хто не був ближче та не чув, перепитував інших. Павло з Юзефом йшли поруч та розмовляли. Юзеф весело оповідав епізоди зі своєї молодості. Змагун знав декотрі, бо з Юзефом запізнався багато років тому назад, ще в Спаських лагерьях. Були у добрих взаємовідносинах. По роках стрінулися знову в Чурбай-Норі у збірному таборі для полонених іноземців.

Юзеф любив згадувати своє минуле. Особливо йому подобалося пригадувати свої юні роки, першу військову присягу, перший аванс у війську, а також романи з гарними дівчатками. Оповідав про це майстерно.

До них підійшов Степан, перепросив і звернувся до Павла:

– Слухай, Павле, хлопці хочуть ще дещо зібрати для Катрі.

– Степане, я не проти того. Думаю, що і Юзеф тієї ж думки. Але ви всі вже дали, що могли. Хоч би взяти тебе самого – віддав більшість своїх речей, інші – також.

– Ніхто нікого не приневолює, – сказав Степан. – Друзі самі про це говорять, тим більше, що тепер ініціатива вийшла від поляків і жидів. Наші всі згодні.

– Якщо так, то збери це все та сам власноручно віддай їй.

– Павле, та чи прийме вона це? Вона небагата, але скромна, амбітна.

– Думаю, що прийме, – сказав Павло. – Зрештою, Юзеф допоможе тобі. Ти ж знаєш, як він вміє говорити.

– Йди, Степане, – додав Юзеф, – займись ділом, а за решту не турбуйся. Будь певний, що полагодимо ту справу.

Сонце вже було над західним обрієм, невдовзі мало схватись зовсім. Наша валка ліниво посувалася вперед. Один з охорони відбіг від воза і попрямував поміж ряди колишніх каторжників. Придивлявся, шукаючи когось. Павло зауважив це.

– Дивись, Юзефе, оцей, напевно, за тобою заглядає. Зараз щось нового довідаємося.

Охоронець порівнявся з ними. Ніби забавляючись, витяв кишеньковим ножиком з придорожного куща прут і почав обтинати його від дрібних гілок. Павло і Юзеф навмисно не вступали з ним у розмову, не звертали уваги на його присутність, а йшли собі далі, розмовляючи між собою. Конвоїр кілька разів втручався в їхню розмову, але йому якось та мова не клеїлась: виразно відчувалося, що в нього що іншого на думці, ніж те, про що він почав говорити.

Врешті не витримав:

– Слухайте, хлопці, ви не гнівайтесь на нас та не робіть нам кривди. В нас рідня, діти. В мене самого аж четверо їх, малих.

– А про що, власне, йде мова? Хто тобі, чи взагалі вам, кривду чинить? – спитав Павло.

– Я би просив, щоб ніхто з вас не зголосив про те, що сталося з самого початку з тою жінкою.

– Дай відповідь ти йому, Йозефе, а я піду трохи вперед. Може, так буде зручніше йому слухати.

– Ні, Павле, не йди, будь тут. Я хочу, щоб він почув і вкінці зрозумів, де є границя поміж покривдженими і посіпаками-кривдниками. І не лише він один почув, а щоби зрозуміли вони всі, разом взяті. Щоби жителі всього світу почули правду та не впивалися дурманом їхньої забреханої пропаганди, щоби прозріли накінець та заздалегідь не готували могили своїм власним народам, цілим націям. Щоби не протоптували дорогу, яка веде через знуцання, визиск, насильства, наругу і голод.

Звертаючись до конвоїра, Юзеф вже спокійно сказав:

– Кажеш, щоб не кривдили вас, бо у вас родини, малі діти? Я не думаю, щоб хтось із тих людей скривдив когось чи навіть мав замір кривдити. Та саме їхні родини на протязі століть кривджені були вами – спочатку царським режимом-держимордієм, опісля радянсько-сталінським режимом. У вас, росіян, називається бандитизмом, коли якийсь не російський народ прагне волі, та за ту волю, яка по праву йому належить на його ж власній землі, платить морем крові, горя, страждань. Так платив польський та інші народи за царату, так є тепер. На увесь світ горлає про мир, братерство, цвітучий добробут робітничо-селянської верстви. А якою жалюгідною виявилася дійсність – живе свідчення цього всього.

Ваші вожді, вся партійно-імперська кліка коштом поневолення чужих націй, а, головне, терором НКВД тримає в страху та непевності

завтрашнього дня мільйони людей. Згадав ти ще, що у вас є родини та малі діти. А ось той малий хлопчик, якого вам шкода було посадити на воза, не є дитям? То лише ваші діти, задля котрих ви просите і домагаєтесь всіляких поблажливостей, є дітьми, а діти інших матерів є нічим для вас?! Можна знущатися над ними та кривдити їх, але скажи, будь ласка, в ім'я чого і для кого це робите? Я не буду більше говорити та переконувати тебе, бо не знаю, чи багато ти зрозумів з того, що було сказане. Для вас, росіян, більше промовистим є страх перед сильнішим за себе. Таких ви шануєте, але все-таки з думкою, щоб їх приспати, ошукати і використати, як тільки це видасться можливим. Я лише хотів би, щоб ти, тай усі ви разом, знали і, врешті, зрозуміли, що, коли не хочете чи не можете допомогти, то хоч не чиніть кривди іншим людям чи народам. Тоді вони самі собі допоможуть і у себе вдома без вас свій лад наведуть. Можеш іти та бути спокійним за своїх дітей, бо, як я попередньо сказав, ми не кривдники, а покривджені. Кривду других відчуваємо і трактуємо нарівні, як свою власну.

Конвоїр без слова відійшов. До нього підійшли його товариші. Звісна річ, що він повідомив їх про результат розмови. Напевно, заспокоїлися, бо голосніше почали підганяти коней.

Сонце вже сховалося за зелень лісів, на безхмарному голубому небі появилися перші зорі. Новий місяць, мов лебідь-красень, плив по розкішних безмежних просторах. Ми далі посувалися вперед. Після доволі довгого часу вози зупинилися. Павло з Юзефом підійшли до воза, де сиділа Катря. За ними підійшов Степан та багато інших. Конвоїр сказав, щоби Катря забрала речі, і що нині вона заночує тут, у тій хаті, а завтра вдень він приїде за нею своїм возом і завезе її до лагера, де знаходиться її чоловік. І що він все постарається полагодити, як слід. Там є спеціальний будинок біля вартівні, де вона отримає одну кімнату і матиме можливість перебувати у ній разом з чоловіком скільки захоче, тільки не довше двох тижнів. Катря подала сплячого Петруся Павлові на руки і зійшла з воза. Вона попрощалася зі Степаном і Юзефом, опісля зі всіма решта. Кілька друзів зібрали її багаж і понесли за конвоїром. Павло ніс Петруся, а Катря йшла обік нього. Змагун перервав мовчанку:

– Ви, Катре, прийняли від Степана те, що вам подарували тим разом всі поляки, жиди і українці.

– Так, – тихо промовила Катря, – але для чого було стільки трудитися для мене?

– Катре, ви зле не зрозумійте того вчинку. Ми вже призвичаєні взаємно собі допомагати, спільна доля навчила нас. Ви розпитайте про це свого Василя, він вам дещо більше розкаже, пояснить.

Перед нами з-посеред дерев замерехтіло маленьке світло від хати. Незабаром двері відчинилися, появилася жіноча постать, яка впу-

стила конвоїра і друзів досередини. Господиня, побачивши сплячого хлопчика, побігла, відчинила другі двері:

– Тут його покладіть, ось тут, на ліжку.

Павло увійшов за жінкою, а за ним Катря.

Поклавши Петруся на ліжку, зняли взуття з його ніг, опісля – скромненький, вітром підшитий, дитячий плащик. Змагун, тримаючи плащик у руках, сказав Катрі:

– Йдіть, попрощайтесь – бачите, чекають на вас, а ми з господинею накриємо чимось теплим Петруся. Потім самі поправите, як мама це звичайно робить.

Катря вийшла, а Павло швиденько вийняв щось зі своєї кишені та вложив до бічної кишені Петрусевого плащика.

– Виходимо, нехай малий відпочиває, – сказав він до господині.

Вийшли, жінка пішла до печі, почала класти дрова у вогонь. Павло підійшов до Катрі, яка розмовляла з друзями. Кожний на прощання хотів сказати якесь тепле слово, розрадити її. Вона звернулася до Павла:

– Дякую вам, Павле, дякую всім друзям за поміч, за розуміння. Нехай Господь вам допоможе вийти чимшвидше на волю, віднайти своїх дорогих осіб. Передайте вітання і поклоніться вашим матерям, батькам, сестрам, братам і дружинам від мене. Вони тужать, чекають на вас. Будьте для них добрими, вирозумілими, як були для мене і мого малого сина, – схилила голову, замовкла і тихо плакала.

– Не плачте, Катре, будьте мужньою та відважною, як раніше були. Ваше горе, а особливо хвороба є виліковними, не треба занепадати на душі. Не здавайтесь. Ви мусите жити та вірити в це, бо ж маєте для кого жити – у вас є син і чоловік, тільки ви одна подасте їм поміч і надію. Ваша особиста опіка для них зараз є необхідною. Нехай ніякі труднощі не зломлять вас. Ви скрізь знайдете друзів, які зрозуміють, допоможуть Вам. Вони є тут, на Україні, є у вашому селі.

– Павле, нам пора йти, – сказав хтось з присутніх.

– Йдіть, я долучу до вас за хвилину.

І знову звернувся до Катерини:

– Катре, я особисто, мабуть, з вами більше ніколи не зустрінуся, бо в мене близької родини тут нема, та й взагалі не знаю, де їх шукати. Дехто з тих друзів, яких ви бачили, напевно, вам всесторонньо допоможе. Завтра ви вже зустрінетесь з Василем, привітайте його від нас усіх, будьте сильною, вірте в себе. Часи міняються, можливо, Василь незабаром буде на волі разом з вами. В парі буде легше, відрадніше жити та виховувати сина. Йдіть до Петруся, добре перевірте його плащик, почистіть, бо він впав на долівку, може дещо забруднився. Завтра вранці, як він прокинеться, поцілуйте його від нас всіх, а від мене зокрема, – простягнув їй руку, Катря подала свою. Її рука тремтіла.

– Прощайте, Катре, будьте міцною, відважною і наполегливою, якою й раніше були.

– Павле, – промовила тихо Катря, – коли б ви залишилися і були десь на Україні, приїдьте навідати нас. Може, справді, мій Василь вийде на волю. Приймемо вас, як рідного брата.

– Якщо залишуся, напевно навідаю вас, – пообіцяв Змагун вже з-за порога.

Надворі, та ще посеред дерев було темно, годі очам привикнути до темряви.

– Павле, йди просто наперед себе, – почув голос друзів, які чекали на нього.

Підійшов до них, став, оглянувся позад себе – вікно хати не було нічим заслонене, світилося світло, а Катря стояла на тому місці, де і стояла. Напевно, думала над тим, що принесе для неї завтрашній день.

– Ходім, бо вже пора, мусимо наздогнати своїх.

Вийшли на дорогу, прискорюючи крок, стежкою подалися вперед. Вдалині, по правому боці видніло світло – це, мабуть, вже був лагерь. Невдовзі вималювались сторожові вежі. Так, то був лагерь. Порівнялись з ним, йшли далі, бо тут з наших нікого не було видно. Минули його, за малим закрутом появився другий, менше освітлений, обведений високим парканом, а поверх і з боків – колючі дроти. На сторожових вишках не було нікого – то, мабуть, робоча зона. Через деякий час долучили до групи. Друзі вже знімали з возів свої речі, почали розмовляти між собою. Юзеф підійшов до Павла і сказав, що ще мав одну розмову з конвоїром. Той обіцяв повністю заопікуватися Катрею, та ще й додав, що порадить їй, які роботи заходи і старання, щоби звільнили її чоловіка. Павло сильно стиснув руку Юзефа та сказав, що, коли б так всі поляки зрозуміли українців багато років тому, то історія та доля наших народів була б іншою.

З вартівні вийшов старший лейтенант і двоє надзирателів та повідомили, що нині вже пізно і начальство не прийде, аж щойно завтра будуть перевіряти нас. Велів зібрати свої речі і ставати по п'ять в ряд. Широко відчинилися двері, і знову почалося, як раніше: «Перша п'ятка, заходи! Друга – заходи...». І так аж до останнього чоловіка. Опісля браму за нами зачинили, на який час – ніхто не знає. З невідомих причин веліли чекати – мабуть, звільняли для нас барак. Який та де – ми не бачили і не знали, все сховалося поміж деревами. Була доволі пізня година. В одному лише бараку світилося.

– Треба розвідати, де ми є і які тут в'язні знаходяться, – тихо сказав Павло.

– Лиши то мені, Павле, – відповів Євген.

Встав, підійшов до «дежурки» та постукав у двері:

– Позич мені відра, – звернувся він до чергового, – та дозволь піти по воду до кухні, бо ми всі спрагли.

- А звідки ти знаєш, де є кухня? – запитав надзиратель.
- Та ж ми не в першому лагері і не новачки, щоби ти нас страхав.

Позич краще відро чи щось подібне.

Вийшов лейтенант.

- Давай відро, лейтенанте, – відізвалося ще кілька голосів.
- По воду йдїть. Відра у нас нема, може дадуть вам там якийсь посуд.

Пїшли вчотирьох. Через деякий час повернули з кухарем. Він, мабуть, боявся, щоби не пропали його баняки, за які відповідав. Євген ще не повернувся. Павло підійшов до старого кухаря і спокійно, українською мовою сказав:

– Не бійся, батьку, нічого тобі не пропаде, ані ніхто тут нікому кривди не вчинить.

– Ви українці?

– Не всі, але є тут і українці.

– Це добре, бо я думав, що дехто інший.

– А за кого ж ти думав нас мати чи кого сподївався бачити?

– Я думав, – почав кухар, – що знову привезли тих руських блатних чи сук та чорт зна, як вони себе прозивають. Від них нема спокою нікому.

– Були вони тут, бачили ви їх колись? – запитав хтось збоку.

– Ще питаєш?! Та я вже більше десяти років у лагерах – не одно чув, не одно пережив. Сам я родом з Білорусії, сиджу, сказати, ні за що. Так не раз собі думаю, що, мабуть, нема у цілому світі більш жорстоких і несправедливих людей, як саме російський нарід.

– Не знаю, батьку, не знаю, – відповів Павло. – Не доводилось бути у світі, то годї про це мені щось сказатити.

Прийшов Євген, почав розповідати:

– Той лагерний пункт є для інвалідів. Живуть тут старики, поміж ними є багато нашої інтелігенції. Тут має бути Львівський Митрополит Йосиф Сліпий, канцлер Перемишльського єпископа Коциловського Грицеляк, композитор Барвінський, кілька наших старшин з часів визвольних змагань 1918 року. Останньою прибула група мадярів. Є вже один транспорт з Півночі з польськими громадянами.

– А яка ситуація взагалі? Як ведуть себе ті нові прибулі? – запитав хтось.

– Не скажу, розвідаєм завтра.

Невдовзі двоє надзирателів запровадили нас до бараку. Саме приміщення було довге, двоповерхове. Нам наказали йти нагору і розміститися, де лише хто хоче, бо місця є доволі.

Розмістилися, де кому було вигідніше – одні воліли на долині, інші забрали верхні прїча, жартуючи: «Йду наверх, щоби менше блощиці докучали. А як котра зголоситься, то скерую її надїл. Буде тобі веселіше. Може,

більший апетит дістанеш, бо крові дещо убуде». «Зате буду здоровшим, – відгризалися долини. – Не потрібно буде витрачатись, щоб купувати та ставити п'явки». Нарешті, поклались на дошках на відпочинок.

На світанку вже всі були зібрані, чекали, заки відімкнуть барак. Чомусь довго не відчиняли. Надворі було чути гамір, але через брудно-тьмяні віконця годі було щось побачити. Доволі пізно забряжчав замок, двері відчинилися, і куций рудий надзиратель закричав, щоби сходити наділ і ставати п'ятками : «Підемо до їдальні на сніданок!»

Вчинок надзирателя не сподобався нікому, всі були поденервовані. Ніхто не ставав у «п'ятки», а самі, хто з ким хотів, пішли до їдальні. Надзирателі не могли нічого зробити.

Павло зі Степаном йшли разом.

– Степане, мусиш тим зайнятися, щоб у їдальні був дотриманий якнайбільший порядок і всі сідали за столи. Візьми собі хлопців. Не забудь поговорити з Казіком О. з польської групи. Він тобі зі своїми людьми допоможе.

Степан побіг наперед. На площі мадяри грали у відбиванку. Троє з них підбігло до Павла, він знав їх ще з Екібастузького лагера. Почалася розмова. Павло запитав, чи нема поміж ними друга Варконі. Ні, нема, його запроторили у тюрму. Мали надію, що невдовзі приїде. Змагун пообіцяв з ними ще стрінутися і пішов до їдальні.

Всі сиділи за столами, мовчали. Біля роздачі стояло кілька хлопців, готових розносити їжу. Надзирателі заборонили кухареві роздавати сніданок. Степан з Казіком намагалися переконати їх, але це не допомогало. Раптом з-за столів почувся грімкий голос:

– Якщо ви, блазні, не допустите кухаря, щоби нас нагодував, то ми самі займемося роздачею харчів, не питаючи вас. А вам дістанеться заплата. За наслідки відповідати не будемо. Ви самі того хочете. Це було б одне, а тепер друге – ми зараз хочемо говорити з начальством, і то негайно.

Один з надзирателів вибіг надвір і подався в бік вартівні. За хвилину повернувся зі старшим лейтенантом. Той у замішанні запитав:

– В чому справа?

– Євгене, говори з ним сам, – викрикнув хтось з в'язнів.

Євген встав з місця і голосно почав:

– Ти що, лейтенанте, не позбувся сталінсько-беріївських законів? Чи, може, свої знову заводиш? Ти дав розпорядження замкнути нам двері, коли вже у всіх лагерах бараків на ніч не замикають. Тримав нас голодних майже до полудня та без найменших санітарних умов, не поставивши навіть «параші» для потреби більш, ніж двох сотень людей, а на додаток ще й голодом мориш. Вся відповідальність ляже на тебе, а результат свого вчинку можеш зараз побачити, якщо не відправиш своїх безглузких помічників звідси. Посилай зараз за вищим начальством. Хочемо бачитись та говорити з ним.

Прийшов кухар і, усміхаючись, почав розділяти їжу. До наших суперечок прислуховувалося кільканадцять інвалідів-стариків, які зайшли непомітно досередини і стояли збоку. Що для них було більш важливим – цікавість чи голод – годі вгадати, мабуть, одне і друге, разом взяті. Друзі, що розносили їжу, також сіли поспідати. За тим всім спостерігав лейтенант. Кухар продовжував наливати в миски та припрошував голосно:

– Може, кому добавочки? Підходьте, беріть, в мене ще бочка каші на кухні стоїть – залишилась зі сніданку.

Роман не витримав, вийшов із-за столу, енергійним кроком підійшов до кухаря і голосно сказав:

– Доволі вже, батьку, перестань наливати. Затям собі раз на все, та щоб було це останній раз, чуєш? Не смій годувати нікого за рахунок інших. Маєш варити так, щоби залишків, та ще й бочками, у тебе не було. Всі продукти мають бути в котлі, та кожний один має дістати те, що йому належить в одній порції. Не вагайся, хоч би й був наказ навіть самого начальника пункту виливати залишки їжі до бочки. Ті бочки мають бути ніні зліквідовані. Яким способом – нехай сам начальник подумає. Завтра, якщо будуть – їх знищимо. Тепер слухай далі: до кухні не сміє заходити ніхто, крім обслуги та помічників, тих стариків, які допомагають чистити ярину чи щось інше роблять. Їх можна і треба нагодувати, бо то стільки й винагороди за їхню працю. Ні в якому випадку не вільно тобі впускати надзирателів або «придурків» («придурками» називали внутрішню лагерну адміністрацію, яка переважно складалася з вислужників і донощиків), та забудь видавати їм крадькома щось з кращих продуктів, які належаться всім порівно, і тільки в'язням, які тут знаходяться. Ніколи не старайся купувати когось добавкою, бо одного дня можеш проторгуватися. Те, що ти налив у миски, віддай тим старикам, які тут стоять, а решта в бочках має бути під час обіду роздана усім в однаковій кількості. Ту справу ми ще порушимо перед начальством, – додав Роман і відійшов.

Всі встали і подалися до виходу. Збентежений кухар почав роздавати налиті миски старикам.

Надворі чекала знову несподіванка. Надзирателі затримали людей і розставляли по п'ятеро, зчинилося замішання.

– Чому не стаєє «п'ятками?!» – пролунав чийсь різкий голос.

Всі стихли, Павло порозумівся зі Степаном та Казіком. Вони, покликавши зі собою молодших віком друзів, стали у перших рядах. Колона стояла готова, прийшов лейтенант і привів ще кількох надзирателів.

– Йти вперед в напрямку бараку, – скомандував він, і колона рушила. Перед баракком зупинились. Лейтенант зайшов досередини, через хвилину вийшов.

– Рахуй, – дав наказ.

– Перша, до бараку заходи, – відійшли кілька кроків і стали.

– Друга, заходи, – рахують надзирателі.

– Чому не заходите?! – кричить лейтенант.

Хвилина мовчанки. Опісля Степан спокійно запитав:

– А чому ти нас гониш до бараку, коли всі інші ходять по лагеру і гріються на сонці? Дивись, яка чудова погода.

– Нічого мене не обходить, маєте бути під замком і годі.

– Хто дав тобі наказ знущатися над нами? Чи, може, це твоя особиста видумка?

– А чия ж? Тільки його, – відізвався хтось з мадярської групи, яка досить чисельно зібралася і стояла під баракком. – Він начальник лагерного пункту. Хоче швидко заавансувати, вислужитися, заводить немудрі, давно віджиті беріївські порядки.

Казік підійшов кілька кроків до лейтенанта:

– Тепер для нас є зрозумілим, хто сіє ті безпорядки тут, в тому пункті. Це ти, начальнику, то робиш. Хочеш лиха, будеш його мати, якщо не зміниш свого ставлення до в'язнів, не потрактуєш їх як людей. Ти навчився знущатися над тими нещасними старими, бо їх вік і фізичне безсилля не дозволяє їм себе самих захистити. Моя порада для тебе одна – зміни свою тактику, не видавай немудрих наказів підлеглим тобі надзирателям. Не старайтеся докучати і знущатися над нами, ані над іншими в'язнями, бо тим самим накоїте більше лиха лише самі собі. Хочеш, щоби ми зайшли досередини і нас замкнути? Ти ж знаєш, що це є твоя безправна сваволя. Добре, ми зайдемо досередини, але не ручаємось за те, що зараз барак не буде стояти в полум'ї вогню.

– Замкнути барак і не впускати їх досередини, – закричав лейтенант.

– О, так треба було би тобі зробити відразу, а тепер йди і закликай вище начальство до нас. Ми чекаємо. Ти, мабуть, забув, що ми вранці мали отримувати хліб, який нам належить, то ж допильнуй, щоб так сталося. Думаю, що більше подібних речей не повториш. А тепер дай розпорядження надзирателям, щоб відімкнули двері бараку, забрали замок і більше не замикали, та не докучали нам, бо все одно двері відчинимо.

Начальник відійшов, забравши зі собою надзирателів. За хвилину один повернув і відімкнув наш барак. Друзі порозходилися, хто куди – одні грілися на сонці, другі шукали знайомих земляків серед в'язнів, інші знову пішли оглядати лагерь.

Павла забрали до свого бараку мадяри. Він пішов, бо хотів пізнати їх ближче та почути їхню думку. Декотрих бачив і знав раніше, але тут було їх набагато більше, серед них – зовсім незнані йому люди. Лиштван, таке назвисько мав один з друзів, познайомив Змагуна з іншими. Були це колишні старшини і підстаршини мадярської армії. Зайшли до бараку, почалася розмова, розпитування про знайомих та їхню долю: де вони зараз,

в яких лагерах перебувають. Деякі розповідали та згадували епізоди своїх тяжких випробовувань. Вони були прекрасно зорієнтовані відносно подій, які відбувалися останніми роками за колючими дротами по всій країні.

З подивом і визнанням висловлювалися, згадуючи ті національні групи, які дали поштовх тому всьому, взявши на себе найбільшу відповідальність, щоби вибороти права, скинути фізичний і моральний гніт та повернути гідність людини, яка належить кожному в'язневі у кожній країні світу. Випивши гарячого кип'ятку, розпрощалися. Павла відпровадили до двох мадярів. Один з них, якого друзі кликали майором, звернувся до нього:

– Слухай, Павле, мені дещо відомо про тебе, тому і не питаю ні про що більше. В кожному разі, хочу запевнити тебе, що наша мадярська група солідарна з вами. Ми підтримуємо вас на кожному кроці, тільки не дайтеся, щоби вас спровокували. Ти добре знаєш, що чекісти – майстри у тому. Хочу тобі сказати, що тут діється велике безправ'я, просто грабунків і насильство з боку лагерного начальства. Начальник пункту і його надзирателі забирають половину харчів, які належаться в'язням. Подивись на тих старих, як вони виглядають. А яка смертність у тім пункті? Ми тут вже другий місяць. Зі самого початку зауважили це і пробували поправити ситуацію, але начальник, щоби залякати, застосував терор проти нас. Вчинив з нами ідентично, як нині зробив з вами. Сьогоднішній день був для нього невдалим. Однак, невідомо, що готує він на майбутнє, що принесе завтрашній день. Ми поки що скапітулювали перед ним. Зрештою, не було сенсу псути собі нерви. Раніше чи пізніше нас звідси вишлють, ніхто тут не залишиться. У вас, українців та поляків, інша справа. Тут залишаються ваші земляки, може, навіть ваші близькі та рідні. Тому, ви мусите зламати свавілля тої зграї. Не лякайтеся нічого, а голосно плямуйте всі злочини, які вони чинять над невинними жертвами.

– Яка ваша, майоре, думка: чи то згори йдуть розпорядження, щоби тим способом викінчувати в'язнів, чи то тільки злодіяння місцевої адміністрації? – запитав Павло.

– Годі мені точно визначити, – відповів майор. – Думаю, що то перше. Чинovníки, які видають ті розпорядження, вміють заздалегідь від того викрутитися та скинути свою вину на когось іншого. Переважно на одну особу, яку в такому випадку усувають із займаної посади, а деколи навіть фізично нищать. Але самі позістають оправданими, невинними та продовжують далі ту ганебну брудну роботу.

– Нині або завтра має прибути вище начальство для того, щоби перевірити нас. Ми порушимо цю справу, – додав під кінець Змагун. – Було б бажаним, щоби ваша мадярська група була присутня при тому, та щоби хтось із вас, хто добре володіє російською мовою і вміє висловити думку, висвітлив би обставини, вказав на зловживання, терор, який ви тут застали і який наразі є тут наглядним. Щоби той, хто буде говорити, розказав правду – так, як воно фактично діється. Про решту будуть говорити інші.

Майор подав Павлові руку:

– Будьте того певні, що ми вас підтримаємо.

Прощаючись, взаємно пообіцяли собі частіше зустрічатися та розійшлись. Змагун пішов до своїх друзів. По дорозі зустрів Юзефа.

– Павле, ти знайшов когось знайомого поміж стариками? – запитав Юзеф.

– Ні, ще нікого не бачив, і ні з ким не говорив.

– А де ж ти був?

– На празнику, Юзефе, на празнику у мадярів, – сказав жартома Павло.

– Невже ж ти їх знаєш?

– Декого знав раніше, а з декотрими запізнався сьогодні.

– Яка твоя думка про них, Павле?

– Непогані хлопці. Зрештою, запізнаю тебе колись з ними. Сам переконаєшся.

– А ти, Юзефе, знайшов якогось свого брацішка?

– Та є тут кілька поляків, стариків з Білорусії. Але, знаєш, з ким я говорив? З композитором Барвінським зі Львова. Дуже цікава людина, його дружина також тут недалеко в жіночому лагері знаходиться, обоє дістали по двадцять років неволі. Є тут ще інші. Не думаєш з ними бачитися, Павле?

– Звичайно, що так. Але насамперед мусимо закінчити і вигідно для нас всіх вийти з тої ситуації, в яку вплтав нас начальник пункту.

– О, то зрозуміла річ. Це є в тій хвилині найбільш актуальним.

– Слухай, Юзефе, ти мусиш сам добре подумати та під час запитів доповнити те, що не було порушено чи не було договорено іншими. Зорієнтуєшся під час розмов, які будуть вестися, бо, часом, говорячи про менше вартісні речі, можна призабути, а то й просто пропустити важливіші справи.

– Добре, Павле, вір, що все буде гаразд.

Вже інші вертали з обіду, коли наш етап покликали до їдальні. Біля дверей стояв Степан та поінформував, що всередині з хлопцями чекає Казік, який забрав хліб від хліборіза за вчорашній та нинішній день, і що кожний дістане по дві пайки зараз. Якщо когось нема чи десь забарився, то нехай найближчий товариш забере його хліб і обід та допильнує, щоби це все потрапило в потрібні руки. Завтра вже все буде йти нормальним порядком.

– Заходьте досередини, підходьте по хліб та сідайте за столи. Хтось з молодших, охочих, нехай допоможе рознести їжу.

Закінчивши обід, всі спокійно вийшли з їдальні. Роман підійшов до кухара-роздавальника та запитав:

– Додавки не маєш?

– Не маю, – відповів той.

– А на кухні не залишилося в тебе?

– Ні, нема. Хіба тільки для робітників.

– А як перевіримо, що буде тоді?

– Повір, що нема, правду кажу, – не здавався кухар.

– Гляди і пильнуй, щоби завжди було так, – Роман усміхнувся та пішов. Павло з Юзефом вийшли разом, до них долучив Євген, Степан та інші. Почали розмовляти про те, яким наочним та явним злодійством займається начальникок зі своїми посіпаками.

– Ти думаєш, що це тільки тут і лише він один? – відізвся Юзеф. – Та ж ціла гнила проклятуща система від самої верхівки аж до низів подібним займається. Страхом та терором тримають усіх, заставляють мовчати, терпіти, а самі на нещастю і кривді других наживаються. Мені годі зрозуміти то все, – продовжував він. – Це ж офіцер, а як ганебно низько вчиняє, просто обкрадає нещасних голодних людей, останній шматок хліба від їх уст віднімає. Ви знаєте, що мені говорили старики? У тих бочках, в яких щоденно вивозять возом за зону начеб-то помії, є більше третьої частини денного харчування в'язнів! А так часто є нестача продуктів та хліба! Пайок систематично зменшується. «Придурки» з бухгалтерії в своїх книжках приховують такі речі. Роблять так, як їм велить начальство, і мовчать. Зрештою, вони особисто на тім не терплять, бо для них двері до кухні широко відкриті. Перший кращий кусень – то є для них. На кривду та голод інших не зважають. Їм це все байдуже. Це типічно зразковий витвір нового радянського громадянина. «Начхать на всё, лишь бы мне было хорошо» – це їх модерний девіз. Коли б не було того, що сталося нині до обіду, увесь вчорашній, а, може, і нинішній наш приділ хліба, не враховуючи харчів, опинився би в руках начальника пункту, який zarazом виконує ще другу функцію – начальника режиму у тій зоні. Підрахуйте лише: двісті сорок сім осіб помножити на два дні (це те, що кожному належиться) – вийде доволі велика кількість. Все це мали з'їсти безроги, яких начальник вигодовує для свого власного вжитку. Може, дещо отримали б його надзирателі. Але в'язні нехай терплять, просто вмирають з голоду – йому байдуже.

Біля вартівні, де була zarazом і «дежурка», заметушилися. Надзирателі винесли столи, почали розставляти стільці.

– Зараз будуть нас кликати, – зауважив хтось. – Піди, Євгене, повідом інших, що йдемо всі разом і стаємо в однім гурті.

Невдовзі прийшов надзиратель і наказав, щоби весь новий етап підійшов до столів, бо начальство чекає. Зібралися біля бараку та всі разом пішли.

Стояли три столи, за якими сиділи двоє військових офіцерів, деякі стояли, курили цигарки. Наш етап зупинився, відразу ж надійшла доволі

чисельна мадярська група, та дехто замішався з більш відважніших старих жителів того лагерного пункту. Пригнала їх звичайна людська цікавість. Один старшина встав та, вказуючи рукою на перший стіл, сказав:

– До того столу будуть підходити всі, чиї прізвиська починаються на літеру «А» до літери такої...

До другого столу мали підходити наступні, до третього – усі позістали.

– Розділяйтеся на три групи за алфавітом, будемо вас викликати за прізвисьцем, відповідайте точно на всі запитання, – сів і почав крутити собі цигарку.

– Перед тим, як розійдемося на групи та ви розпочнете нас перевіряти, хочемо з вами говорити. Мабуть, начальник того лагерного пункту повідомив вас про те. Ми йому кілька разів нагадували, щоб вас повідомив, – сказав хтось з гурту.

– В чем дело? – відізвався один із військових старшин. – Бачите, що вже далеко пополудні, а скільки перед нами праці. В нас зараз немає часу на ніякі розмови.

– Ви не питали нас, коли судили, чи у нас є час приймати довголітні вирокі суду. Знайдіть тепер час вислухати нас, ми забагато його вам не заберемо.

– Не ми вас судили. Родіна вас за ваші вчинки судила, – грізно сказав старшина.

– Родіна, кажеш, – відповів той самий спокійний голос. – Видко по всьому, що ти того слова як слід не розумієш та зовсім не знаєш, де його застосувати. Полякові, мадярові Москва ніколи батьківщиною «родіною» не була, не є і не буде. Так само як уродженому в Києві, Ужгороді, Полтаві, у Львові не може бути батьківщиною Калуга, Потьма, Казахстан чи Колима, а тільки лише його рідна Україна. Те місце, де народився, де виріс, де жили і померли його діди та прадіди. Для фінляндця – Фінляндія є його батьківщиною. Ви, росіяни, йшли силою поневолити їх край. Наступаючи, кричали: «За Родіну!» Чи то справді була ваша батьківщина? Ви любили її, та, може, йшли її захищати? Чи, навпаки, думали лише забрати їхню землю, поневолити, пограбувати населення. Увесь фінський нарід боронив свою батьківщину, свою рідну землю. Не лише військо, але всі чоловіки, жінки, доростаючі діти дали вам належну відсіч. У їхніх озерах та болотах потонули ваші сталеві панцирні потвори. Цей народ зумів відстояти волю своєї батьківщини. Думаю, що тепер зрозумієш та будеш знати, де вжити, коли і як застосувати слово «родіна».

– За чим ви, мадяри прийшли? Вас сюди ніхто не просив. Йдіть геть звідси!

– Ми прийшли сюди, щоби висловитися і щоби ви почули правду, якої не хочете бачити ані чути. А ви страшите нас та й проганяєте

геть звідси. Коли це не у ваших силах чи компетенції нас вислухати і найконечніші речі полагодити, то просимо до нас когось, хто матиме на це право та може нас вислухати. Але, якщо поміж вами є хтось, що може, а не хоче нас зараз вислухати, ми в тій хвилі відійдемо, але всі, як нас бачите, і залишимо вас самих сидіти за столами.

Врешті один із старшин сказав:

– Ну, добре, зайдете не всі, а по кілька чоловік з кожної групи за яку годину до кабінету начальника пункту. Там вислухаємо вас і по змозі полагодимо ваші справи, а тепер приступайте до перевірки, бо справді часу мало.

Почалася перевірка – таким чином, як і раніше це робилося вже сотні-сотень разів за час нашого перебування в лагерах.

Після її закінчення кілька військових старшин пішли до кабінету начальника. Невдовзі вслід за нами пішла доволі чисельна група людей і зупинилась обік бараку, де містився кабінет і де вже чекали військової старшини. Досередини зайшли лише троє мадярів, двоє українців і двоє поляків. Від українців пішов Євген і Павло. Решта залишились надворі.

Першим встав стрункий, ще молодий за віком, один з представників мадярської групи. Почав говорити, але його мову перебив один із старшин, голосно запитавши:

– Как фамилия, имя и отчество?

В ту ж мить піднявся зі свого місця Павло, і, дивлячись прямо в очі старшинам, сказав:

– Про прізвище зараз не питай, не пробуй лякати, не залякаєт нікого більше з нас – страху не знаємо. Смерті також не боїмося, бо і не маємо чого втрачати, лише своє мізерне життя. Одна воля – те життерадісне слово, що немов ясне сонце, як найцінніші перли, горить у наших серцях, полонить розум. Власне, та довгождана воля, а опісля – надія зустрічі з близькими рідними, заставили нас нині говорити з вами. Тому не старайтеся страхати нікого, вислухайте уважно все, про що буде мова, подумайте та поправте це зло, яке аж занадто часто чините ви самі, а сьогодні вчинили нам ваші підвладні.

– Нехай буде так, – сказав один із військових, – починайте висловлюватись, подавайте свої скарги та питання.

Цей самий в'язень із мадярської групи, якому перервали мову, почав говорити:

– Ми нині вранці були наочними свідками безглузкого свавілля начальника цього лагерного пункту, він також є і начальником режиму в одній особі. Чи більш дурнішого, жорстокішого, а притому ще й злодія, ви не могли підшукати для інвалідного лагера, для тих нещасних стариків та калік? Вже другий місяць, як нас сюди привезли. Начальник і його надзи-

рателі застосували ті самі репресії до нас, що й зараз до новоприбулих польських громадян, включаючи запроторення декого до карцеру ні за що. За те лише, що ми бачили і не хотіли погодитися з тим, яку кривду чинить він сам та його шайка надзирателів всьому населенню цього пункту. Страхом і терором продовжують своє свавілля в першій цілі для власної наживи, а відтак для вислугування і авансів. Власне, тим страхом і терором стараються замкнути уста в'язням. А самі наживаються на кривді нещасних людей. Вимагають та забирають кращі продукти з кухні для себе, а нас годують смердючою баландою, ще й до того дуже ріденькою. Залишок велеть наповнити в бочки та у вигляді помиїв забирають за зону, як корм для свиней. Чи так велить вам закон? Та ким він встановлений? Тому, щоб ви в майбутньому не висували нам ніяких претензій за виникнення якихось непорозумінь чи колотнеч з непередбаченими наслідками, вимагаємо негайної зміни начальника і надзирателів та притягнення їх до карної відповідальності за зловживання і профанацію продуктів. Якщо та справа чинить вам труднощі, то просимо перевезти нас до іншого пункту, де існують більш людські порядки.

Друге, не хочемо бачити жодного офіцера, ані надзирателя чи «придурка» у приміщенні кухні. Якщо такого спіймаємо і знайдемо хоч найменшу кількість продуктів, що виносяться, не будемо зважати, хто він є, нехай скаржиться тоді сам на себе. На кухню може входити обслуга та ті, котрі допомагають. Також провіантовий старшина, начальник санітарної частини, лікар, призначений для перевірки стану чистоти кухні і якості продуктів, та ще, може, якась комісія чи щось подібне. Всі «придурки» мають харчуватися разом з іншими в'язнями в їдальні. Бочки, якими начальник вивозить все з зони, повинні нині зникнути, бо завтра будуть побиті та в тій же кухні спалені.

Третє, бараків вже більше не замикати. Не хочемо бачити тут сваволі, не радимо старатися знову їх закривати.

Тепер ще справа режиму і ларка. Було би бажаним, щоб надзирателі навчилися чесності та по-людськи ставилися до в'язнів. Якщо не вміють чемно говорити – нехай мовчать, дві користі з того буде. Думаю, що другий начальник того пункту постарається більше подбати за повірених йому людей. Забезпечить потрібними продуктами ларьок та не буде займатися ганебними справами, які компрометують не тільки його самого, але і вас всіх.

Нам перед виїздом віддали харчі, одяг та гроші, які були на наших рахунках. Тому ми зовсім перестали цікавитися, як розпоряджається начальник продуктами, які належаться в'язням. Хоч жаліли тих нещасних старих, яких тут застали, але воліли мовчати, щоби часом начальничок не захотів чимось нас спровокувати. Воля кожній людині дорога, та той її більше цінить, хто її не має. У вас в Росії незабаром слова «воля»,

«свобода» будуть витерті зі словника, перестанете їх, мабуть, взагалі вживати. Тому, що така сама річ повторилася з новоприбулими, та хто знає, скільки може повторюватися ще, від імені мадярської групи заявляю, що більше спокійно не будемо дивитися на злодіяння начальства, а повністю підтримаємо покривджених та станемо в їхній обороні, незалежно, якою ціною доведеться нам за це платити.

Коли я щось призабув чи проминув, вам докаже дехто інший, – сів на своє місце.

– Є ще якісь запитання? – спитав офіцер.

– Є ще, – відізався Юзеф. – Нас цікавить, як довго ми ще будемо тут у ваших лагерах перебувати. Нам вже більше року тому сказали, що ми вільні, їдемо на волю, а ще досі сидимо під охороною ваших кулеметів і штиків. Ще й до того, перший з черги надзиратель чи начальник буде пити нашу кров та псувати нам нерви? Друге, ми вже давно, більше, як рік часу, написали листи до своїх рідних та повідомили їх, що вже їдемо додому. Наші близькі нетерпеливо ждуть нас. Ми не можемо нічого написати, бо не знаємо самі, коли зможемо їх побачити. На запитання та інші прохання постійно чуємо одне: «Незабаром поїдете». А коли ж врешті це «незабаром» буде? Чи знову аж за других десять чи більше літ? Вимагаємо конкретної відповіді.

Третє, поміж нами є люди, котрі фактично являються громадянами іншої країни, але в декого найближча родина живе на території Радянського Союзу. Це стосується тих, чиї родини переселено з Польщі на Україну. Деякі мають намір лишитися. Цікавить нас, як ви в такому випадку вчините? Було би ще багато більше речей до порушення, але насамперед чекаємо від вас конкретної відповіді.

– О, гляди, який хитрий полячок знайшовся, – почувся голос когось із офіцерів. – Пхає носа, куди йому не треба. Українців, бачите, він не бажає видіти у себе в Польщі, а Польщу від моря до моря хотів би мати, чи не так? Та ще й пів європейської Росії?

Павло вийшов дещо наперед і голосно сказав:

– Ти б краще замовк і відповів на запитання. Твоя цільова паплярнина нічим вам не допоможе. Не вдасться вам більше порізнити і напустити українців на поляків, ані на кого другого. Нам всім відомий ваш намір, але більше вам не вдасться, принаймні тут, в лагерах, розпалити вогонь ненависті. Ми вже навчилися бачити, хто наші приятелі і яким шляхом прямувати нам всім спільно до своєї мети. Тому залиште це в спокої і відповідайте на запитання.

Настала довша хвилина мовчанки, опісля один із військових почав мову:

– Все є до виконання, все вдасться направити, бо все роблять люди. Часто бувають помилки, дехто розбирається у даному розпо-

рядженні правильно, а дехто – ні. От хоч би ваш начальник. Він також помилився у виконанні даних йому розпоряджень.

Не витримав Євген і голосно, майже криком, сказав:

– Ти це до помилок, до помилок, капітане, зачисляєш, так? Ти хочеш приховати, або й сам боїшся визнати, що це є недопустимим зловживанням. Кажучи простими словами, грабунок, крадіж та вбивство, за що у вас за законом простих громадян карають вищою мірою. Думаю, що і ви підлягаєте тому закону. Перевір, скільки тут стариків у тому лагері сидить за те, що назбирали на полі лише торбу колосків, які й так би зігнили, щоби заспокоїти хоч трохи свій голод та голод своєї родини. А той проклятий начальник пункту віднімав систематично щоденно близько половини харчів у кожного із них для своїх свиней, що значить – вбивав їх голодом. Придивися, який високий показник смертності тут, а ти, капітане, це до помилок зачисляєш? Ти ж офіцер, повинен не встидатися, а говорити правду, якою б вона не була. Це дасть більше пошани для тебе та тої уніформи, яку носиш.

– Ну добре вже, добре. Дай мені говорити, – перервав капітан. – Справу старшого лейтенанта, начальника цього пункту, розглянемо самі. За все він буде відповідати. Наразі зняти його не можемо, бо він мусить допильнувати і закінчити справи, які лежать в рамках його обов'язку, а передовсім має поправити те все, що сам натворив. Все інше, про що тут була мова, буде полагожене у вашу користь. Відносно вашого виїзду – точної дати дня не скажу, бо сам не знаю. До Польщі буде перший транспорт десь за два-три тижні, а, може, ще швидше, пізніше буде транспорт до Мадярщини. Українці, білоруси, а навіть поляки змушені будуть писати два прохання – одне до Міністерства Внутрішніх Справ Радянського Союзу, а друге до Польської амбасади в Москві, щоби дозволили їм тут залишитися. Чи всі прохання будуть вирішені позитивно – того сказати не можу, бо не знаю і не від мене це буде залежати. Декому дозволять, а декому, може й ні, – в кожному разі, я не знаю. Ще хочу сказати, що в тій справі ще хтось приїде з Москви і точніше вам все пояснить. Та привезе анкети, чи що там буде потрібно, і покаже, як це все заповнити. Всі зрозуміли? Чи ще є додаткові запитання?

– Зрозуміли, капітане, – відповів Юзеф, – чекаємо поправи порядку і ситуації, та хочемо, щоби твої слова не залишилися лише обіцянкою, бо в будь-якому разі ми самі будемо старатися той порядок навести. Не втримає нас ніхто і нічого, – встали та подалися до виходу.

Через деякий час кілька фірманок привезли для нас матраци і подушки, напхані дерев'яною стружкою. Коло бараку стояв завідуючий складом одягу і видавав кожному. Друзі вносили це добро до бараку, розкладали на дошках, розправляли, рівняли, приговорюючи: «Ну, нині

виспимося за всі роки на пахучих матрацах, як колись малими вдома з дідом в стодолі на запашному сіні».

Павло залишився ще надворі, розмовляв деякий час з мадярами. Врешті увійшов досередини. В бараку пахло живицею, як, бувало, весною в лісі. На його причу лежав вже матрац і подушка. Підійшов, попробував рукою.

– Не знаю, кому подякувати за прислугу, – зворушено сказав він, – в такому разі, дякую вам усім.

– Не дякуй, Павле, а попробуй положитися. Спати будемо сьогодні, як справжні багаті.

Всі були перемучені доволі довгою дорогою, а передовсім нервово вичерпані останніми подіями. День добігав кінця. Того вечора швидше пішли на відпочинок, спали при відчинених дверях.

Розбудив всіх вранішній холод. Помившись холодною водою, почали займатися своїми справами. Одні впорядковували свої речі, інші направляли одяг.

Біля бараку на горішній дерев'яній платформі стояла невелика група хлопців, дивилися в бік робочої зони та про щось говорили. Змагун підійшов до них. Надворі було свіжо, хоча сонце пригрівало, посеред гілля густих дерев веселились пташата. Їхнє щебетання творило якусь чудесну райську мелодію. Через дорогу за високим частоколом та дротяною огорожею стояли високі стоси порізаних та поскладаних дощок, вдалині видніли дахи будівель. На вартових вежах була охорона. На віддалі приблизно ста двадцяти метрів стояв молодий солдат при кулеметі. Обпершись на поруччя вежі, думав свою солдатську думу.

– Павле, а може би ми так заспівали? – запитав хтось з друзів.

– Та чому не мали би заспівати, – відповів Павло. – Наразі ніхто того нам не заборонив. Ось чуєте, як птахи виспівують, то ж співайте гарно, не осоромтесь перед малими мешканцями тих дерев.

І в повітрі задзвеніла перша пісня – "Ой дубе, дубе кучерявий». Опісля пролунала «Чорноморець, мати», потім «Повій, вітре, на Україну» та інші. Голоси були злагодженими, співали справді гарно. Молодий стрілок при перших звуках пісні стрепенувся, почав прислухатися, потім вхопив телефонну трубку. Мабуть, складав рапорт, але ніхто співати не заперечив.

В робочій зоні поверх зложених дощок появилися людські постаті. Були то також в'язні. Вони почали здалеку махати руками. Один із них подав знак уваги, що хоче розмовляти.

– Ви, хлопці, співайте, але дещо тихше. Ти, Осифе, відбирай. Євген нехай записує знаним тюремним алфавітом.

Почали перемовлятись. Були то лише запити. Євген дав коротку відповідь, хто ми, в яких лагерьх були раніше, куди їдемо. Запитав, чи, часом, нема серед них когось, кого ми раніше зустрічали чи знали. Приз-

начив їм розмову вранці, та лишень двом. Не розтягав довго розмови, бо всі стрілки, а, напевно, і начальство, заалармовані піснями, напевно нараджувалися, що робити мають.

Недалеко нашого бараку посеред дерев стояли старики-інваліди, які боязко підходили ближче – звук пісень заманив їх сюди прийти. Стояли, як у церкві на молитві, з відкритими головами, декотрі плакали. Павло, зауваживши це, сказав, щоби продовжували співати. А сам, забравши зі собою кількох друзів, зійшов вниз, і вони змішалися зі старими. Почалась розмова. Змагун підійшов до одного високого зростом чоловіка з білою, як сніг, головою. Його худе, пооране зморшками обличчя було мокре від сліз.

– Не плачте, батьку, – сказав він. – Плач нікому не поміг і нам не допоможе.

– Не вмів я в молодості плакати, дорогий сину. Але як мені не плакати, коли дивлюся на вас? А ще, як зачув нашу рідну пісню, серце само мало з грудей не вискочило. У мене було троє синів-соколів, таких, як ви, молодих. Зростом та силою у мене вдалися. Двоє було вчених, посилав їх до школи, мріяв, щоби в люди вийшли. Найстарший був зі мною на господарстві. Бувало, як вийде на полонину подивитися, чи маржина має доволі паші, як заспіває пісню, то горами навкруги луна йде, а люди говорять: "То вже Матвіїв старший син Грицько у гори пішов". Прийшли визволителі – одні, відтак, другі – усі визволяли нас від хліба, м'яса і від всього решти. А коли почали формуватися бойові відділи, пішли всі три. Як я не просив, щоби хоч один з них залишився, поміг мені ґаздувати. Нехай би хоч один позістав, щоб наш рід не затратився. Всі три клячали перед нами зі старою на колінах, цілували наші руки і просили: «Благословіть, тату, благословіть, мамо, на добре діло». Що залишалось нам, старим, робити? Поблагословили. Вони пішли, відлетіли, як молоді птиці з рідного гнізда. Спочатку навідували нас частіше, пізніше не було чутки, бо сильні бої йшли довкола.

Одної ночі привезли важко пораненого мого наймолодшого сина, він до ранку помер. Десь пізніше, може за півроку, прийшла вістка, що найстарший син Грицько вбитий і спочиває у спільній могилі далеко на Буковині. Середнього сина післали на доли, на Україну, і за ним слід пропав. Щоденно в молитвах прошу Бога, щоби зберіг йому життя, аби хоч він один живий позістав, щоби рід наш не пропав.

Павло запросив старенького гуцула до себе до бараку, пригостив чим мав. Ще довго розмовляли між собою. Прощаючись, Змагун просив його, щоби, коли зможе і захоче, заходив до нього порозмовляти. А якщо буде потребувати якоїсь помочі чи чогось іншого, нехай негайно звертається. У всьому, що буде в його можливості, він йому допоможе.

Лагер, в якому ми зараз знаходилися, був посеред лісів, відмежований лише смужкою вогневої зони, на якій височіла дротяна огорожа, сто-

Жінки з різних національних груп при збиранні віса: перша – Марія Сілецька; друга – Катруся; третя – Нуся Дрогобичанка (вона належала до першого гуртка, який опрацьовував план повстання в Кінгрі).

рожеві вишки та засіки з колючого дроту. Лагерні будівлі крилися у високих соснах та смереках. Бараки були старі, солідної будови, з грубих тесаних пнів. Мабуть, пам'ятали початки Радянської держави. В середині, на стінах видніли ножами вирізані чи цвяхами видряпані тисячі імен, прізвищ і назв місцевостей. Багато прізвищ були українського та російського походження. Біля вікна внизу Павло віднайшов кілька десятків імен, які, мабуть, на все життя позістануть в його пам'яті. Поряд був ще вирізьблений вік нещасних молодих жертв, кості яких спочивали десь в тих мордовських лісах:

Марія Миколаївна Чоботар, Суми, 21 рік життя.

Наталія Сидорівна Огієнко, Черкаси, 19 років життя.

Катря Потапівна Захарченко, Київ, 20 років життя.

Остап Кузьмич Сидоренко, Київ, 24 роки життя.

Галина Іванівна Голубенко, Полтава, 18 років життя.

Обік деяких видніли ще три букви С. У. М. (Спілка Української Молоді).

І тисячі інших прізвищ, з різних місцевостей, різних національностей.

Ті три ледве видні літери С. У. М. без сумніву говорили, за що і чому ті молоді люди тут знаходилися. Не важко було здогадатися, яка доля стрінула їх пізніше. Павло часто роздумував над тим, просто видавалося йому, що вони є десь тут, недалеко, живі, розмовляють, діляться думками.

Одного ранку прийшов до Змагуна молодший віком хлопець. Васильком його кликали. Привітавшись з Павлом, підійшов ближче до вікна та доволі голосно сказав:

– Доброго ранку, дівчатка, доброго ранку вам, Галю, Катрусю, Наталочко.

– До кого ти так, Васильку, промовляєш? З ким вітаєшся? – спитав Павло.

– Та хіба не чуєш, дівчат поздоровив.

– Та ти що? Та ж бачиш, що жінок поміж нами нема.

– А оце хто? – і вказав рукою на стіну.

– Так, – відповів Павло. – Вони знаходились тут колись багато років тому назад, але зараз їх нема.

– А звідки ти знаєш? Може, їхні душі десь тут близько, дивляться на нас та розмовляють своєю беззвучною мовою з нами.

– Можливо, Васильку, ти маєш право в це вірити.

Дні минали швидко, не дивлячись на те, що нас до праці не гнали. Все чомусь того часу було замало. В загальному ситуація в лагері поправилася, зловживання з боку начальника пункту зовсім припинилися, надзирателі у своєму ставленні до політичних в'язнів стали іншими.

Часом ще траплялися якісь дрібні неполадки, які кожної хвилини можна було направити. Налагодили зв'язок з другою зоною, а звідти друзі зв'язали нас з жіночим лагером, який був тут недалеко в тих лі-

сах, заледве кілька кілометрів від нашого пункту. В тій зоні перебували дружина сотенного Беркута, рідна сестра Богдана П., дружина Осифа Сілецького, кілька дівчат-каторжанок з Кінгіру та багато інших знайомих. Поміж ними знаходилася Нуся Дрогобичанка, яка була одною з провідниць під час кривавого заворушення у Кінгірському лагері. Від неї Павло довідався, яка подальша доля стрінула тих подруг і друзів, що були звинувачені за участь в русі проти Радянської влади та за керування всім, що діялося тоді в Кінгірі. Павло отримав маленьку прощальну записку від дружини Беркута перед її від'їздом до Іркутської області, куди була виселена її старенька мама і недавно звільнений з лагера її молодший брат, який був засуджений, маючи заледве 14 років життя. Перебував в Джекказганських лагерах.

«Павле, мене звільняють, – писала вона. – Повідомили, що в середу йду на волю. Поїду в Іркутську область до своєї старої матері. Більше десяти років ми не бачились. Хочу хоч на схилку її літ бути для неї поміччю у всьому. Туди ж прибув мій найменший брат, якого знаєш. Середній брат і чоловік спочивають сном вічним на рідній нашій землі у спільній братській могилі. Свій обов'язок я добре знаю та думаю ніколи не забути. Фізичний стан не має найменшого впливу на мене. Призвичаїлася переносити всі труднощі, які зустрічала чи зустрічати буду на своєму шляху. Вони ніколи мене не зломлять, а, навпаки, додають ще більше сили і наснаги. Друзів, котрі вийшли з наших рядів і впали за волю Батьківщини, пам'ятати буду вічно. Дітям своїм про них розказувати буду, а коли б не судилося мені мати своїх власних дітей, нічого не перешкодить розказати іншим.

Павле! Якщо судилося тобі вийти на волю і ти залишишся на Україні, вклонись нашій рідній Батьківщині, відвідай місця вічного спочинку борців-героїв та поклади хоч маленьку китицю польових цвітів на їх могилах від мене. Мабуть, не доведеться нам більше ніколи зустрітись з тобою. Прощай, Павле, згадай хоч деколи подругу, дружину твого побратима Беркута – Софійку».

Лагерні переписки велись у великій таємниці, в знаний лиш декому спосіб і за посередництвом довірених осіб.

У наш лагер прибували все нові групи в'язнів для відправи за межі Союзу. Саме прибув малий транспорт з Володимирської тюрми з-над Клязьми. Поміж ними знаходився курінний УПА Г. та ще кілька інших людей, яких Павло знав на волі. Курінний Г. і Микола В. були суджені у Польщі на кару смерті та сиділи у Варшаві на Мокотові більше як чотири місяці у смертній камері, аж доки їх не передали у руки Радянським властям. Тут їм замінили смертну кару на 25 років тюремного ув'язнення. Від них та від інших, які перебували у польських тюрмах, довідалися, як місцева тюремна адміністрація і суди поводитися з в'язнями українського

походження. Та не лише тюремна адміністрація, але і ті ж самі в'язні-поляки викінчували наших людей в спільних камерах. Дізналися ми про долю тих стрільців і командирів, які були передані Чеською владою до Польщі. Правда, і раніше доходили до нас чутки про це все, свого часу згадував також Гриць Чабан у своїх розмовах, але ніхто не розповів так детально, як ті новоприбулі.

Постало, власне, питання, чи є сенс їхати нам у Польщу, чи вистарчить ще стільки сили, щоби знову переходити нові слідства. Тим більше, що були серед нас такі, які вже закінчили свої вироки, і лише в зв'язку з питанням громадянства були ще довше затримані.

Павло відбув кару більше десяти років, позістало ще чотири, але були і такі, яких пізніше судили на 25 років. Наші польські приятелі радили таки їхати нам у Польщу. З Павлом часто на ту тему говорив Юзеф, переконував:

– Не бійся поляків, – любив говорити він. – Те, що було в минулому, треба пускати в непам'ять. Такі речі, які діялись у польських тюрмах, були спровоковані більшовицькою контррозвідкою для більшого національного порізнення та розпалення вогню ненависті поміж українцями та поляками. Думаю, що польські еміграційні кола признали свою помилку відносно українсько-польської проблеми та, якщо ще не встигли направити, то незабаром, напевно, це зроблять, бо перед нами одна і та сама спільна важлива проблема. Нам треба якнайбільше розсудливих людей, щоби врешті-решт переконати всіх наших співгромадян про недоречність такого способу міркування та раз і назавжди усунути тягар незгоди, який часом непотрібно гнітить наші душі.

– Так, Юзефе, я погоджуюся повністю з тобою відносно тих конкретних потреб, тої спільної дороги, спільного розуміння одне одного, але крім слів потрібно доброї охоти і дії в тому напрямку. Скажи мені, чому ж то чекістам, чи, як ти назвав – контррозвідці більшовицькій, не вдалося тут, у лагерах спровокувати нас, українців, і напустити на вас, поляків? Ти ж знаєш це добре – ніхто з поляків не потерпів від українців, а, навпаки, старалися допомагали вам. За винятком хіба дрібних спорадичних міжусобиць поодиноких людей. Якщо карали якогось польського непоправного сексота, то карали його самі поляки, ніхто інший – ні литовці, ні кавказці, ні українці, ні росіяни чи білоруси, ані інші національні меншості – лише тільки поляки.

Притому, тобі добре відомо, що в повоєнні часи було 80 відсотків, а то часом і більше, українців – політичних в'язнів – в таборах. Серед них переважна більшість молодих віком людей, колишніх вояків УПА. Однак, знаходились люди, які вважали та старалися, щоб за всяку ціну не допустити до такого спровокування. Не думай, що звинувачую всю польську націю. Ні, Юзефе, а тим більше тебе та твоїх друзів, які зараз з тобою.

Ми запізналися давно, йшли разом довгі роки тернистим шляхом. Знаю, що серед поляків знайдеться багато добрих, розумних людей, а посеред молодих – то щораз більше їх буде. Але ще багато є таких, чия шляхетська пиха заслоняє їхній розум: не вміють чи не хочуть реально думати.

– Не треба зважати нам на них, Павле, їх пісенька незадовго буде відспівана. Міняються часи, міняються настрої – змінюються і люди. Скрізь знаходяться винятки, навіть серед народів із давнім старим державницьким досвідом, які отруюють життя іншим.

– Так, Юзефе, погоджуюсь з тим, але скажи мені одне: чому всім іншим народам вільно боротися за свою незалежність, за свої права, за самовизначення на своїй рідній землі? Їм співчувають, допомагають. Дивись – чорна Африка будиться, виборює права для себе, незалежність, суверенність для своїх земель. А нашу Українську визвольну боротьбу прозивають, очорнюють, показують в найгіршому світлі. Але ні ми, ані наші попередники не простягали руки ні по чюю власність. Лишень прагнемо волі, жити незалежним життям на своїй прадідівській землі.

– Павле, заспокійся. Ти знаєш закон, керуючий життям нашої планети? Це є право сили, міцний кулак, йому поклоняються всі. Зумієте об'єднатись, стати міцними – будуть з вами числитися. Вини шукайте біля себе, в себе самих. За недбайливе господарювання не кладіть вини на сусідів. Послухай і завчи, Павле, стару приповідку: «Кожний сусід радо бере чуже і горлає, що боронить своє».

– Є ще й інша, Юзефе. Кажуть, що «чуже довго не загіріє, все ж таки пальці попарить».

– Еге ж, Павле, «заки сонце зійде, роса очі виїсть».

– Над чим так довго ведете дебати? Я вже на тебе, Павле, більше як годину чекаю, – сказав Євген, підходячи до друзів. – Дивився у ваш бік, не хотів перешкоджати, але годі було довше, вирішив підійти. Чи скінчили вже розмову, розв'язали якісь питання?

– Те, Євгене, про що ми з Юзефом говорили, не нам розв'язувати, тим більше тут, в цих умовах. Їх розв'яже колись наше молоде покоління на рідних землях. В нас була лишень виміна думок відносно того.

– Чи ти будеш вільний, Павле, після вечері?

– Думаю, що так, якщо нічого не перешкодить.

– Буду при тобі цілий час, щоби відсватати тебе від всього, що могло б стати на перешкоді.

– Євгене, думаєш повести Павла десь на весілля?

– Було б не зле, коли б тільки дожити до тої хвилини.

– Доживете, ви ще молоді, – сказав Юзеф. – Тоді я прощаюсь з вами. Зустрінемося іншим разом, заходьте до мене на чай. Я отримав пачку від знайомих. Приходьте завтра обидва, обов'язково.

– Добре, Юзефе, колись прийдемо.

Павло з Євгеном відійшли подалі, сіли на якомусь старому пова-леному пні. До них підійшов гуцул, зав'язалася розмова. Старенький пожалівся, що головний бухгалтер страшно гнобить старих людей. Не хоче виписати дозволу на виміну одягу. Робить це лише тим, хто дасть йому частину своєї посилки з дому або просто гроші. Та небагато таких є поміж старими людьми, бо не всі отримують посилки, а про гроші годі думати, бо як можуть їх мати люди, котрі не в силах їх заробити. А він сміється, кажучи, що в землю в убранню нікого не кладуть, а до того часу те, що маєш, вистарчить.

Далі почав посилати одного зі своїх заушників на кухню по харчі для себе. Ще й похваляється, що він, російський танкіст, німецьких панцирних тигрів не боявся, що йому наплювати на всі порядки. Він тут у зоні господар всього.

– А хто йому ті харчі видає? Цей старий білорус?

– Ні, там є інший москаль. Білорус того не робить.

– Та що ви, батьку, злякалися танкіста, чи що? – запитав Євген. – Зберіть старих піхотинців – таких, котрі паличками підпираються – таку невеличку громадку, притримайте того добродія з відром, як буде вертати з продуктами, заставте його і танкіста забрати свої речі і виженіть обох геть з зони. Як буде дуже впиратися, то нехай старички попросять його паличками. Ви мусите самі почати себе від таких поганців очищати і боронити. Відра з харчами не виливайте і не нищіть, нехай то буде як наочний доказ, занесете і залишите в начальника.

Будьте певні, що, як ви так вчинете, начальство не зможе нікого за той вчинок покарати. Людей підберіть зі всіх національних груп. З кухарем завтра поговорить дехто інший. Ви тільки знайдіть когось, хто знається на куховарській справі, щоби зайняв його місце. А може би ви самі, батьку, пішли на це місце?

– О ні, хоч діло то невелике, але я не дуже маю охоту.

– Подумайте над тим і завтра скажете.

– Для мене маржина, бджоли – це є моє життя, це я люблю, за цим скучаю.

– Євгене, ти чув, що старенький говорив і, мабуть, зауважив, як він одягнений. Таких знайдеться тут багато більше. Цю справу не можна відкладати, бо кожного дня можуть нас перекинути в інший пункт, і всі старики залишаться з тими самими порядками, які були і ще частково існують в тій зоні. Потрібно відразу ж, від завтрашнього дня, почати обережно і розумно діяти. Національні різниці недопустимі, всі мусять бути трактовані однаково. Може би Степан, Журавель та ще дехто допомогли нашим стареньким батькам? Журавель знається зі завідуючим складом одягу, вони були колись разом в одному лагері. Завідуючий – латиш за національністю, та виглядає на інтелігентну і розумну людину. Думаю, що дасть пораду, як то полагодити.

Отець Микола Грицеляк з дружиною і молодшим сином перед арештом

– Павле, я сьогодні знову бачився і розмовляв з композитором Барвінським та з канцлером Перемишльського єпископа Коциловського – Грицеляком. Композитора Барвінського перед тим, як поставили перед судом, скомпрометували. Видали про нього та про його родину книжку під заголовком «Українські націоналісти» чи «Так живуть українські націоналісти» – докладно не пам’ятаю. Один примірник цієї книжки знаходиться тут недалеко, в жіночому лагері, в якому зараз перебуває його дружина. Дівчата, знаним лише їм способом, отримали ту книжку з волі. Композитор обіцяв незабаром дістати її і напевно дасть нам до прочитання. Більшовики ціленаправлено і безсоромно висвітлили начебто аморальний стан родини Барвінських, одночасно кидаючи пляму на знані роди свідомої української інтелігенції, яка проживала на землях Західної України в Галичині перед першою світовою війною і в поміжвоєнні роки. Написав її один вислужник, приятель дому родини Барвінських.

Канцлер Грицеляк кілька разів вже інформував про стан здоров’я Митрополита Сліпого. Блаженніший був важко хворий, мав відкриті рани на ногах. Кожний один із нашої групи хотів бачити, хоч би одним словом обмінятися з тим великим страждальником-мучеником за Христову церкву, за український нарід. Тому, щоби не наразити його на нові репресії,

Канцлер Микола Грицеляк перед звільненням з тюрми

не дати будь-якої підстави чекістам його хворого брати на допити, вирішили якнайменше докучати йому своїми візитами та розмовами до часу його одужання і покращення стану здоров'я. Канцлер Грицеляк розказував, що єпископ Коциловський не хотів залишити міста Перемишля, своєї величавої церквико-катедри, ані своїх перемишлян. З міста не було масового вивозу українців, забирали лише тих, які були арештовані або самі з деяких причин вирішили виїхати. Єпископ Коциловський знаходився у своїй єпископській резиденції. Польська влада силою забрала від українців Божий храм. Одночасно польське військо в брутальний спосіб примушувало єпископа забиратися геть з його єпископської палати. Коли німецький отець не зміг того зробити, силою прив'язали хворого старця до крісла і разом з ним викинули

на грузову машину. В супроводі сильного конвою допровадили до польсько-радянського кордону та передали органам Радянської влади. Перейшовши небувалі тортури, єпископ Коциловський був засуджений і у важких умовах закінчив своє мученицьке життя.

Сонце вже сховалося за обрій лісів. Його багряне проміння, немов на прощання, закликало тих нещасних, ще живих істот з-поза дротяних колючих засіків і кулеметних цівок: «Живіть і бадьортесь духом. Я поборю тьму, завтра на світанку повернусь до вас, освічу і обігрію. Не падайте духом, вірте, що діждетесь світанку, сонця, волі золотої».

Почало темніти. На сторожових вежах та навкруги вогневої зони загорілось світло. Дбайливі чекісти аж занадто опікувалися своїми жертвами, аби дехто самотужки не захотів без їхнього відома залишити зони і вийти на волю – міг би випадково заблудити та завдати великої праці, щоб знайти його. «Родіна» за такі речі не хвалить і не прощає. Живого чи мертвого, мається віднайти, показати, і тим самим доказати всім іншим: мовляв, глядіть, які ми добрі та гуманні – не дозволили нещасній жертві даремно поневірятися, наздогнали і вбили; ось він, дивіться, привезли до вас, щоби ви всі впевнилися, що не пропав нікуди. Краще

Єпископ Коциловський в асисті отців і сестер Першого Св. Причастя в Перемишлі

нам тримати вас усіх тут, під кулеметами, садити на ваших кістках ліси, аніж бачити одного живого небажаного свідка на волі.

Різкі удари об сталеву шину сповістили, що перевірка в'язнів закінчена. Можна кластися на відпочинок. Бараків більше не замикали. Дозволено було перебувати вечорами надворі, як хто того бажав, лише, щоби не наближалися до вогневої зони.

Незважаючи на те, що вже прийшла осінь, ніч була доволі теплою. Ясний місяць викотився понад верхів'я дерев. Своїм повновидим холодним обличчям приглядався до нашої землі. Чи бачив він та чи співчував тому горю, яке чинять люди іншим людям? Чи знав про ті жорстокі брудні вчинки, які заслоняють, гарно маскуючи, правду, нищать та ховають її далеко за колючі дроти. Новітні фараони в дуже вирафінований спосіб використовують розум і дармову силу своїх рабів-в'язнів. Голодом, знущанням та непосильною працею систематично фізично їх винищують.

Табір затихав, лише де-не-де помалу проходилися любителі тиші і самоти. Під високою смерекою стояв невеликий гурток людей. Молодий мужчина, син зеленої Лемківщини Гриць Чабан, оповідав один із кінцевих епізодів свого побуту на волі.

– Мені довірено було важливе і відповідальне завдання, – говорив Гриць. – Допомогати мала одна молода жінка-варшав'янка, з якою я раніше бачився. Вранці зустрів її, як йшла по закупи до крамниці. Отримав потрібну інформацію. Не гаючи часу, виїхав на Поморе. Мої знайомі, в яких я часто перебував, повідомили мене, що був хтось від Зенона, розпитував за мною.

– Будь дуже обережний, сину, – сказала до мене старша жінка, господиня хати. – Люди наші певні, але може часом знайтися якийсь христородавець, біда не спить.

З Поморя призначив зустріч з Зеноном. Він не приїхав, а вислав зв'язкового до мене з наказом, щоби негайно прибути до Варшави. Передав гроші і адресу мешкання, де я мав на нього чекати. Відсилаючи відповідь, я вказав, що прибуду на початку наступного тижня. Швидко полагодив все, що було конче необхідне, та від'їхав.

До Варшави прибув на три дні раніше. Переночував у старого емерита, колишнього залізничника. Рано одягнув на себе його старе робоче вбрання і вийшов у місто. Віднайшов потрібну вуличку і номер будинку, почав спостерігати. Нічого особливого не запримітив, перейшов на другий бік та, йдучи попри самі будинки, непомітно увійшов в браму. Подзвонив до помешкання. Двері відчинила вродлива жінка. «В якій справі, пане?» – «В справі помешкання, яке тут мало бути зарезервоване для мене». – «Ви, може, той чоловік, який мав зголоситися на другий тиждень до мене?» – «Так, той самий». – «Заждіть, я візьму ключ, піду вам його показати».

Дверей не примкнула за собою, спочатку чути було її кроки, потім – як відсунулась якась шухляда. Вийшла та сказала йти за нею. Ми піднялися догори, аж під самий стрих. Господиня відімкнула двері та засвітила світло: «Ось, то все, що тут бачите. Вигод великих нема, але, як на повоєнні часи, то можна жити аж до смерті. Повне харчування включене в ціну помешкання і вже оплачене. Як захочете щось особливе на обід, обов'язково попередьте мене за день до того». Вручила мені ключ і пішла.

Я розглянувся довкола – маленька темна кімната на піддашші, ліжко, стілик, три стільці та крива шафа в куті. Непогана полапка на людей. Не задумуючись довго, витягнув записну книжечку, олівець і написав кілька слів. Призначив Зенону зустріч, зазначивши, що він має прибути один, сам особисто, без жодної охорони. Вказав день, годину та місце зустрічі. Зложив той листок паперу та всадив його одним кінцем в щілину посеред столу таким чином, щоби було видно кожному. Я був більш, ніж певний, що Зенон дуже швидко його отримає.

За півгодини до зустрічі винайняв таксі. Під'їжджаючи до призначеного місця, попросив шофера сповільнити хід. Нікого не зауважив. Завернули в сусідню вулицю, об'їхали дільницю і знову повернулись на місце. Тротуаром, напроти нас, йшов мужчина середнього зросту, впізнав його – це був Зенон.

Таксі зупинилося, я відчинив двері, вихилився та запросив перехожого досередини. Він сів. Трохи від'їхали, вийшли з машини і далі пішли пішки. Зенон оправдувався, що за браком часу та через дотримання правил конспірації не зміг ані попередньо бути сам, ані полагодити всього як слід. Наступна зустріч була призначена за кілька днів в кінотеатрі.

В цей день було хмарно, можна було сподіватися дощу, тому я взяв легенький дощовий плащ на руку. Того ж дня, пополудні, купив інше вбрання і дещо з білизни. Лишив все нерозпакованим. Потрібно було дещо переробити відповідно до моїх вимог. Вийшов на вулицю та подався в напрямі до кінотеатру. Перед касою в черзі стояло дуже багато людей. Мені вдалося в одного молодого хлопця відкупити квиток майже вчетверо дорожче від його вартості, – видно, він заробляв тим собі на дрібні видатки. Зайшов до почекальні, знайшов відповідне місце і почав роздивлятися за моїм знайомим, з яким мав зустрітися. Ніде його не було. Мабуть, трапилась якась перешкода, і тому він запізнюється. Зачекав ще трохи, але його не було. Почали впускати до кінозалу. Перед самим початком сеансу увійшов досередини, думаючи, що він запізнився і ми стрінемося опісля.

Якраз демонструвався російський фільм «Без вини винуватий». Саме виконання, а особливо зміст кінострічки були надзвичайними, між польськими кінофільмами такі не зустрічаються.

Сеанс закінчився, ясно засвітилося світло. Люди стали підходити до вихідних дверей, але сталася якась затримка. Чому всі стоять? В чому справа? Почали перешіптуватись, що в дверях перевіряють людей, когось шукають. Мабуть, мене або ще когось іншого? Невже ж Зенона спіймали і він всипав мене? Подався під стіну, став на якомусь підвищенні, глянув довкола. Біля кожних дверей стояло по двоє в цивільному одязі і по двоє обмундированих, придивлялися до людей і перевіряли документи. Пильніше приглядалися до самотніх молодих мужчин.

Я мушу звідси вийти, хоч би навіть силою, але що дасть мені таке рішення? Не мав я нічого такого, що могло дати підставу до затримання. Лише одна зброя, її можна заховати поза грубі штори, які висіли біля вікон, але я ні за що в світі не хотів розлучитися з нею.

Люди спочатку мовчали, опісля поодинокі голоси почали відзиватися: «Відпускайте швидше нас додому!» Потім вже всі почали голосно викрикувати: «Що за безправ'я чините над нами?! Приспішіть, випускайте швидше», – і силою тиснулись до дверей. Неподалік мене стояла жінка і тримала сплячу дитину на руках.

Я одягнув плащ, підняв ковнір, наложив капелюха на голову, але так, щоби обличчя було зовсім відслоненим. Непомітно вийняв хусточку, розірвав її на дві частини і вложив в уста з обох сторін поза зуби. Просуваючись поміж людьми, зрівнявся із жінкою з дитям на руках. Зачекавши хвилю, стиха мовив до неї: «Прошу, дайте мені дитину на руки». Вона глянула на мене і без вагання подала мені дитя, почала ще поправляти плащик і шапочку. Опісля, взявши мене під руку, почала голосно говорити про те, що нам потрібно буде купити у місті, і що завтра за дитиною ми обов'язково мусимо піти до лікаря. Ще кілька людей відділяло нас від виходу, нерви були в найбільшому напруженні.

– Проходьте швидше, не стримуйте людей, – сказав один з тих, що стояли на дверях.

– Ходи, ходи, коханий, – сказала жінка до мене, – дитина потребує відпочинку, ми й так вже спізналися.

Вийшли на тротуар і швидким кроком подалися до зупинки. В трамваї віддав дитину жінці та купив для нас обох проїзні квитки.

Вагон був майже порожній. Я сів біля своєї незнайомки. Вона усміхнулася до мене, хоч по обличчі було видно, що останні хвилини дуже нервово переживала. Подаючи квиток, вложив до її руки винагороду. «Чому аж стільки?» – тихо запитала вона. «Не питайте ні про що, щиро дякую за поміч, не думаю, що більше стрінемося». – «Може, візьмете мою адресу?». – «Краще не треба. У вас дитя та родина». Встав та відійшов до дверей. На наступному перестанку вийшов, змішався з перехожими, які так полюбляють вечорами проходжуватися по вулицях і проспектах Варшави.

Дуже пізно вночі зайшов до помешкання, де були мої речі. До ранку не міг заснути, думав над тим, що ж могло бути причиною того

всього. Невже Зенона спіймали, а, може, він вже не живе? Треба за всяку ціну розвідати. Але як дізнатися про все?!

Цілий день присвятив відпочинкові. Наступного ранку почав готуватись. Непотрібні речі з мого гардеробу віддав господареві дому. Нашвидкоруч згорнув і спакував все до підручної невеличкої валізочки. Переодягнувся та перевірив, чи все потрібне маю при собі, віднайшов та почепив до пояса мій талісман. Були то кулі, які хірург витягнув з мого тіла, та кусок дерев'яного сука, що одної темної ночі вбився мені біля ока, який також видобули під час важкої операції. Все це було складене і залите прозорою пластичною масою.

Вийшов на вулицю та поїхав шукати слід Зенона. На одному з перестанків зійшов та подався в напрямку ресторану, в якому було самообслуговування, і який популярно називали «Молочним баром». Він знаходився на одній з малих бічних вулиць Варшави. Я був певний, що можу тут когось зустріти, хто дасть мені деяку інформацію. Досередини вирішив не заходити, і почав уважно спостерігати, чи не зауважу когось із знайомих мені осіб.

Наближалася обідня пора. Почали з'являтися відвідувачі ресторану – переважно робітники. З протилежного боку вулиці було добре видно кожну особу, яка проходила повз ресторан. Більше години часу минуло без ніякого результату. Тому вирішив піти звідси та поспробувати щастя деінде.

Погода була гарною, захотілося трохи переїтися. Вийшов на одну з центральних вулиць і пішов у напрямку вулиці Маршалковської, пильно слідкуючи за перехожими. В одному місці, недалеко наперед мене, зупинилося приватне авто, з якого вийшов мужчина та майже бігом увійшов до невеликого будинку. Його постать видалася мені звідкись знайомою. Авто відразу ж від'їхало. Я минув будинок, цілий час спостерігаючи. Потім повернув у протилежний бік, і так повторив кілька разів в надії, що той хтось вийде на вулицю, але ніхто не появився. Зачекавши ще хвилину, вирішив відпочити, а ввечері ще раз спробувати. Тому повернув до трамвайної зупинки.

Пройшовши яких тридцять-сорок кроків, відчув сильний удар ззаду в голову – раз, другий, і повалився на тротуар. Коли я почав приходити до притомності, то ніби крізь туман побачив навколо себе гурму цікавих варшав'ян. Двоє сильних мужчин в цивільному тримали мене за руки, а третій робив мені укол. Опісля підвели мене і всадили до автомашини. Тут я знову втратив свідомість. Як довго був непритомним чи спав після уколу – не знаю.

Пробудився від сильного болю в голові, на яку був наложений бандаж, майже голий і босий, у вогкій пивниці. Одні рвані штани і такий самий сінник на цементній долівці – це все, що тут було до мого вжитку. Крізь маленьке заґратоване віконце, в якому не було скла, чулася російська

мова. Часто повторювалася. Фраза «...наш хозяйственный двор...» – так іменували чекісти свої енкаведистські пункти у Варшаві того часу.

Я пробував піднятися, встати, однак не міг, сили не було, голова шалено боліла, ноги підгиналися, не слухалися мене. Знову втратив притомність та, мабуть, ненадовго, бо розбудила мене розмова кількох військових старшин, що стояли наді мною. Почув я слова, які безпосередньо відносились до мене: «Ну і міцний же він, чортяка, той бандерівець. Лейтенант сильно вдарив його залізним ломом по голові – не впав зразу. Мусів другий раз удар повторити, аж тоді повалився». «Що ж лікар ствердив?» – запитав інший голос. «Крім двох рваних ран на голові, є перелом чашки та сильний струс мозку». – «Одяг його перевірили?» – «Так, перевірили. Крім пістолета, в кількох місцях знайдені сильнодіючі і швидкодіючі хімічні препарати». – «А волосся перевіряли?» – «Волосся все зняли перед накладанням швів на рани». – «Як тільки прокинеться, дайте мені зараз знати про це». Вийшли, ключник замкнув двері.

Лежачи в пивниці, я почав обдумувати, де і яку я міг зробити помилку. Я був завжди обережним, озброєним, а ось попався у ворожі руки. Прийшов до висновку, що це – Зенон, його робота. Я шукав його, а він полював за мною, тільки з тою різницею, що я був сам, один, а він мав до помочі добре вишколену радянську контррозвідку. Власне, це дало їм перевагу наді мною.

Почав замислюватися, як далі діяти. Тепер розпочнуться допити і слідство. Я був певний, що чекісти знають від Зенона, хто я та звідки прийшов. Тільки він не встиг від мене вивідати завдання, яке мені проводом доручено було виконати. Це мало вмерти зі мною. Втрачати не було чого, крім власного життя, тому вирішив гідно тримати себе на слідстві, не просити ласки, ні пощади. Боротьбу і змагання за самостійність українського народу – будь це на рідних землях чи за кордоном – постановив представити катам у вічі як єдино конечну і слушну потребу та обов'язок кожного українця, де б він лише не був чи де би не жив.

Так роздумуючи над тими всіма справами, особливо над своїм теперішнім становищем, я прийшов до переконання, що мій розум від удару не постраждав, що в мене ясна і зрозуміла думка. Це ще більше скріпило мене на дусі.

Незадовго почалися допити і слідство. Про них говорити не буду, бо кожний з вас перейшов, пережив їх, а методи слідчих є майже ті самі у кожного, хто веде допити – будь це тільки лейтенант чи сам полковник. Лише справи є інші – більш чи менш складніші, та й ув'язнені є різні – одні бояться, інші – зовсім ні, бо є приготовлені до всього. Тим другим морально легше переносити всякі жакіття, вишукані тортури під час слідства.

У Варшаві мене не тримали довго, а перевезли у Київ на Лук'янівку, опісля – до славної московської Луб'янки. Близько двох років

тривало моє слідство, аж поки викликали на суд і засудили на 25 років важких таборів. В той час смертна кара була знята в радянському судівництві. Не знаю, на який час, однак, була знята.

Тут мені пригадався один епізод під час мого слідства. Мене, звичайно, допитували в присутності двох, а то і більше офіцерів. Та вся процедура на мене перестала діяти, зовсім не бентежила. Одного разу я зауважив нову особу в ранзі підполковника. Був це кремезний, добре відживлений товстух, який цілий час витирав своє обличчя від поту. Це якраз відбувалося посеред літа, надворі було сонячно і гаряче. Заки принесли охолоджуючі вітряки, він тільки слухав, мовчав і обтирав піт. Як стало трохи холодніше, заговорив до мене українською мовою:

– Що ж, попався ти нам, Грицько, у руки. Швидше треба було тебе пришпилити. Тепер вже нам не втечеш, більше Бандера ані всі бандерівці вкупі не матимуть жодної користі з тебе. Ти будь розумнішим, і краще тобі буде. Ти ж бачиш, що Радянська Україна є складовою частиною спілки радянських народів.

– Я борюся за самостійну, від нікого не залежну, суверенну державу українського народу. Думаю, що ти чув, і більше не питай мене про це, бо іншої відповіді не дочекаєшся від мене.

– Це ж безглузда видумка петлюрівська, а тепер бандерівська, але праця їх буде даремною. Доберемося ми і до твого Бандери та до всіх бандерівців, для яких ти так посвятився.

– А звідки ти знаєш, підполковнику, що я бандерівець? А може я з мельниківського табору, їхні доручення прийшов виконати.

– А що ж ти, Грицю, хочеш тим сказати? Ти сам добре знаєш, що ті віджилі мельниківські старики вже давно не кусають, вони беззубі та тонкожилі, не спроможні на жодну справу. Ми їм подамо ще бочівочку слини, щоби більше навкруги себе порскали, плювали та вам, бандерівцям, напсули трохи крові і нервів.

– Ти ж, підполковнику, на всіх нападаєш. Не знаю, чи тільки тому, що не орієнтуєшся в тих справах, чи тільки так, аби лиш говорилося. Чей-же серед тих мельниківців є багато розсудливих людей.

– Не перечу, в низах є. Але я думаю, що ти, Грицю, маєш мене за якогось неознайомленого, неотесаного новачка. Так прийми до відома, що я є добре обізнаний, особливо в українських справах. Якщо говорю навіть жартома, то маю повну підставу до цього. Я більше як певний, що з тобою ми не дійдемо до згоди. Ти за ніяку ціну не здасишся, вибереш смерть чи до смерті в'язницю. Таких, як ти, стрічав я значно більше. Ось недавно також один, – мабуть, тобі знайомим буде псевдонім Пімста, чи як ви там його кликали, – вибрав смерть з власної руки, перед тим знищивши пошту та все, що мав з собою. О, то тільки тим можуть твої бандерівці гордитися, що вміли виховати молодих фанатиків, які здібні і готові на все, безкорисливо посвячені своїй ідеї.

Він ще кілька разів бував на моїх допитах та, хоча наші розмови завжди відбувалися в жартівливий спосіб, я зрозумів, що він напевно всесторонньо був ознайомлений зі справами, які там, на еміграції небагатьом людям були доступні.

– А що сталося з твоїм талісманом, Грицю? – запитав хтось з гурту.

– Ще раз його бачив у Варшаві при описі моїх особистих речей. Мабуть, десь лежить в їхніх архівах як доказовий матеріал.

– Павле, я йду тепліше одягнутися, – тихо сказав Євген. – Чи принести щось тобі з одягу, чи підеш до бараку на відпочинок?

Змагун був лише в одній сорочці, тому радо погодився:

– Добре, принеси, якщо там дещо лежить зверху.

Євген з Грицем відійшли першими, за ними пішли й інші. Павло зі Степаном йшли помалу дещо позаду. Степан розповідав, що старики таки прогнали танкіста разом з його виступниками з зони, та що всі інші господарські справи полагоджені. Старенького гуцула вдалося переконати, він погодився піти вчитися куховарити. Моральний настрій стариків в зоні в загальному поправився.

Було вже доволі пізно, але ще тут і там видно було перехожих. Недалеко на малій прогалині затрималось двоє людей – так ніби чекали на когось.

Гриць з Євгеном принесли Павлові лагерну ватянку. Опісля всі четверо пішли до незнайомих, які, розмовляючи, почали прохажуватися. Підійшовши ближче, Євген сказав:

– Так, це канцлер Грицяляк, а той другий буде Львівський Митрополит Йосиф Сліпий.

Підійшли до них, привіталися. Зав'язалася розмова. Як звичайно, насамперед почались розпитування – звідкіля, в яких лагерах перебували.

Під час розмови виявили багато спільних знайомих не лише священничого сану, але й більшість світських людей, яких знали чи стрічали в різних місцях чи різних пунктах каторжних лагерів.

Митрополита цікавило, чому так багато з нас, маючи нагоду виїхати на Захід (в даному випадку до Польщі), вирішили залишитися на території Радянського Союзу. Адже деякі українці виїхали до Чехословаччини, Німеччини і Румунії. Їх тут не було, вони перебували з нами на збірному пункті у Чурбай-Норі біля Караганди.

Павлові довелося коротко з'ясувати причину такої постанови. Митрополит, схиливши голову, мовчки слухав. Тому, що вже був доволі пізній час, а також, враховуючи недугу Блаженнішого Йосифа, вирішили не докучати йому більше своїми розмовами сьогодні.

Прощаючись, попросили дозволу ще колись стрінутися з ним та порозмовляти.

– Приходьте, приходьте навіть завтра, радий вас бачити, – приємно говорити з молодими. Яюсь на душі відрадніше стає. Тільки ви зайдіть по мене до мого бараку, бо не знаю, чи стрінете мене випадково в іншому місці.

Одного дня вранці повідомили, що нині від'їдуть польські громадяни у свою Польщу, і ті, хто має замір їхати, нехай готуються в дорогу. Всі інші мусять писати подання та чекати результату. Етап після полудня від'їхав. Крім поляків, поїхали також українці. Юзеф, прощаючись, жалів, що Павло та інші вирішили позістати тут. Сказав, що кожна людина може вибрати, однак, від долі ніхто не захивається. «Прощай, Павле, не поминай лихом», – додав він вкінці.

Через кілька днів після відправлення етапу в Польщу до Змагуна прийшов посланець від мадярської групи та повідомив, що в їхньому бараці на нього чекають люди. Павло попросив собі до товариства Гриця Чабана та відразу ж пішли до мадярів.

Назустріч їм вийшов один знайомий мужчина та й повів їх вглиб бараку до місця, де сидів майор і ще двоє його друзів, також старшин мадярської армії.

Привітались, почалась розмова загального характеру. Опісля майор дуже обережно, але досить широко окреслив причину, чому покликав саме їх з української групи. Мадяри хотіли почати загальне голодування, щоби в кінцевому результаті прискорити свій виїзд до Мадярщини. Тому спільно вирішили обговорити, як найкраще було би це впровадити в життя, щоби все увінчалось успіхом, без ніяких небажаних наслідків.

Павло заявив, що наша група підтримає їх у кожному розумному намірі, але це мусить мати підставу до проведення чогось подібного усім лагерним населенням. Тим більше, що крім самих мадярів, усі інші, включно зі стариками, підлягають вже активіровці*. Тих людей, які незабаром будуть випущені на волю та залишаться в Радянському Союзі, не маємо ніякого права безпідставно наражати. Радив зачекати ще трохи, не виходити з прямою заявою голодування, а заявити її при першій нагоді, яка тільки буде найвідповіднішою.

Почалося двостороннє обмінювання думками, під час якого дійшли до висновку, що треба знайти підставу і якимось способом викликати комісію чи будь-яке начальство до лагера.

Павло з майором домоворилися зустрітися завтра в післяобідній порі.

Повертаючись назад, роздумували з Грицем над тим, що чули. З їхніх голів не виходило питання, як це все впровадити в життя. Прохо-

* активіровка – рішення спеціальної лікарської комісії, яка мала право після інвалідності чи старості звільняти людей на волю

дячи біля одного із бараків, натрапили на групу людей, які чимось були потривожені. Зупинилися біля них, почали прислуховуватися. Посеред гурту стариків стояв високий і дуже змарнілий мужчина. Здавалося, що це стоїть кістяк, обтягнутий пергаментом. Він тулив до себе заяложений брудний мішечок, з якого витікала олія чи якась рідина, стікаючи по його худих руках на бідну лагерну одежину. Він плакав і оповідав, що то його перша посилка, яку по так довгих роках дістав від дочки, що одна з цілої родини залишилась живою. Її давно вивезли з Латвії в Архангельську область. Уповноважений до видавання посилок чекіст відняв у нього все, що було з одягу, залишивши собі також і скриньку, а решту все разом – цукор, муку, крупу, сухарі – зсипав до отого мішечка. На додачу – відкрив банку з якимось жиром і вилив поверх всього.

– Як часто видають посилки? – запитав Гриць.

– В середу і п'ятницю, якщо такі приходять, – почув у відповідь.

– Чи є хтось тут із земляків цього чоловіка? – спитав Павло.

– Є, – відповіло кілька голосів.

– Тоді заведіть його до бараку, допоможіть йому заспокоїтися та якось упорядкуйте ту нещасну посилку.

– Як задовго наперед знаєте, коли і кому прийшла пачка?

– День, часом два наперед. Список вивішують біля вартівні, де-коли в їдальні, – відповів хтось збоку.

– Чи всі посилки видаються в такому стані?

– Так, майже всі. Але то нас вже не тривожить, в нас часу доволі, щоб все перебрати, тим більше, що наші родини вже знають, що і як пакувати. У кожному разі, не висилають нічого рідкого. Цілим нещастям для того бідного латиша було те, що це перша посилка і його дочка вложила олію. Власне, це все зіпсувало. Тепер він напише листа та навчить, що і як висилати.

– Ви ніколи не протестували проти такого зловживання?

– Та ні, ніколи, були раді, що посилка прийшла.

– Ходи, Павле, бо годі дивитися на тих слабодухів.

– Скажи, Грицю, в чому вони винні? Хіба в тому, що німечні. Але то старість, ще годі сказати і вгадати наперед, як то ми будемо виглядати у їхньому віці, не беручи до уваги обставин, в яких зараз вони знаходяться. Однак, не журись, Грицю – то, мабуть, буде початок кінця нашої розв'язки.

– Що у тебе на думці, Павле?

– Та, звичайно ж, події нинішнього ранку. Ще не знаю, як їх найкраще використаємо, але треба взяти ті дві речі до уваги та подумати над ними.

Напроти до їдальні йшли наші друзі на обід. Ще здалека Журавель зажартував:

– Де то ви нині плаваєте, наші чабанчики, що вас ніде не видно.

– А хіба ти бачив, щоб колись чабан плавав? – відгризся Гриць. – Він не рибалка – ні дзьобом, ні носом жаб не ловить.

До Павла підійшов Євген.

– Павле, до тебе є пошта з другої зони.

– Маєш її при собі?

– Ні, у бараці.

– Чи хтось там залишився?

– Так, Степан. Він щось зле себе почуває, попросив принести йому їжу.

– Йдеш до бараку чи підеш з нами?

– Йду до бараку і зараз зі Степаном буду у їдальні. Візьміть також обід для нас, зараз туди прийдемо.

Павло підійшов до Степана. Той лежав на своєму причу дуже сумний.

– Чого журишся, козаче? Вставай, йдемо обоє до їдальні, а опісля поговоримо про все, що треба. Не сумуй, годі заламуватися по будь-якій причині. Робота нас незабаром жде, вставай швидше, підемо.

Степан піднявся, одягнув верхній одяг та пішов разом зі Змагунном. Повертаючись з їдальні, Павло почав розмовляти з товаришем. Степан розказав, що через друзів з іншої зони віднайшов родину своєї дружини. Її близьких переселили на Херсонщину. Від наймолодшої сестри дружини, яка ще не заміжня, отримав вже другого листа. Дівчина запрошує його, коли звільниться, щоби приїжджав до них, вона чекає, й надалі буде, хоч би цілий вік довелося ждати.

– Подумай, Павле, як же я можу зараз з таким обличчям показатися молодій вродливій дівчині? Вона думає, що я такий, яким вона бачила, знала мене колись раніше.

– Степане, чому ти так чорно думаєш про свою будучність? По всьому тому я відчув, що ти не байдужий до тієї молоді дівчини, ти через листи полюбив її та лякаєшся, щоби не втратити. Переживаєш, що граната знівечила твоє обличчя? Правда, що так, Степане? То ж не твоя вина в тому, що воно так сталося. У тебе прекрасна вдача та серце співчутливе – то, власне, є найбільша прикмета і добра запорука для спільного родинного щасливого життя. Ще нині поговорю з Володимиром, він напише листа від нас всіх до твоєї дівчини про тебе. Будемо говорити відкрито з нею, побачиш, яку відповідь одержиш від неї. Розумні жінки люблять і цінують правду, я думаю, що її до тієї категорії людей можна зачислити. Незадовго переконаєшся сам.

А тепер інша справа. Підбери собі когось, підете поміж стариків, щоби їх підготувати до наступного відбору посилок. Мова йде про те, щоби вони ні за що не погодилися приймати їх в такому стані, як то було

дотепер. Про ціль того і всі інші подробиці довідаєшся завтра перед вечером від мене або від Гриця Чабана. Адресу своєї дівчини передай Володимирові, зрештою, він сам прийде з готовим листом до тебе.

Перед бараком Павло зустрівся з Євгеном та під час розмови, між іншим, сказав, що ввечері підемо відвідати нашого Блаженнішого Йосифа Сліпого, тому треба подбати, щоби ніхто не перешкоджав та не докучав.

– Я йду до бараку, хочу перечитати записки, дати на них відповідь, – сказав Змагун. – Ти, Євгене, як зустрінеш Володимира, то скажеш, щоби він зайшов до мене. Чекаю на нього всередині.

Через якийсь час прийшов Володимир. Павло розказав про Степана, попросив, щоби він допоміг в тій справі – написав листа в якнайбільш ніжний і чулий спосіб, висвітлив правду про Степана жінці, якою він зараз так дорожить і яку боїться втратити.

– Що ж, ця справа гідна уваги. Треба допомогти другові, – відповів Володимир. – Завтра Степан зможе листа вислати.

– Дякую. Потім покажеш Степанові, нехай перечитає, але ти сам заадресуєш його.

Володимир був справжнім митцем слова, з-під його пера виходили чудові речі, які він часом читав декому з друзів і, очевидна річ, опісля нищив. Він прирік собі, що у тій системі ніколи друкувати своїх речей не буде, а якщо матиме можливість писати, то збереже чи дасть комусь до збереження аж до слушного часу.

Товариш пішов, а Павло зайнявся своєю справою. В одній записці був власноручний допис Василя – чоловіка Катрусі Волинянки, яку зустріли у Потьмі біля залізничної лінії. Василь писав, що Катруся щасливо повернулася додому на свою улюблену і дорогу Волинь, що в кожному листі до нього згадає і здоровить нас усіх, просить не забувати, подати хоч вістку про себе. Також згадав, що зробив деякі заходи у справі перевірки свого вироку, що вже викликав його прокурор і він сподівається в короткому часі вийти на волю.

Другу записку писала Нуся Дрогобичанка з жіночого табору, в якій повідомляла, що ніхто з жінок ані чоловіків, які в Кінгірі брали активну участь у сабантуї, смертного покарання не одержав, правда, були різні, навіть високі вирокі – аж до додаткових 25 років ув'язнення. Всі залишилися живі, за винятком тих, які полягли під час наїзду танків на лагерний табір і боїв з військами НКВД.

Сонце захавалося поза обрій лісів. На західному боці небосхилу ще не потемніла сонячна заграва – добрий передвісник погоди на наступний день, а вже повновидий місяченько, як вівчар, вийшов оглядати своє зоряне стадо. В такий чудовий вечір, за винятком хворих, ніхто не міг всидіти в бараках. Гурт молодих друзів співав українські пісні, всілякі повстанські, тюремні, але найбільше було народних пісень.

Співали справді чудово, їхні голоси прекрасною гармонією в'язалися в одну серпанкову цілість, неслись луною ген навкруги, неначе молитва лилась попід небосхилом аж до самого Бога. Слухали їх і в'язні довколишніх таборів, розміщених у мордовських лісах, і вільне населення.

Одного разу майор, начальник відділення, під час дискусії заявив:

– Але справді гарно співаєте – так, що заборонити вам годі. Моя дружина-«хахлушка»* щовечора разом з дітьми жде ваших пісень.

– А ти що, майоре, музику і спів також до політики зараховувати берешся? – жартували хлопці.

– Ну, музики, напевно, ні, але слова в піснях бувають всілякі, хоч би оті слова про вашого командира Шелеста: «Ми не хочем твоєї Волги...», або «З гір Карпат несеться гомін волі...», та дальше ті ваші «... синьо-жовті прапори лопотять...» і їм подібні.

– Та ж ти нам, майоре, ніяк не заборониш, і ніхто та ніщо на світі не заперечить і не забере нам їх, бо вони не лише в піснях оспівувані, а справді лопотять і палають у глибині наших сердець, в наших думках і переконаннях. Туди вам, чекістам, дороги немає. Вам ніколи не викоринити їх із наших почувань. Тому розумнішим буде ті і подібні питання залишати без дебатів і протесту з вашого боку, бо все одно ні до чого не договоримося.

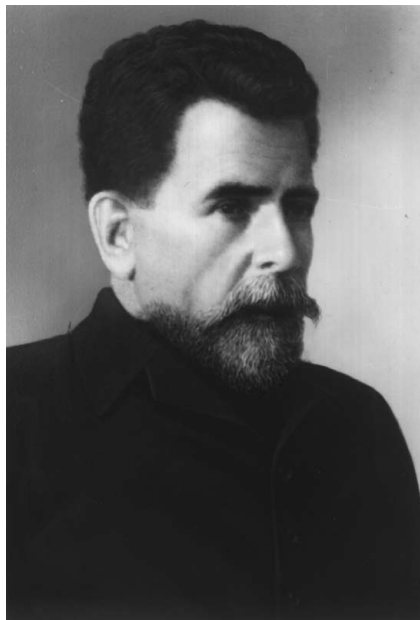
Композитор Барвінський робив заходи, щоби створити хор, але з різних причин до того не дійшло.

Євген, Гриць і Павло подалися до бараку, де жив митрополит Йосиф Сліпий. Євген по дорозі повідомив, що до канцлера Грицеляка сьогоднішнього вечора пішли Володимир і Гірняк. Старенький гуцул та інші слухатимуть пісень. До Барвінського пішло двоє скрипалів на лекцію гри на скрипці, а, головне, на науку писання і читання нот. Так що він не думає, щоби хтось нині міг своєю присутністю чи своїми потребами відтягнути нас від наміченої зустрічі.

Блаженнішого Йосифа зустріли неподалік його бараку. Був сам, його постать була помітна ще здалеку Він ступив кілька кроків назустріч та промовив:

– Який гарний місячний вечір, яка велична чудова Божа краса, та ще ті наші пісні, які співають молоді друзі, просто чарують душу людини. Пісні ті, неначе якийсь невидимий міт, немов степове євшан-зілля відсвіжує пам'ять, нашу молодість, родинні сторони, все, що було і є найдорожчим у нашому житті. А ви все-таки не забули, зайшли навідати мене. Добре зробили, підемо та, може, присядемо десь, бо у мене з ногами не все гаразд, рани докучають та взагалі всі пройдені пережиття на здоров'ї негативно зараз відбиваються.

*«хахлушки» – так москвини називали українок

Митрополит Йосиф Сліпий

Відійшли вбік, подалі від бараків, знайшли повалений пень дерева та затримались біля нього. Блаженніший сів на нього, а хлопці розмістилися так, щоб з кожного місця було добре видно, чи хтось не надходить. Не була то ніяка спеціальна зустріч, просто хотілося того вечора з Митрополитом на самоті поговорити, засягнути його поради.

Йосиф Сліпий відразу ж зав'язав мову на тему попереднього вечора:

– Знаєте, я думав над вашим рішенням залишитися тут, у тій країні, тим більше, що маєте таку добру нагоду вибратися звідси. Погоджуюся з тим, що в багатьох із вас тут своя сім'я, ближча родина, старі батьки, які потребують вашої помочі, а, головне, дружини і діти.

Це справа зовсім зрозуміла. Але

для тих, у кого родини там, за кордоном, чи таких, хто зовсім не має поміж живими нікого зі своєї близької рідні, або не знає, де вона знаходиться, – таке рішення є цілком зайвим і непотрібним. Виїхавши поза межі Радянського Союзу, може котромусь із вас вдасться дістатися далі на Захід, і, як наочні свідки, будете мати нагоду розказати нашим братам там, у вільному світі, та не лише тільки їм, але всім людям доброї волі, про все те, що бачили, що пережили ви самі. За що тут судять, як знущається пануюча червона кліка над зовсім невинними людьми, зокрема над українським народом, за те лише, що ми прагнем волі, незалежності, хочемо бути справжніми господарями на своїй, Богом нам даній землі. Бажаним і кінечним було б світові розказати, як нівечать нашу культуру, народні звичаї, як руйнують наші храми Божі, наші святині, як знищили нашу католицьку церкву, та як нищать інші церкви і церковні громади взагалі. Не говорячи вже про те, що зробили зі священослужителями і куди їх запроторили, та як з ними обходились і обходяться дотепер.

Той обов'язок повинен бути виконаний людьми, які дорожать всім своїм рідним. Вони, загартовані в боротьбі, де у вогні змагань безповоротно проминули їх найкращі юні роки життя, були і є свідомі того, що чинили, за що боролись і страждали, а, передовсім, є очевидцями,

котрі добре знають гірку правду, яку так щільно перед світом скривають криваві вожді Кремля.

– Бачите, Блаженніший Йосифе, – сказав Євген, – справа в тому, що не знати, як польська червона влада прийме нас та як поведеться з нами – українцями, колишніми вояками, підстаршинами і старшинами УПА. Нам відомо, як прийняли вони наших повстанців, переданих Чехо-словацьким урядом у їхні руки, як діяла і що чинила взагалі з арештованими українцями не лише тюремна адміністрація, польське військо, слідчі органи, але також ті самі спів'язні-поляки у спільних камерах. Ще наша людина була десь на «дежурці» чи у лазні, а вже надзиратель-поляк повідомляв, що зараз сюди приведуть бандерівця, мабуть, старшину, бо на такого, принаймні, виглядає. Години життя такого в'язня-українця були почислені – його ті ж самі в'язні-поляки викінчували на очах у всіх. Він у страшних тортурах вмирав того ж самого дня, найдалі – першої ночі. Вранці повідомляли: «Заберіть трупа – вмер своєю смертю». Ще нікому з нас не була і не є смерть страшною, ми їй не раз у вічі заглядали, не боїмося і тепер, – але невідомо, чи вистачило би ще сили після того всього, що пережилося, заново перенести тортури.

– Діти мої, – сказав Блаженніший, – все є дане від Бога: що кому суджено пережити, того ніхто не омине. Я знаю, що ви не боялись і не боїтеся нічого, але зятяйте собі те, що таким людям, як ви, де б ви не були, чи де б ви не жили, терпінь та труднощів ніколи не позбутися, – як то кажуть, не залишите їх тут у лагерній зоні за колючими дротами, бо вони помандрують скрізь вслід за вами. Бо той хтось, кому залежатиме на тому, знайде дорогу і, якщо фізично не буде мати змоги вас знищити, то обезславить, очорнить, влиє в душу отрути, щоби морально викінчити, позбутися вас. Може статися й так, що навіть рідні брати по нації, які, здавалось би, повинні найкраще зрозуміти вас, надати моральну підтримку, приймуть вас холодно, з застереженням, з недовір'ям. Їхня вивершена амбіція, зарозумілість і самохвальба притупить їхній розум, засліпить очі, про співчуття й говорити годі. Деякі заздрісні будуть того всього, що ви пережили, заздрісні будуть тих терпінь, страждань, що ви їх перенесли. Швидше приймуть чужинця, аніж свого брата.

Воно завжди багато легше поборювати і переносити зневагу, удари від супротивника знаного, ворога явного. Але невимовно важко і боляче, коли це роблять вам свої чи хтось їхніми руками. Та це вже така людська вдача, звичайно, йти по найменшій лінії спротиву. З якою ціллю і задля чого то чинять – годі вгадати.

Ось погляньте на нашого Спасителя Ісуса Христа, сина Божого, беручи до уваги останній тиждень перед його страсними муками і смерть на Голготі. Ісуса, що в'їжджає до Єрусалиму, вітають, вклоняються йому, шатами, квітами встеляють дорогу, співають похвальні гімни

«Осанна во вишніх, Сину Давидів», а ледве за кілька днів пізніше ті ж самі люди на суді Пилата кричать: «Розіпни, розіпни на хресті Його». Він – син Божий, а ми лиш тільки слабі людські істоти. Слабостями нашими і нерозважними вчинками робимо більше зла, як добра, не лише поодиноким особам, а й часто громаді, і навіть цілій нації.

Тому я раджу вам завжди і скрізь бути готовими до всього, навіть до найгіршого. Що принесе доля, сприймайте з найбільшим спокоєм, гідно і чесно. Всі, часто незаслужені, непередбачені турботи і терпіння, які можете чи будете зустрічати на своєму життєвому шляху, у всьому здавайте на Бога, а Всемогучий небесний наш Отець допоможе вам все лихо перенести.

– Могли би ви, Блаженніший Йосифе, сказати нам, чи можливим було запобігти і оминати вам усіх тих терпінь і страждань, які ви перейшли та зараз ще переносите?

– Запобігти не можна було ні в якому випадку, хоч такі заходи і старання робилися, але безхосенно*, бо це була намічена і хитро продумана постанова, що йшла згори від радянської комуністичної партії і вождів Кремля. Оминати – так, але тут треба було зрадити свою церкву і відцуратись своєї пастви, всього українського народу, а відректися народу – значить відцуратися і Бога самого. На такого роду пропозиції наша церковна ієрархія та переважаюча частина священників, братів і сестер з монаших чинів ні в який спосіб не хотіли і не бажали погодитися, воліли взяти свій хрест і піти разом з народом.

– Як ви зараз дивитеся, Блаженніший, на Греко-Католицьку Церкву? Чи вона справді безслідно пропаде на наших рідних українських землях, нищена і переслідувана червоною владою?

– Як хто так думає, то він дуже помиляється, – відповів патріарх. – Церкви ніхто ніколи не знищить, бо вона жива і живе в народі. Церква – це ви тут усі, взяті разом, Церква – це люди, це народ, а не мури. Прекрасні величаві будівлі, де молились і моляться вірні – це храми Божі, їх може ворог знищити, зруйнувати, замінити на всякого роду магазини, склади тощо, але правдивої Церкви – ні, бо вона в серці народу.

Нашу Греко-Католицьку Церкву не вдасться їм знищити, народ буде збиратися і молитися таємно – так, як то чинили і молилися перші християни. І як би не намагалася влада знищити всіх священослужителів, їх місця займуть інші – гідні і чесні мужі, душпастирі за покликанням, які разом з народом будуть прославляти Небесного Творця Господа нашого Ісуса Христа та вірно служити своїй пастві в усіх духовних потребах.

Мушу зазначити, що вже такі є, і буде їх щораз більше. Власне, такі – праведні, твердої, незламної віри і прекрасних чеснот мужі-душпастирі –

* безхосенно – без користі, даремно

очистять від всякого намулу, непотрібного нашарування і хабаззя нашу Церкву, бо вони підуть з народом і для народу, а народ буде з ними.

Мусите знати одне, що на всяку дію є протидія, на всякий опір є протиопір. Як не старатися зупинити воду, що біжить, не даючи їй відпливу, вона з часом греблю прорве і все одно піде своїм руслом. Це ж закон природи, закон Божий. Тому я повністю переконаний, що наша Українська Греко-Католицька Церква житиме вічно на наших землях, доки житиме її нарід та вірні її визнавці. В слушний час вийде переможно з підземелля більш загартованою, добре зорганізованою і кришталєво чистою, як сльоза, як слово Боже.

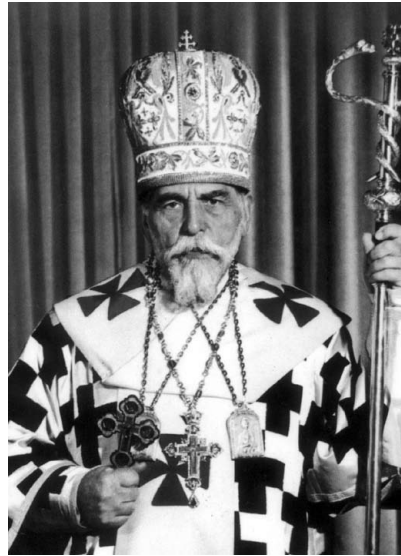
– Як, на вашу думку, Блаженніший, чи Церква, яку так завзято ворог нищить, не отримає нізвідки захисту чи хоч моральної підтримки, співчуття?

Митрополит хвилину задумався і так відповів:

– Наша Церква є складовою частиною Вселенської Церкви. Християнський католицький світ, Апостольська Столиця та сам Святіший Отець Папа Римський знає про все те зло, яке вчинила безбожницька Москва нашому українському народові, нашій Католицькій Церкві. Знають, співчують і уболівають над тим та, напевно, у відповідний час подадуть помічну руку, піднімуть з долини страждань, горя-недолі нашу церкву, наш многострадальний народ. Ні Апостольська Столиця, ані папа Римський ніколи не змінять принципів, які встановлені їхніми попередниками – папами-мучениками, самим апостолом Петром, і не думаю навіть, що підуть на угоди з безбожником, лютим антихристом, бо такий нерозважний крок може дуже негативно відбитися на християнській моралі вірних Вселенської Церкви та захитати авторитет Апостольської Столиці.

Розмовляли доволі довго, на всі поставлені питання срібноголовий страдник Святий давав коротку, але зрозумілу та вичерпну відповідь. Було вже доволі пізно, нікого вже не було видко. Жителі лагерного пункту відпочивали у бараках і бачили лише їм відомі сни.

Прощаючись з Блаженнішим Йосифом, подякували за час, який він провів з ними, за розумні поради. Хотіли відпровадити його до бараку, але він усміхнувся ласкаво і сказав:

Митрополит Йосиф Сліпий
(перша фотографія після виходу на волю)

– Йдіть-йдіть, відпочивайте, у вас своїх турбот немало. Невідомо, що завтрашній день принесе. Мене залиште тут. Хочу насамоті молитвою порозмовляти з Господом Богом. Будете мати вільну хвилину – заходьте, радий вас бачити, поговорити.

І хлопці відійшли, а через хвилину вже сховались в тіні дерев, що росли поміж бараками.

Затримались та озирнулися в той бік, де перед хвилиною залишили самітнього Блаженнішого Йосифа. Освітлений сяйвом місяця, він стояв неподалік високого дерева зі складеними до молитви руками і взором, піднятим вгору. Цей новітній пророк, сам один посеред дерев і бараків, благав Господа про кращу долю для всіх нас. Ще довго дивилися на того знеможеного тілом, але сильного духом мужа, який боровся за нашу Церкву, за український нарід.

Багато-багато років проминуло з того часу, багато довелося пережити, чимало дечого побачити, щоби особисто переконатися, як далеко провидящими були слова, які сказав того вечора Митрополит Йосиф Сліпий за колючими дротами інвалідного лагерного пункту біля селища Явас у Потьмі.

Наближався час зустрічі з мадярами. Змагун пішов віднайти Гриця, щоб спільно ще обдумати справу, про яку невдовзі мали розмовляти. Здалека побачив його в гурті Володимира, Бориса і Євгена, які вели беззвучну розмову з друзями з робочої зони. По дорозі Павла перестрів Чапля. Він саме повертав з одного бараку, де розмовляв зі старенькими співжителями про спосіб видавання посилок в'язням. Всі погодилися з тим, що не дозволять більше на таку зневагу над собою та на нищення продуктів, що вислали їхні родини, які, може, віднімають собі останній шматок від уст, щоби допомогти своєму чоловікові чи старенькому голодному батькові. Всією громадою підуть на протест. Гриць вже був тут, на місці, чув слова Чаплі. Тому вирішили ще віднайти Степана та вчотирьох зустрітися з мадярами.

Степана не треба було шукати, він сам уже наближався до них. Прийшовши, розповів про всі заходи і розмови, які разом з Приймаком провели зі старшими мешканцями того лагера. Між іншим, сказав, що литовці найбільше мобілізуються в тій справі і що самі з власної волі провадять розмови з іншими. Вони рішилися на те, що у випадку незалагодження своєї болючої проблеми підуть крайні засоби – постараються не впустити довіз продуктів у зону та заявлять про голодний страйк.

– Чули, друзі? Думаю, що зрозуміли, в чому справа, – сказав Павло. – Не потрібно великих зусиль, треба лише морально підняти людей, відігнати з їхньої уяви страх перед усім, щоби вони стрепенулися. Необхідно розбудити у їхніх душах приспану людську гідність,

вибрати і вказати напрям, ціль, а далі течія піде своїм руслом, і ніхто її більше не зупинить. Мені здається, що не помилюся, коли скажу, що відтепер ті ж безпорадні німічні старі самі почнуть у всіх потребах і випадках давати собі раду. Не знаю, як ви вважаєте, але я думаю, що найголовнішим завданням на нашій дорозі є те, щоби в якнайкоротший термін прибуло начальство у нашу зону, тоді перед ними можна буде знову поставити всі наші вимоги, поговорити про невідкладні потреби і наболілі проблеми, включаючи і питання мадярів.

– Про це вони самі за себе повинні і, напевно, будуть говорити. А ось, мабуть, вже вони йдуть, – сказав Чапля.

– Так, це будуть вони, – підтвердив Гриць. – Цікаво, з якими позиціями вони вийдуть?

– Побачимо.

До хлопців наближалася група з кількох осіб, поміж ними був і майор. Прийшли, привіталися і почали розмову про все буденне, часто обмінюючись жартами. Хтось із мадярів запропонував зайти до їхнього барачу на чай.

Зайшли до них. Видно було, що вони справді приготувалися до приходу гостей. Розмова не переривалася, але ніхто не торкнувся теми, яка всіх турбувала. Врешті Змагун звернувся до майора з прямим запитанням:

– Ви, майоре, і ваша група, мабуть, змінили думку відносно справи, про яку вчора вели розмову?

– Думки про це ні я, ані мої земляки не змінили, бо це зараз являється нашою кінцевою потребою. Але, справді, важко зробити вибір та піти на рішучий крок, тому чекаємо, і будемо раді почути від вас, українців, який ваш погляд на цю справу.

Павло розповів про ситуацію, яка зараз склалася, про проведену друзями підготовку серед стариків. І про те, що, власне, ті старики розпочнуть дану справу, будуть промотором всього, що має початися наступної середи.

Почалося обговорювання, як краще все зробити. Вирішено було про загальну підтримку старих обома національними групами голосно не говорити, а пильно стежити за всім. І лише в останню хвилину їх виручити та перебрати все на себе.

Мадярська група мала добре підготувати питання своєї проблеми та поставити ультиматум про те, що, якщо на протязі двох тижнів не буде полагоджено всіх тих кінцевих та болючих потреб всього населення зони, вони будуть змушені піти на загальний голодовий страйк.

Післанець з їдальні сповістив, що вечеря вже готова. Друзі попрощалися, взаємно запевнивши себе бути надалі в тісному контакті та повідомити чи зустрітися в разі потреби.

Середа, в яку мали видавати посилки в'язням, була звичайним днем, таким сірим, незavidним буденним днем, як кожний наш попередній.

Тільки люди стали якимись іншими, більш напруженими. Старики ніби відмолоділи, рухалися жвавіше, стояли гуртами, розмовляли, чекали чогось. До одного гуртка людей підійшов надзиратель та сказав, щоб повідомили тих, у кого є посилки, нехай беруть торби і приходять забирати.

Під вартівню сходилися в'язні, зібралось доволі багато стариків. Неподалік знаходилась мадярська група, в іншому місці стояла група польських громадян, серед яких були і українці. Почалася видача посилок. Надзиратель викрикував прізвище, опісля питав ім'я, по батькові, потім запитував, від кого і звідки посилки сподівається, докладний адрес. Аж після цієї процедури давав ніби напівкоманду: «Підходи і забирай». Перші дві посилки були забрані з малою протидією, але вже з погрозою і матюканням завідуючого посилочного відділу і надзирателів. Посилки видавалися давно прийнятим ними способом – зсипуванням до одного мішка всього разом. Робили це під оправданням можливої перевірки, щоби часом там не було вложено щось забороненого лагерним режимом, хоча самі добре знали, що там нічого нема, бо ніхто з посилаючих не наважився би щось подібного зробити та наразити в першу чергу себе, а відтак того, для кого була призначена передача, на непотрібні репресії і кари.

По третю посилку покликали когось з литовців. В'язень підійшов до вікна ще з одним своїм земляком. Був це ще не дуже старий чоловік, років біля п'ятдесяти, середнього зросту, інвалід, без лівої руки. По всій вступній процедурі мала початися видача, але литовець голосно заявив:

– Начальник, не старайся нищити мені посилку. По-перше, я не дістаю їх зачасто – одну, часом дві до року. По-друге, я інвалід без руки, і мені дуже трудно пізніше це все розділювати і сортувати. Хочеш перевіряти – перевірай, але віддай мені в цілості, зі скринькою, як була запакована і прийшла поштою аж сюди.

Почалася суперечка, опісля лайка і погрози відповідального за видачу посилки:

– Я тебе, бунтовщик-ізмінник, згную в карцері за відмову в послуху. Постараюся, що ти більше ніколи жодної посилки ані листа від рідних не дістанеш. Підходи і приймай, а то просто висипати буду за вікно на землю.

– Я тобі, начальник, сказав. Перевір собі скільки хочеш і віддай мені посилку в цілості – я її заберу, але не нищ. Висипати на землю через вікно не маєш права, бо то не твоя власність, можеш то вчинити своїй дружині у себе в хаті. Напевне, так сп'яну і робиш. Не хочеш видати, не знищивши її, відішли назад, звідки прийшла, там також з харчовими продуктами невесело. Я приймати посилки так, як ти хочеш, не буду.

– Ми всі не будемо так дальше приймати, – зашуміли інші голося. – Відсилай їх назад, не хочемо більше дивитися, як нищать висла-

ну нашими рідними поміч, ще й насміхаються і погрожують нам, коли домагаємося справедливого і чесного ставлення до нашої скромної власності.

Мадяри вже змішалися з гуртом людей, також наша група була вже разом з ними. Із зони підходило щораз то більше зацікавлених людей. Відповідальний за видачу посилок аж позеленів зі злості та закричав:

– Візьміть і приведіть «ету сволочь», цього мерзавця, – я не в мішок, а просто йому на голову посилку висипати буду!

Вибігло двоє надзирателів і силою затягли інваліда до вікна. Відповідальний за видачу посилок розрізав полотняну торбину і почав обсипати мукою литовця, якого тримали ще двоє надзирателів.

– О, то вже занадто, начальничок, – крикнув Лихач і кілька хлопців відірвали надзирателів від того нещасного. Під вікно підійшли молодші люди з обох іноземних груп.

– Те, що наварив ти, начальничку, їстимеш сам, – сказали до завідуючого. – Посилки більше ніхто не буде приймати аж до часу, доки не прийде сюди вище начальство, та не лише посилки не приймемо, але не допустимо в зону привозу продуктів, бо навіщо нам гнилі лагерні продукти, коли ти нищиш наші власні добрі.

– А що, ви також прийшли за посилками? Як ваші прізвища? – запитав збитий з пантелику енкаведист.

– Почуєш і довідаєшся моє прізвище, як прийду забирати пачку, – сказав хтось з гурту, – а тепер негайно дзвони, щоб хтось із начальства прихотив, бо ми звідси не відійдемо так швидко, як ти хотів би. Ніщо нас не настрашить, ми вимагаємо приходу начальства.

На сторожових вишках появилася зміцнена охорона. Прийшло більше червонопагонників з додатковими кулеметами. Видно було, що ведуть телефонні розмови та інформують своє начальство про все, що діється зараз в зоні.

Кільканадцять осіб прикотили під саму вхідну браму доволі важку колоду дерева, другу таку саму положили неподалік. На неї посідали старики, інші розмістилися на землі, решта стояли гуртами та розмовляли між собою.

Вийшов надзиратель з мітлюю і хотів позмітати розсипану муку з-під вікна, але його прогнали, а дотепніші, гостріші на язик просто сміялися з того вчинку, приговорюючи:

– Що ж ти, начальнику, налякався? Захотів сховати кінці в воду? Ти ж не видра, під воду сам не підеш і нічого там не заховаєш.

На приїзд вищого начальства не довелося довго чекати. Прийшло їх кілька з начальником відділення чи управління на чолі. Почалася гостра розмова. Показано, як наочний доказ, посилки, широко обговорено вчинок завідуючого бюро посилок і надзирателів та їх наругу над не-

часним інвалідом-литовцем, висунуто ряд болючих питань, назрілих потреб і вимог всього населення зони.

Мадяри виступили зі своїми проблемами, дуже розсудливо їх висвітлили і обговорили. Вкінці поставили ультиматум про загальне голодування у випадку неполадження всіх заторкнутих питань. Усі присутні голосними оваціями підтримали цю пропозицію. Начальник відділення чи управління в заключному слові просив не надавати великого розголосу тій справі, не спішитися з голодуванням та йти приймати посилки. Обіцяв, що такі помилки більше не повторяться, а всі інші порушені справи він постарается полагодити та в короткому часі дасть на них відповідь.

В'язні відсунули вбік колоди дерев. Видача посилок продовжувалася в присутності одного з офіцерів, вже в зовсім інший спосіб. Перевірені, але не пошкоджені пачки віддавали їх повноправним власникам. Завідуючий відділом сам особисто заплатив відшкодування литовцеві-інвалідові, та якусь частину – двом попереднім особам, яким також знищив посилки.

Старики стояли гуртом – бадьорі, задоволені – голосно розмовляючи. Вони перший раз перемогли і виграли сутичку з лагерною адміністрацією та начальством.

До Павла підійшов майор з мадярської групи. Мовчки потиснули один одному руки та розійшлися до своїх бараків.

Життя і порядок в зоні стали більш нормальними, якщо до нормальних речей можна зачислити всі лагери, разом взяті, де б вони не існували.

В природі теж почалися зміни – прийшли морози, впали сніги. Земля, вкрившись пухнастим біленьким кожухом, пішла на заслужений відпочинок. Не минуло ще двох тижнів, як одного ранку повідомили групу польських громадян, щоби забирали свої речі і виходили за зону, бо перевозять їх до іншого лагерного пункту, та що автомашини вже чекають. Одночасно сказали мадярській групі, що до п'яти днів відішлють їх до радянсько-угорського кордону і передадуть тамтешнім державним органам.

Почалася метушня, прощання зі знайомими. Кілька друзів разом з Павлом пішли попрощатися від нашого імені до Блаженнішого Йосифа Сліпого і канцлера Грицеляка. Митрополит сказав на прощання кілька розсудливих, підбадьорюючих, підтримуючих слів і відпровадив їх з бараку. Здоровив нас усіх і казав передати його благословення. Композитор Барвінський, прощаючись, просльозився. Говорив, що не знає, чи доведеться ще в житті зустріти більш дружніх, відважних та розсудливих молодих українців.

– Знайдете їх, композиторе, знайдете в лагерах, на волі, на засланні і по всій Україні. Щораз більше та більше їх буде. Може, вони зі ще кращим знанням справи і з більшою посвятою стануть на захист своєї Батьківщини-України, свого поневоленого народу.

Старий гуцул ані на крок не відступав від Павла, провів його аж до головних воріт. Коли прощався, сказав:

– Видиш, Павле, що не плачу. Я аж тепер, тут зрозумів їх, моїх синів. Горджусь ними, бо вони такі самі вдачею, як і ви всі тут. Лишень прошу Бога, щоби той середущий, про якого нічого не знаю, поміж живими залишився, щоби мій рід не пропав.

Мадяри відпровадили нас всією своєю групою. Вони нам, а ми їм побажали щасливої дороги.

Нас привезли до восьмого робочого лагерного пункту. В зоні жило від двох з половиною до трьох тисяч людей. Розмістили нас в одному бараці. Будівлі свідчили, що цей пункт заледве кілька років, як відкритий. Всі в'язні того пункту, за винятком нас, ходили бригадами на різні роботи. Нас вважали за етапну групу, призначену в подальшому на відсилку звідси.

Увечері відвідували нас місцеві жителі, знайшлися знайомі земляки. Павло шукав шляху і способу, щоби встановити зв'язок з іншими зонами, з якими вже раніше був контакт. Це забрало кілька днів, поки все полагодилося. Невдовзі прийшли перші записки. В одній з них Марійка С. з жіночої зони повідомляла, що отримала листа від Анни М. з села Миців-Белзчина Сокальського повіту, яка виїхала першим етапом до Польщі. Ганя повідомляла, що їх передали польським властям на радянсько-польському кордоні, але затримали в переселенчому репатріаційному лагері в Білій Підляській, де перебули двотижневий карантин. Опісля, тим, хто відсидів вже половину або більше своєї кари, видали репатріаційні карти і відпустили на волю. Всіх інших, які ще не відбули половини вироку або мали 25 років ув'язнення, відправили до Варшавської тюрми на Мокотів. Про їхню долю ще не знати нічого.

Ганя є звільнена, бачилася вже зі своїми старенькими родичами, ріднею та знайомими, однак, репатріаційної карти не прийняла, бо наразі у Польщі позістати не хоче. Зараз знаходиться у репатріаційному пункті у Білій Підляській, робить заходи, щоби повернути до Радянського Союзу і віднайти свого малого сина, якого відібрали від неї після суду та помістили в сиротинці. Віднайшовши сина, мала намір виїхати до Магадану до свого чоловіка Сергія, який перебував ще в лагері.

Приблизно за три тижні в передполудневих годинах нашу всю групу викликали до їдальні на спеціальну перевірку. Тут комісія повідомила кожного зокрема, кому дозволено лишитися на території Радянського Союзу, а кому ні. Павло, Гриць Чабан, Шпак, Фортак і ще дехто дістали відмову – їм треба було виїхати. Було двоє, чия доля була невіршеною, бо вони мали чужі, неправдиві прізвища. Всі інші мали право вибирати. Переважаюча частина їхала до родин, дехто до односельчан, інші до знайомих. Володимир, Чапля, Євген, Приймак, Атаназій їхали до своїх

родин. Степан дістав відповідь від сестри дружини на листа, написаного Володимиром в його справі. Дівчина і родичі просили не обминути, а таки приїхати до них. Степан вирішив прийняти запрошення. Всі, за винятком тих, кому було відмовлено, їхали на Україну. Термін виїзду ще не був поданий до відома, однак це мало статися вже в дуже короткому часі.

До нашого лагерьа продовжували приходили малі транспорти людей по кілька, зрідка – по кільканадцять, осіб з різних сторін і різних зон. В основному це були польські громадяни. Між ними прибуло заледве двоє українців – Дрозд і Степура.

Наступного дня в обідню пору Змагуна відшукав санітар лагерної лічниці та повідомив, що якийсь старший сивий чоловік, якого два дні тому, як привезли, хоче з ним бачитися та просить, щоби Павло відвідав його. Він знаходиться в третій шпитальній кімнаті. Павло пообіцяв прийти. Того ж самого дня в передвечірній порі Змагун пішов до лічниці. Попросив чергового фельдшера дозволу відвідати новоприбулого хворого в третій кімнаті. Фельдшер дозволив та сам завів Павла туди. Яким було його здивування, коли почув знайомий голос:

– Іди до мене, Павле. То я – Руппе.

Змагун підійшов, взяв простягнуту руку, дивився та очам своїм не вірив – як могла людина за такий короткий час настільки змінитися. Руппе, а, вірніше фон Руппе – хоч він ніколи цього сам не підкреслював і навіть не говорив про це – мав десь біля шістдесяти років. Павло запізнав його у Чурбай-Норівському лагері. Вони часто зустрічалися і говорили між собою.

Рід Руппе походив з Голландії. Хтось із його родових попередників приїхав і закупив нафтові поля на Підкарпаття та добував нафтову ропу. Сам Руппе був польським патріотом. Як офіцер Австрійської армії він був одним із співорганізаторів Польського легіону, який очолював Юзеф Пілсудський. Сидів разом з Пілсудським у Магдебурзі. За Польщі до 1939 року був кадровим офіцером, служив в ранзі підполковника чи полковника легкої польової артилерії, яка стояла у Львові. Після фатального вересня 1939 року брав активну участь в польському підпіллі, правдоподібно був шефом штабу Армії Крайової. Була це людина високоосвічена, а, передусім, – відкрита і правдомовна. В присутності його і Юзефа, про котрого мова була раніше, який також був офіцером польського війська в чині майора, поляки, які завжди представляли себе великими військовиками високих рангів, ставали тільки звичайненькими капралами та сержантами. Властиво, тільки такими вони й були.

Юзеф, а особливо Руппе, який був прекрасно ознайомлений з військовими справами та знав майже всіх офіцерів високих рангів польського війська, таке самохвальство гасив відразу, за що його більшість поляків не любила. З Руппе перед від'їздом з Чурбай-Нори до Потьми

стався випадок, який мав небажані наслідки. Під час купання у лазні він послизнувся, впав на цемент та виломав собі ногу в клубі. Ліва нога стала безвладною. Група польських громадян від'їхала, а він залишився, сам, каліка, у Чурбай-Норі. Мабуть, по тій причині дуже багато пережив і так змінився, що Павлові годі було його впізнати.

– Що, не впізнав мене, Павле? Правда, що ні? Ох, і змінився я не до впізнання. Важка, Павле, старість, а ще важче каліцтво. Сідай, поговоримо, заки ще живемо на цьому світі.

Руппе з Павлом говорив тільки українською мовою, володів нею дуже добре, крім того, він знав декілька інших іноземних мов.

– Слухай, Павле, – почав Руппе, тобі та ще декому з українців відмовлено позістатися тут та поїхати на Україну. Ви, раніше чи пізніше, будете відправлені до Польщі, тому у мене прохання до тебе і твоїх друзів – не залишайте мене тут самого німецького каліку. Допоможіть мені дістатися хоч за границю, у Польщу, а там я вже дам собі раду. У мене там є знайомі, які займають різні, навіть високі державні пости, вони мені допоможуть. У Варшаві працює європейської слави хірург-ортопед професор Груце. Колись я йому багато в чому допоміг – морально, а ще більше матеріально, включно з викупленням його колишньої нареченої, яку її ж власний чоловік програв в карти в офіцерському казино. Зрештою, ти ту історію знаєш, раніше я оповідав тобі про це. Професор Груце, напевне, не залишить мене в моєму нещасті, а допоможе, і вірю, що поставить на ноги. Своїм землякам-полякам, які є тут, я довіритися не можу. Ти знаєш їхню нестійкість і невірність слову.

Змагун пообіцяв Руппе, що українська група не залишить його тут самого, а спільними зусиллями допоможе йому у виїзді до Польщі. Прощаючись, Руппе просльозився, подав свою тремтячу руку і просив не забувати та відвідувати його.

Павло дотримав даного слова. Українці на ношах забрали Руппе зі шпиталю, опікувались ним під час транспортування аж до репатріаційного пункту в Білій Підляській, звідкіля його забрали давні знайомі і помістили в шпиталі у Варшаві. Професор Груце зробив йому вдалу операцію. Руппе при допомозі палки ходив дуже помалу, але на своїх власних ногах. Жив він у Варшаві в домі колишньої своєї служниці – жінки-красуні, з якою мав сина, котрому на той час було понад двадцять літ. Але це справа пізнішого часу.

Не раз слухаючи оповідання самого Руппе та інших людей, які знали цього колишнього польського офіцера, Павло прийшов до висновку, що нічим є у тому світі багатство, становище, майно, добробут. І що саме на цьому, передовсім, будується дружба, плекана в офіцерських казино, на пишних бенкетах, серед гамору і розпусти, якщо не мається чесних, правдивих друзів, які завжди, в добрих чи в злих обставинах, беззастережно приходять на допомогу.

Руппе був, можливо, одним з найбагатших поляків в довоєнній Польщі. Він, крім того, що мав свою земельну власність, був власником нафтових веж і співвласником рафінерії нафтової ропи «Польмін». До його диспозиції в полку стояло двоє коней службових і троє його приватних, яких утримував власним коштом. Ні ті становища, які займав попередньо, ані його багатство, якому більшість людей радо кланяються, не привернули уваги Павла до особи Руппе, а лише він сам, його особистість, правдиво гідна офіцерська чесність.

Змагун не знав і не бачив його багатим, а запізнав в умовах лагерного життя. Власне той Руппе, крім звичайних оповідань та спогадів зі свого особистого життя, висвітлив багато речей, які не є відомими для всього польського суспільства, та, мабуть, ніколи так і не побачать денного світла. По-перше, не надто багато людей були компетентними в тих справах, а ще менше з них були живими на той час. Стосувалося це польської пануючої верхівки того часу і впливових військовиків високих рангів.

Не дуже цікавила Змагуна справа вбивства одного з високих офіцерів шефом польської двійки, який в присутності офіцерського корпусу і самого Пілсудського був застрелений лише за малу образу, сказану в адресу маршала, ані багато інших справ, що стосувалися лише поляків. Павла зацікавили речі, які стосувалися суто українських справ і українського населення, що проживало до 1939 року на території Речі Посполитої.

Якось Руппе розказав, що переважна більшість військовиків, працівників міністерств і державного департаменту стояли на позиціях, щоби налагодити українсько-польські стосунки, піти на деякі уступки українському населенню в галузі шкільництва, праці, припинити насильну колонізацію і заселення українських земель поляками. Треба знати, що в Польщі в той час існувало дві течії: проукраїнська і антиукраїнська. Ту другу, антиукраїнську, підтримував польський клір з кардиналом Сапіго на чолі.

Свого часу в Польщі готувалися до постановки великого кінофільму, присвяченого найбільшій у світі кавалерійській битві під Хотиним, в якій мало брати участь кільканадцять полків кавалерії. Крім турецько-татарських та польських військ, мали бути також козацькі запорізькі полки з гетьманом Конашевичем-Сагайдачним на чолі. Очевидна річ, що силою фактів мали бути показані духовні особи, православні священики з трираменним хрестом в руках. Саме це не до вподоби стало польському клерові, а кардиналові Сапізі особливо. Власне вони, підтримані деким з польської верхівки, змусили тодішнього президента Польщі професора Мосціцького видати заборону продовження зйомок того фільму і знищити вже готові кадри, хоч ця почата праця коштувала державі колосальних грошей.

Та сама течія, ті ж самі чиновники по довгій намові переконали Пілсудського видати наказ кільком кавалерійським полкам для проведення ганебної пацифікації українського населення в Галичині в 1930-х роках. Не менше цікавою новиною для Павла було те, що дехто з польського оточення робив тиск на свій уряд, щоби віддати частину прикордонних земель, а саме Тернопільське воеводство, частину Волині і Полісся Радянському Союзові за рахунок повного виселення українців Львівщини, Станіславщини, – і взагалі зі всіх земель, на яких з дідів-прадідів вони жили, – на територію Радянського Союзу. У випадку неможливості втілити цей задум в життя, мали повністю переселити населення Львівщини і Дрогобиччини на підваршавські піски, а на їхні добре загосподарені землі привезти поляків з корінної Польщі. Ті задумані плани не зістали здійснені лише тому, що наближався термін територіального договору поміж урядом Пілсудського та німецьким рейхом, після якого Польща мала відступити частину своїх земель Німеччині. Того, власне, польський уряд не бажав робити, а, головне, не хотів зректися доступу до Балтійського моря, позбутися Гельського півострова з портом Гдинею, який саме поляки збудували.

Не менш цікавою справою вже пізніших часів було звернення самого Руппе до польського підпільного командування Армії Крайової з вимогою не чинити занадто гострого тиску і не винищувати українське населення Холмщини, Підляшшя, а Галичини зовсім не чіпати. Командування Армії Крайової через свою передчасну гарячковість і допущені помилки не могло здійснити своїх планів. Їхня намічена офензива широкого закрою від Перемишля аж до Буга і Волинської землі напровесні 1944 року та опанування найважливіших вузлів і пунктів, включаючи місто Львів, закінчилися для них великою непередбаченою поразкою. Їм загородили дорогу війська УПА на берегах ріки Буг, на пограниччі Холмщини і західної Сокальщини, та прийняли бої Волинські відділи і відділ командира Ягоди даліше на окраїнах Угнівщини, Равщини, Магерівщини, частини відділів Сіроманців, які прийшли з Прикарпаття, і курінь командира Богдана (раніше курінь Галайди-Онишкевича, рідного брата Богдана; в тих сторонах був дещо пізніше другий командир з псевдонімом Галайда). Відтак на південний захід Любачівщини і Перемишля відділи командира Залізняка та інші добре організовані частини УПА дали польській Армії Крайовій належну відсіч в боях, перемогли, розбили і не допустили до наміченої цілі.

Повернувшись зі шпиталю до свого бараку, Змагун застав друзів, які вже чекали на нього. Того вечора була намічена зустріч з поодинокими людьми кількох національних груп восьмого лагерного

Фотографія, яку мама Ярослава
вислала йому в далекі степи Казах-
тану після десяти років розлуки
(14.07.1955 р.)

Мати Ярослава сидить з сином дочки
Катерини на руках; стоять: сестра Чорноти –
Катерина з чоловіком Михайлом.

пункту. Павлові подали листа, отриманого у Львові. Розпечатав його, почав читати. Це був перший по одинадцяти роках розлуки лист. До того часу він нічого не знав, чи живуть та де знаходяться його стара мати і сестри. В листі молодша сестра повідомляла, що вона з мамою в Польщі, їх насильно вивезли з рідних сторін та розселили на понімецьких землях. Середуща сестра в 1947 році зістала замордована поляками, її поховали в рідному селі. «До нас дійшла вістка, – писала сестра, – що ти не живеш. За неживого ми тебе вважали. Стара немічна наша мама пішки ходила кільканадцять кілометрів молитися за ваші душі, Богослуження замовляла. Не знаю, як з тобою говорити маю, бо, на правду, годі повірити, що ти живий. Прошу, якщо то справді ти, брате, напиши якнайшвидше, потіш доброю вісткою, осуши сльози матері старої, подай нам надію зустрічі».

Тих кілька речень принесло не стільки радості, скільки смутку.

Обіцяв собі завтра дати відповідь та вислати листа до своїх рідних.

Швиденько проdiskутовали справу, яка була конче необхідною, розділилися, хто з ким має сьогодні йти, та й розійшлися.

Павлові, Володимирові та Шпакові випало піти того вечора до білорусів на розмову. Під кінець тижня друзі принесли записки з інших зон. Поміж ними було кілька з жіночого табору. Друзі і подружки знали вже про рішення, яке їм випало. Писали прощальні записки, підбадьорювали, потішали, бажали щасливої дороги. Досить багато таких записок вдалося Павлові винести на волю. Роками беріг їх, часто перечитував, щоби відсвіжити спогади минулих важких літ, опісля деякі з них вислав до свого односельчанина Івана Кравчука далеко за океан на збереження. Зараз очікує від нього їх повернення, щоби оприлюднити.

Ось надійшов ніби заздалегідь всіма очікуваний, але якийсь сумно-тривожний день. Коли бригади відійшли за зону на роботу, повідомили, щоби всі ті, хто залишається в Радянському Союзі, здали лагерну власність, постіль та інше до магазину, спакували свої речі та виходили під вартівню, бо невдовзі приїдуть по них автомашини, щоби відвезти їх до залізничної станції.

Почалась метушня, біганина, врешті почали виходити вже готові до від'їзду друзі та гуртами ставали біля вартівні навпроти вихідної брами. Прийшли також ті, котрим не дозволено було залишитися, щоб попрощатися. Прийшов Павло. Прощаючись, всі старалися взаємно себе потішати, бажали один одному всього доброго та щасливо доїхати до рідних, дорогих серцю осіб. Біля самих воріт зібрався більший гурт від'їжджаючих, почали співати. Полилася українська пісня «Прощайте гори, прощай Кавказ» і понеслась навкруги понад дрімучими борами, де поза дротяними засіками були запроторені тисячі тисяч невинних людей.

Змагуна оточили його найближчі друзі, обмінювались останніми побажаннями. Мова була дивною, якоюсь нервово-напруженою. Хотілося кожному сказати багато чого доброго, а чомусь слів бракувало. Добре, що важливіші питання були обговорені раніше. Всі обіцяли не забувати одні одних, час до часу різними дорогами подавати вістку про себе.

Врешті лагерні ворота відчинилися, почали викликати по прізвищах. Останній потиск руки, останнє тепле слово. Євген простягнув Павлові руку:

– Прощай, не знаю, чи ще колись зустрінемося, але в моїй пам'яті позістанеш назавжди.

– Не згадуй і мене лихом.

Прощаючись з Володимиром, Змагун просив його, щоби не змарнував свого таланту, а широко описав всі події, які бачив, сам пережив на протязі тих довгих літ. Щоби писав про все: про боротьбу, про всенародне горе та довгі гіркі роки страждань.

Степан стояв мовчки, з його поведінки видно було, що сильно переживає хвилини розставання. Врешті підійшов до Павла, міцно стиснув руку і тихо промовив:

– Дякую тобі, друже, за твоє довір'я до мене, за поміч, за поради, за все. Я йду на волю, але мені важко буде, боюся, що залишусь самотнім. Мені буде бракувати тебе, Павле.

По його знівеченому обличчі текли сльози.

– Не журися, Степане, ти приїдеш на місце, розглянешся і, напевне, знайдеш, кого тобі буде треба, але не рви зв'язків з випробуваними друзями. В першу чергу постарайся упорядкувати своє особисте життя, а відтак побачиш сам, зорієнтуєшся і знатимеш, як діяти. Роби так, щоби

все виходило добре. Ніколи не гарячкуй, перш, ніж приймати рішення, добре все обдумай. Здорови від мене свою майбутню дружину, її родичів та знайомих, якщо матимеш нагоду їх зустріти.

Нашим друзям, що зараз від'їжджають, ще раз пригадай, та й сам не забувай, про Катрю Волинянку і її малого сина Петруся, пишіть та допомагайте їй, поки Василь вийде на волю.

Вже двічі викликали прізвище Степана. Він ще раз стиснув руки Павлові, Грицеві Чабанові, Шпакові та іншим. Забрав свій вузол та швидким кроком подався в бік відчинених воріт, ще зупинився, оглянувся і помахав рукою...

Ворота зі скрипом зачинилися і розділили друзів. Як надовго – годі вгадати. Можливо, що більше ніколи в житті не зустрінемося разом, лише в думках та спогадах залишитеся для мене назавжди такими, якими вас знав, якими бачив, якими ви насправді були. Не лише тобі, Степане, буде бракувати когось, але мені ще більше буде бракувати тебе, вас усіх – вірних, щирих, відважних бойових друзів, які беззастережно жертвували всім, що мали, йшли в бій, щоби вибороти волю, незалежність Батьківщини, покращити долю свого народу. Опісля, поранені, засуджені на багато років у важкі нелюдські умови, голодні, виснажені працею, наражали власне здоров'я і життя, чинили опір і несли поміч всім, хто потребував її далеко за колючими засіками у різних місцевостях, по різних тюрмах, в різних лагерах та лагерних зонах. Платили за це не лише терпінням, а часто власною кров'ю і життям.

Небагато дочекалось дня звільнення, більшість із них назавжди спочила у степах Казахстану, в непрохідних хащах тайги та у вічних мерзлотах Заполярного кола. Над їхніми незваними могилами ніколи не зацвіте червона калина, ані буйна черемха не зронить своїх сліз – ніжних, запашних білих пелюсток. І не защебече на їхніх гілках соловейко, не співатиме пісні їм до сну. Лише буйний вітер з рідного краю повіє та вістку принесе про нових, гідних спадкоємців, молодих борців-героїв.

Невимовно болючими і важкими є хвилини такого розставання. Здається, немов половину серця загублено, що втратив усе, що мав. Розкололося так добре зцементоване ядро, яке вказувало напрям, морально підтримувало, давало відсіч та захист від усіх зловживань та напастей ворога.

За воротами почулося гудіння моторів, від'їжджали автомашини і везли наших друзів далеко в невідоме. Знову залунала прощальна пісня. Прощайте, вірні друзі, бойові побратими! Щасливої вам дороги!

Написав Ярослав Грицай

**ДОКУМЕНТИ, ЛИСТИ,
ПУБЛІКАЦІЇ**

ЗАПИСКИ «ЧОРНОТИ», ЩО ЗБЕРЕГЛИСЯ

біло мого... ~~Тобто~~ - ~~Евген Кухар~~.
 Тоді ж... ~~Автомобільська~~
 Марагані. Анна Миколаївна з Миколаївської області.
 Сергій / Пропа Анатолій, Миколаївська обл. - Діда. (Прийшов)
 Романівський, Олександр Валентинович з Миколаївської області.
 Вор. Кемурі з... / Балишин - інформатор
 Таносимівський (Смагил) з Торопця в Канаді.
 Миколаївський (Смагил) з Торопця в Канаді.
 Вадим - Валентин Варшавський. - Олександр, Діда - Сидор Бензюк
 Іванович переїхав. Терешко Васильович Варшавський з Закарпаття.
 Юрій - Юрій - Іван - Василь - Марченко - Іван. - Тимченко
 Берис і Бачин. Загубилися в лісі (ком. Писюк - Аполон. - Іван)
 Закарпаття Богдан Олександрович Ем - Іван Пав. Корсак - Прохор
 Золот. Золот. (Іван - Валентин) Михайлівський.
 (Ада - Евангелія) Варшава - Максим - Миколаїв - Іван
 (Іван - Миколаїв) Іван - і Марія з Сумщини
 Євдокія Олександрівна з Житомирщини. Іванівський Іванівський (з...)
 Зінька Жданівський Софійський. Іванівський Софійський.
 Ірина розійшлася з Іваном, з...
 Шереметьєв - Закарпатський. Євдокія - Іванівський
 Степанівський Іванівський. Степанівський Іванівський, Степанівський Іванівський
 Іванівський Іванівський (Іванівський Іванівський)
 Іванівський, С. Іванівський - ком. поштової станції
 Іванівський - Іванівський - Іванівський з Іванівщини.

Таванга	}	Отумлибури.
Борган. Оперм)		С (срещ)
Мелем.	-	Франс Асгор
К. кыт. Урумови.	-	Урумови.
Ном. Профотум.		
Вамтоа		Травука. Франс
Тавура		Мурат. Урутка
Тавоминский.		Сампел.
Борфутка.		Смапун.
Торко - ездиет.		Тинорепхов

Омугар.	-	Осигар.
Эрмил - Эрм.		Заброски.
Шерметь	-	
Доббун	-	унав в асупурах
Теремора		
Куним.		Борган
Морозенко		Корсар 20 ур
Борун		
Афан.		
Анко		

Em 2	Чоптомма	Чоптомма	Чоптомма
Таргара	Чуанно	Илевеем - Чугуф.	Илевеем - Чугуф.
Копеак - Зарыс	Тепега	Талык - Мура	Талык - Мура
Алсак	Копеак - Зарыс	Тарамуло - Чопомма	Тарамуло - Чопомма
Еткес	Алсак	Чуанно - Чопомма	Чуанно - Чопомма
Чампона	Еткес	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Апни Апни	Чампона	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Уепунду	Апни Апни	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Тонгак Опи - Отумк	Уепунду	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Тевинора - Шовк	Тонгак Опи - Отумк	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Киним - Мотозенк	Тевинора - Шовк	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
Кам. Кома... Копмо	Киним - Мотозенк	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма
	Кам. Кома... Копмо	Чопомма - Чопомма	Чопомма - Чопомма

ЛИСТИ ОДЕРЖАНІ ЯРОСЛАВОМ ГРИЦАЄМ ПІД ЧАС ЗАСЛАННЯ

Від 9.10.1955 р.

П.Славко!

Вашу записочку (повторення попередньої) з 3.Х. ц. р. одержала. Дуже дякую. Не знаю тільки, хто цей старичок, про якого Ви згадуєте. Пишете, що мені відомий, а я не знаю. Прошу написати, якщо можна. Знакомим хлопцям прошу передати поздоровлення від мене і подякувати їм за пам'ять. Тішить мене те, що Василь здоровий і добре себе почуває та не тратить марно часу, а набуває знання. Такого як Гром. я не пам'ятаю, можливо, знала його, тільки не як Гром. Може Ви знаєте що про судьбу В. Гадівск., про нього розказувала мені Оля Ключк., як ми ще були в П. Від неї я знаю про його жахливі переживання. Якщо знаєте про нього, чи живий-здоровий, напишіть мені.

Тепер, П. Славко, маю до Вас велике прохання, самі знаєте, як кожний хоче знати про долю своїх, і тому, де тільки є нагода, питаються і довідуються. Чи є такий з Вами Кость Илля Василевич? Його сестра хоче все знати про нього, тому Ви щиро і ясно все напишіть, а тоді, можливо, треба буде зняти маску.

Розуміється, поки що нехай це буде тайною між нами. Тепер мене інтересує судьба Шведа Івана Степ. В нього повинно, так як і у нас, бути польс. піддан. Правдоподібно, Він перебував в Караганд. лагерах. Можливо, Він є або був тут з Вами. Для мене це дуже важно, тому прошу, якщо знаєте що за нього, напишіть мені. Також потихенько, без шуму, а потім я Вам все виясню.

Чорноока Ганусечка і толстенька Катруся дякують за поздоровлення і рівнож здоровлять щиро. Чи одержали Ви мій другий лист?

В п'ятницю одержала знова лист від мами і Осипа. Я відписала і передала від Вас поздоровлення. Поки що новин нема коло нас. Ждемо терпеливо на відповідь. Раджу і Вам терпеливо ждати і не переживати, щоби чуприна на голові осталася, можливо, попаде Вам жіночка, яка любить гладити по головці, а лису голову не цікаво гладити. (Жартую!) Як одержу адрес Богдана, то напишу про Вас. Просите, щоби описати Вам наші переживання, не хочеться згадувати і псувати настрої, як стрі-

немося, то поговоримо. Сейчас живемо гарно, відпочиваємо, ходимо в кіно, бо у нас воно дуже часто йде. Вчора була картина «Далёкая невеста». Одним словом, не маємо нічого спільного з попереднім життям, хоч сидимо ще в його рамках.

Напишіть, як Ваш герой з 3-ох богатирів. Чи скінчили різьбу? Якщо будете писати до Стеф. Гай[...], пр[ошу] запитайте про його брата Михася, його жінку і діти. Чи живі і здорові? Стефана я не можу собі пригадати, а Михася я [па]м'ятаю.

Прошу, не переживайте, будьте доброї думки, скоро поїдемо. На всякий случай я даю Вам адрес Мамаи на письма: г. Львів, ул. Калинина, почта №9, Петришин Станислава Михайлівна – до востребования. Не гнівайтесь, но думаю, що зрозумієте, Мамаю у зовсім чужих людей і я не знаю, чи не будуть вдоволені. Думаю, що там виясниться і зможете прийти до нас. Я дуже бажала б довідатися про Богдана і Осипа, як рівнож і моя мама. Тим часом [кінчу]. Можливо, вдасться одержати видження Вам чи мені перед від'їздом.

Зовсім забула, з нами ще є гарненька Любочка, она так осталася, як ми, но нім. підд. Передає Вам і Всім хлопцям поздоровлення.

Здоровлю щиро

Марійка

* * *

Від 29.9.1955р.

П.Славко!

Ваш лист без дати одержала вчора, за який щиро дякую. Хоч як стараюся представити в своїй уяві Ваш образ, то ніяк не можу. Знаєте, много пережила і вже старість забрали так добру колись пам'ять. Може це якраз Ви будете цей Славко, який приходив до Ванева з Яричом і Олею за Софійкою, тоді, коли вели її слідство. Вона мені розказувала дещо про Вас, і, якщо то Ви той Славко, то образ Ваш пам'ятаю, як веселого, бодрого бльондина, який, здавалося, дивлячися на Вас, гори розрушить, не звертаючи уваги, що рука болить.

Ваш лист втішив мене дуже, тому, що Ви написали мені про моїх найдорожчих мужа і брата. Через шість років я не мала можливости переписуватися з ними і нічого про них конкретно не знала. Від вересня минулого року більш менш нав'язала нормальну кореспонденцію з Осипом і Богданом. Одержала навіть знимки. Осип сейчас з Кінгіра переїхав в Теракти на інвалідну колону, тому, що в нього вже інвалідна категорія, неробоча. Но під актіровку не попав, комісія не признала, яка причина –

не знаю. Я думала, що в зв'язку з моїм звільненням і його з братом звільнять, тому, що ми по одній ділі, або принайменше – зменшать кару. Тому, що я виїхала сюди, переписка знова перервалася, і я не знаю що зараз з ними. Останній лист від Богдана мала з пересилки з Кінгіра, де перевезли їх для відправки. Но куди, Він не знає. Він там вже довго був на тій пересилці. На роботу нікуди не ходив. Я журюся, щоби не відправили його на Калиму, тому що там тяжкий клімат, а здоровля в нього вже нема. Недавно перебув тяжку операцію на водянку.

Пане Славко, я так розписалася про своїх рідних, а за Ваших нічого не знаю. Чи Ваша рідня тут, чи Всі живі, здорові? Як почуваете Ви себе? Прошу написати, чи всі хлопці [80] звільнені, чи осталися також такі які передавалися.

Від мужа Гані Милик вчора прийшла телеграма з Магадана такого змісту: «Принимаю все меры, чтобы быть с Тобой. Задержись здесь как можно подольше. Сергей». Як жаль, що Галя поїхала, вона могла остатися ще, тим більше, що дитини не привезли її. Зараз знова збирають поляків на другий транспорт. Про Марусю і Ганю Дишк. не знаю нічого, хоч, будучи ще в Тайшеті, всюди за них питала. Я була з ними ще в 50 р. Маруся працювала офіціанткою, тому, що дійшла зовсім, і до фізичних робіт не було в неї сили. Ганя працювала на погрузці вагонів, так немилосердно їла її мушка, що лиця її не можна було впізнати. Може Василь знає, де його жона і сестра знаходяться. Цікаво мені, де Василь зараз, я від нього мала лист ще в 50 р., в якому Він просив, щоби довідатися, де Маруся і Ганя.

Про Олю Ключ. можу написати Вам. Вона була в мене короткий час, ще в П. Потім віднайшла свою маму і сестру Лесю і поїхала до них. Вони жили на «Землях одзисканих». Потім Оля вийшла за Максима Городюка, це було в 47 р. Я навіть мала їхати до них на весілля, но це якраз було в час, коли треба було складати піврічний баянс (я працювала бухгалтером), і не одержала звільнення від праці. Будучи вже задержаною в 48 р., я в часі слідства довідалася, що вона також забрана і ще до того вагітна. Про дальшу її судьбу я нічого не знаю, тому, що мене привезли сюди, а вона осталася в П. Ганя Милик розказувала мені, що знає, що її дали 10 р., Максима звільнили, і що Він забрав дитину, яку Оля родила вже в тюрмі. Одним словом, як сказав мені один добрий знайомий, «що життя є повне непорозумінь і тихого смутку». Від Мама одержала телеграму зі Львова, в якій просить, щоби приїхати до неї. Можливо, поїдемо разом.

Прошу написати мені дещо більше про себе, Осипа і Богдана.

Здоровлю Вас щиро

Марійка

Від 3.10.1955 р.

П.Славко!

Сейчас одержала Вашу записочку з 1.Х. ц. р., за яку щиро дякую. Софійка втішилася, що це Ви, що живі і здорові. Вона зі мною, це толстенька Катруся, від якої я передавала поздоровлення в попередньому листі. Так що прошу хлопцеві з Курманич переказати, що це не та Катруся, но за поздоровлення дякує і здоровить рівнож. Софійка, а радше Марійка просить Вас дуже, щоби Ви описали її все про брата Василька Самуляка, про його здоровля, життя і все точно і по щирості просить написати її. Вона також, так як і я, мала їхати в П., но осталася, так як і я, бо її мама в Іркутській обл. на висилці.

Хоч я не довго знакома з нею, но вона мені дуже подобалася, таких зустрічала я мало, а тим більше в лагері. Василя дуже мені жаль, значить, у нього сов. [подд], а я думала, що його відправляють в П. Те, що Ви, п. Славко, осталися тут, я зовсім не дивуюся, а, наоборот, похвалю Ваш поступок, в дійсності матеріально нам всім було би там добре, но морально? Я вже це пережила і знаю це добро, і, як мені зачитали, що я призначена на репатр., я аж розхорувалася, бо думала, що нічого не можна буде зробити. Но як приїхала тут, все розпитала і написала заявленіє. Запевняють нас (три) що напевно поїдемо, де «желаємо». Дав би Бог. Вчора одержала я два листи від Мамаи. Бідна старушка сильно переживає, бо хоче, щоби я була з нею і хоч трохи допомгла її в старости. Так бідна намучилася з нами ціле життя, виховала, і тепер одна, однісінька осталася. Пише Мамуся, що Богдан коло Москви. Жаль, що не подала адреси, може недалеко, і я могла би побачитися з ним. Я сейчас відписала Мамусі і просила подати адрес, може я ще тут буду довго і лист з адресою застане мене тут. Від мужа ще не одержала відповіді, а повинна б вже бути.

Дуже добре, п. Славко, що Ви занялися роботою по спеціальности, а то від безділля голова пухне від думок. Не журіться нічим, Ви освободжені і напевно поїдете там, де хочете. Відносно того, що пишете, що пізнавато закладати сім'ю, це неправда, це саме найкращий вік для мужчини, головне найти вірну, щирю дружину, щоби бути вповні щасливим. Думаю, п.Славко, Ви це осягнете, як тільки захочете.

Нехай хлопці не дивуються, що телеграма від Сергія була з Магадана. Сейчас нема нічого неможливого, а, по-друге, може хтось надавав її з Магадана по порученні Сергія.

Відносно видження, я не маю нічого проти, якщо це буде можливим. Прошу тільки написати, хто ми будемо собі, може двоюрідні брат і сестра, бо, можливо, як тільки знакомі – не дозволять. Може Ви скорше поїдете, тоді зайшли б до моєї Мамусі і потішили, що я також

приїду. А якщо я скорше буду виїжджати, то я приїду до Вас, як будемо разом їхати всі три, то прийдемо всі.

Поза тим, коло мене нічого цікавого. Часто ходжу до кіна. В суботу водили іноподд. за зону в вольний клуб. Була нім. картина «Женщина без прошлого». Я зі скуки пішла і дуже задоволена, бо картина була гарна. Софійка також була зі мною, а чорноока Ганя якраз постановила все попраіти і не могла вже іти. Вчера були у нас дві картини «Газовый свет» і «Совет богов». В будні дні шию, вишиваю, перешиваю і т. д. Роботу всегда найду собі, но хочеться вже поїхати до Мамусі. Прошу Вас, не журіться нічим, все гарно уложиться, бережіть своє здоровля для будущего сімейного щастя.

Здоровлю Вас щиро

Марійка

Чорноока Гануся і толстенька Катруся дякують за поздоровлення і здоровлять Вас і Всіх хлопців.

* * *

Від 27.10.1955 р.

П. Славку!

Почту одержала, щира дяка за передання листа С., як рівнож за дружні побажання. Ваш «Клювець-крикунець» уже відгукнувся, використуючи цю саму нагоду, що ми. Їх там 10 чоловік, що рішили їхати зі мною, у цьому числі і С., а більшість остаються, бо рідні на цих теренах.

Я співчуваю Вам і вповні розумію почування серця сина до старенької мами. Стільки жертв прийшлося перенести у ці роки, а декому і тепер при цій можливості репатріації так складається, що власноручною розпискою стягають на себе новий біль із такого обороту справи. Видно, що так мусить бути. Кріпіться! Надії на зустріч з Рідними, Дорогими не тратьте! Нераз такі милі і гарні несподіванки бувають у житті! Бог з нами, Матінка Божа наша опіка і заступниця. Чи Ви не забули ще звертатись до них о поміч короткою, а щирою і гарячою молитвою? – Пробачте за цей запит. Сама не знаю, чому саме я поставила Вам – численні страх змінилися, «чуже» закралося у їх душі, поведінку, світогляд, наставлення до життя. Це все проти чого самі виступали, тепер переініли на свій ґрунт. Це прикре і болюче, але спостереження і факти потверджують цей стан між нами.

П. Славку! Справді, що Вам легше тесати мертве дерево, за це Ви вкладаєте у кожду фігуру свою артистичну душу. Ваш побратим мабуть більше мучиться, бо він доторкається до живих постатей, придумуючи нові фасони, щоб цих жінок вдягнути у щось оригінальне,

приманчIVE. Мені здається, що «закройщик» не одну нічку не досигляє, бо денні примірки спокою не дають – капризи жінок, усмішки, просьби їх і т. д. Чи вгадала я?

Вашого сусіда С. я зустріла на пересилці у Тайшеті, перекинувшись з ним кількома реченнями, бо на довші розмови і стрічі режим не дозволяв. Наше підданство, спільні стежки і недоля причиною цього, що я поцікавилась, де він. Ваші вислови «Клювець-крикунець», «аж такої багатой фірми не пам'ятаю» – мене заінтригували. Вони прямо загадочні й я ніяк не можу їх розшифрувати, як слід зрозуміти. Була би вдячна, якщо б Ви допомогли мені у цьому.

У попередньому листі я трошки зажартувала, пробачте. Воно трошки не так повинно бути, бо писала вперше до незнайомого і дозволила собі на такий тон. Пробачте! Ви не образились? Не посипались «скромненькі» епітети на мою голову за такого роду відвагу і свободу? Яюсь не загубила я в тайзі Сибіру легкого почуття гумору, що і віддзеркалилось у мойому листі.

Я надокучаю Вам, але влізливості у такому випадку не можу позбутися.

Більшість друзів рідні мені, тому що ми були там, а тепер щербата доля закинула сюди. Нічого вічного нема. На обрії краще завтра видніє. Воно прийде до нас! Ми хочемо! Так буде! Не дивуйтесь, що по сестерськи відношусь до своїх, знаючи, чи не знаючи їх.

Про наш від'їзд не чути нічого сінько. Коли буде, не вгадаю. Жду, як усі другі. Мене передають, ще може співатиму пісеньку «чотири все чотири». Для мене все одно – тут, чи там. Як можу виграти на цьому. Ну і Мамцю та одну сестричку страх як хочеться бачити по 14-роках. У зустріч з Вами над Бугом я також вірю.

З Сокалем лучить мене дещо. У цьому місті проживає мій швагер з своєю донечкою, а моєю сестрінкою. Хоч сестра вже покійна, але маленька Вірочка змушує мене і дальше [Джугалу] вважати швагром. Може Ви знаєте їх? Рівнож у Копитові буду колись, бо там могила другої – наймолодшої моєї сестрички. Так, що Ваші побажання можуть сповнитись і я з Вами, хочете, чи ні, можу зустрітись ще.

Дружно здоровлю Ярослава

Привіт Вашим Побратимам.

Від моєї сусідки – Марійки щирий привіт.

P.S.: П. Славку! Чи у групі «чужоземців» між нашими не було таких, що мали пол. підданство, а їх ще не визивали, тільки привезли на цей пункт? Тут є ще 3 чол. такі. Вони переживають, щоб самим не їхати.

Від 27.10.1955 р.

Гаразд! Славку!

З Твого листа я зрозуміла Твою думку про мене. Ти думаєш, що я вже зовсім нікому не вірю. Ти помиляєшся. Я вірю людям, усім і все, тільки до всего прислуховуюсь і придивляюсь 100 разів більше, чим колись. І коли я говорю з людиною, мені достатньо кілька слів і першої поведінки – цього мені вистарчає, щоби я повірила, чи розчарувалась о даній людині. І думайте про мене, як хочете, но я признаюсь по правді, що людям не довіряю. І воно мені ніколи не було і не є зараз потіхою. Славцю, що до будучн[ого] суспільного життя, то я, мабуть, ще більше стреміла б зараз, чим колись. А про родинне життя, якщо Господь мені ще щось подібне дозволить, то думаю, що мій будущий муж, а також діточки найдуть відповідний уют і прихильність, який тільки може бути у порядній сім'ї. Вірю в себе і свої сили, що зможу вести все, як слід. Довголітне страждання навчило всего, а також багато мені дало і все окружающе, особливо людське відношення та взаємне зрозуміння одних другими. Ти після мого попереднього листа думаєш, що я зовсім відстала від життя і зневірилася у всьому? Це я бачу по Твоїх поясненнях у Твоєму листі. Про себе і свій обов'язок я дуже добре тямлю і думаю, що ніколи не забуду. Фізичний стан не має найменшого впливу на мене. Я привикла переносити всі труднощі, які тільки зустрічаю на своєму шляху і вони ніколи мене не заломлять. А наоборот – додають мені більше сили, волі рівноваги і н..... Своїх друзів, котрі вийшли з рядів, пам'ятати буду вічно. І буду ще розказувати дітям своїм. А коли не буде своїх, то не завадить розказати і чужим. Я також вірю в те, що нам усміхнеться краща доля і ми побачимо так довгождану в.....

Славцю, хочу Вам ще одно написати. Я дуже мало звертаю уваги на те, хто з кого сміється, чи, може, і з мене. Знаю одно, «Що найкраще робить той, хто сміється послідний». Що відноситься до мого щастя, то у мене було дуже мало, а що дожидає в будущому – невідомо. За поздоровлення дуже дякую і передам усім так, як Ти бажаєш. Рівнож від себе дякую за побажання, а також і Гануся дякує Тобі і хлопцям, та передає взаємно. Я від себе бажаю Тобі також всего найкращого. Чого прагне Твоя душа. Рівнож від мене передавай поздоровлення всім хлопцям. Можеш передавати тою ж дорогою назад. Ця дівчинка М. спить зі мною рядом. І вона мені все допоможе до Тебе передати. А, може, у Тебе є кращий зв'язок – то діло Твоє. Маруся також Тебе здоровить, рівнож і всі дівчатка, та передають поздоровлення Вам усім.

Дай Боже, гаразд

Софійка (колишня)

* * *

Від 27. 10. 1955 р.

П. Славко!

Лист писаний 25. ц. м. одержала, за який всі три сестрички щиро дякують. Не уявляєте собі, скільки радості приніс нам Ваш листочок, ми так щиро сміялися, як давно, давно вже. А своїй старшій сестричці Ви розвіяли всі чорні думи, бо вже більше, як тиждень мене якась хандра напала. Три дні і три ночі я ні на п'ять мінут не могла заснути. Софійка і чорнобривка, як могли, так і розважали. Після прочитання Вашого листа і (додатк. зворотного) мені дещо вияснилося і я вже тепер буду спати спокійно. Ви в мене братчик «Моровий» і я гордитися можу Вами. Но про це можна тільки розказати, як зустрінемось. А тепер опишу Вам все в хронологічному порядку, як ми читали і які наслідки були після прочитання Вашого листа. В кімнаті було вже темнувато, но ми сіли всі три коло тумбочки і прочитали, потім кожна з нас брала по черзі і читала собі потихонько вже при світлі, а ще потім кожна по черзі читала вслух, тільки, розуміється, для нас трьох. Відтак була вечеря, після вечері пили всі три чай, і подумайте самі, до чого довів нас Ваш лист: чорноока Ганусечка нічого не могла вдержати в руках, ложки, кружки посипалися на підлогу; толстенька Катруся ще порожню кружку вдержала в руках, а як налила чаю, так і все на спідничку вилила. Ну а старша сестра замість кусок цукру кинути до чаю, кинула мішочок з цукром (остання наша получка за першу декаду жовтня). Ну і попало мені від нашої роздатчиці – толстенької Катрусі. Вона тепер у нас сама важна сестричка і ми слухаємо її, а чому – зараз скажу. Вона набула тепер багато спеціальностей: цілий день шиє, кроїть і збирає гроші на придане. Сказала, що, як виїде замуж, то буде не лише гармонія, а і фортеп'ян. Одним словом, Славцю, так нам добре всім трьом сестричкам разом: одна другу розуміємо, в горю сумуємо, а в радості сміємося. Жаль буде розставатися і братчик нам по душі.

Вчора довідувалися відносно нас, сказали, що «стоїть подождать і два місяці», раз поїдемо туди, куда бажаємо: «Я уверяю Вас, що поїдете по местам». Так що Ви не переживайте, треба терпеливо ждати. Дивно, що не пишуть до Вас Ваші рідні, яких Ви бажаєте відвідати. Може, бояться – так, як і мої. Сегодня одержала листа від Мамусі. Бідачка пише, що где і где, і не може діждатися. Від Осипа також одержую листи. До Богдана писала два рази. П. Славцю! Дуже, а дуже Вам дякую за це, що Ви написали, про що я просила. Тут зі мною є жона М. Ю. С. Вона так, бідачка, втішилася, що не знала, що з радості робити. Дуже, а дуже щиро дякує Вам. Можливо, їй вдасться поїхати до нього на видження. Сегодня напише тудя лист. А коли то я зможу поїхати і побачитися зі своїм, і бути вже разом по так довгій і невиносимій п'ятнадцятьлітній розлуці. Покищо радію, як другі можуть зустрінутися.

Чорноока Ганусечка дуже щиро дякує за пам'ять, здоровить Вас, но нехай не лишиться між нами в тайні, крім горобців, що я не можу збагнути, котрий братчик ближчий її серцю. Це нехай братчики самі собі потихоньку розсудять. Як живеться Вам на верхніх нарах? Чи, случайно, не треба буде вибратися на чердак? Якщо так, то треба буде уважати, а то Ви зачитаєтеся і всі льокатори з першого і другого поверху освободяться, і Ви можете спізнитися до поїзда, а ми будемо Вас ждати. Ну, я сьогодні так розписалася, тільки я не боюся, бо, якщо мій брат буде «Донкіхотом» №2», то і його сестричка може мати подібні прикмети. На братчика не гніваюся, а ще раз щиро від душі дякую за гумористичний листочок, який хоч на хвилину відорвав нас від одноманітності нашого сірого життя і дав нам змогу щиро від душі посміятися, як маленьким дівчаткам в школі.

Прошу, нічим не журіться, якщо Вам тяжко чи сумно, поділіться зі сестричками. Всегда радо відпишемо. Відносно пропозиції праці тут також були такі розговори, но нічого не вийшло. Но спеціально до него не прикладайте ніякої «ваги». Ще раз прошу братчика нічим не журитися, рівнож «Чорноока Ганусечка» то саме просить і здоровить щиро. Бажаємо Вам всего доброго, спокійного сна.

Здоровлю щиро

старша сестра Марійка

* * *

Від 4.12.1955 р.

Доброго здоровлячка, Братчику!

За листа Щиро дякую. Рівнож спішу дати Братчикови відповідь, щоб не остатися в довгу. А тепер братчик задовжився, бо просьбу виповнила – Катрусечку не раз поцілувала, але 2 рази. А зараз трошечки журуся: як буде братчик розгладуватися, щоб не було для мене великою нагрузкою. Но нічого, вірю в це, що братчик пожаліє, як наймолодшу сестричку. Правда, Славцю! Братчик пише, що я забула написати, ким буде в мене на весіллі. Ні, Славцю, я не забула, но зараз не скажу, а коли нам Бог дозволить зустрінутися, то тоді скажу потихоньку на вушко, щоб ніхто не чув. Згода, чи ні! Братчик запитує, кого будемо обвинувачувати, як не пройде ця хвороба. Я би сказала, щоб була поближче коло братчика, хто в цьому винуватий, но нічого, я надіюся, що братчик тепер напише, що все вже в порядку!

Я зараз хочу написати так, як я обіцяла, що [коли] буде все відомо про свою сестричку, то не думаю нічого скривати. Три дні цьому, як я одержала листа із 11. від Ілька, то він нічого про це не пише, щоби хто поїхав з наших, тільки пише, що, можливо, скоро поїдемо на захід.

Так що я прошу братчика, не переживайте, нічого, що нам тепер може буде страшніше, як ми вже бачили – нам не привикати. На цьому буду кінчати. Здоровлю щиро і бажаю всего найкращого.

Писала Черноока Ганнусечка.
До побачення.

* * *

Від 4.12.1955 р.

Добрий день, Братчику Славцю!

Вчора написала до Вас лист, а сьогодні ще дописую. Якраз в тій хвилині одержала я лист від Всеволода Пш[...]рського. Всі на місці і ждуть рішення. Мали вже вістки від тих, що поїхали звільнені ще в першій транспорті. Дають три тижні карантин, білет на поїзд важкий на тиждень, щоби можна найти родину, або якесь місце замешкання. На руки одержують тисячу золотих і убрання в ціні 700-750 зл. В часі карантіна обходяться дуже гарно і, якщо комусь потрібно, оказують лікарську поміч.

От бачите самі, що Ваша хандра зовсім Вам не потрібна і, навіть, якщо так зложило б ся, що поїдете до Мами, то Вам нічого переживати, бо маєте куда їхати, а вот нам, тром сестричкам, то дійсно було б чим журитися. Зовсім нікого в нас нема. Но я думаю, що так не буде і ми ще всі разом займемо льожу в Великому Театрі і будемо любитися чудовим балетом «Лебедине Озеро». Згода?

Від Осипа також сьогодні одержала лист, передає Вам щирі поздоровлення. Коло нього нема ніяких змін. До праці не ходить, тому що в нього інвалідна категорія, неробоча.

Ще раз прошу Братчика кинути лихом об землю, нічим не перейматися, а все буде в порядку. Ще не раз згадаєте, що добре сестра говорила, а я її не слухав і хандра прив'язалася.

Здоровлю щиро

Марійка

* * *

Від 6.12.1955 р.

Дорогий Братчику Славцю!

Якраз в цій хвилині одержала Вашу записочку і фотокарточки, за що всі три сестрички щиро дякують і цілують. Ми висилаємо Вам також

подивитися, вправді, вони не дуже важні, бо роблені в часі роботи без приготування. Групова це наша бригада в Красноя[р]ському Краї на жнивах вівса. Катруся по середині з греткою на голові, а за нею опікує агроном. Я сама крайна з лівої сторони. Чорноока одна. Сьогодні напевно одержите від нас відповідь, ми ще в суботу, а, взглядно, в неділю писали. Коло нас без змін. Нікого не визвали ще і не знаємо, що буде дальше. Но прошу Вас, не переживайте, від судьби нікуди не дінемося. Вибачте за письмо, бо спішу, хочу зараз дати відповідь, і до цього ще холодно сьогодні і руки, як дерев'яні. Як будуть у нас зміни, зараз дамо знати самі, або Леся. Тимчасом кінчу. Скоро напишемо.

Здоровимо і цілуємо щиро
всі три сестрички

Марійка

* * *

Від 10.12.1955 р.

Добрий вечір!

Дороженький братчику Славцю! Перш всего, щиро дякуємо всі три за Твої записочки, рівнож за пам'ять, яку для нас уділяєш і нас не забуваєш. Одержали Твою послідну записочку із 7 л/[а]. І сьогодні нам приніс Ілья. Для Гайо[м]кі постараємось передати. Можливо, що і Ти ще одержиш від його відповідь через наших дівчаток, котрі будуть разом з Тобою їхати в Пол. Ти говориш, що я на фото набомчена, а зараз, коли б побачив, то ще мабуть більше набомчена, бо вже пройшло багато часу, як фото роблене, а що відноситься моєї усмішки, то скоро знову появиться. А тепер Тобі опишу своє вражіння, яке зробила на мене твоя фотографія. Ти так гарно виглядаєш там, де Вас цілий гурток, а де Ви оба з Ільк., то я зовсім не впізнала і, якщо б не підтвердила Твоя записочка, що це Ти, ми були б ніколи на Тебе не подумали. А так на загал бажаю Тобі дальше зберігати себе в такому порядку щодо здоров'я, та, основне, не падати духом. Славцю, то, що у мене утрачене, я за тим не жалію, що наших крихіточки. Знаючи, за що і чому все це сталося. А коли подумаю, що наші брати і сестри, котрі ішли рядом з нами, утратили не тільки життєву насолоду, а віддали своє миле [молоде] життя на віки і більш їм нічого ніколи не усміхнеться, тоді я стаю зовсім спокійна і ще більш вірю в кращу будущу долю хоч не нас, так наших наслідників. Не журись що у Тебе вже все пропало, що Ти вже не молодець. Тобі якраз пора жити і радіти. Ти зовсім по другому на все задивляєшся, і скорше

зрозумієш, де добро, а де зло, чим в буйній молодості. Тож кріпись і держись на дусі, та допомагай ще й другим в подібних випадках.

Славцю, подібну школу, як Ти зазначив, що я з Тобою проводила – я не пам'ятаю. Невже ж я могла таку важність забути: це неможливе.

А кару по заслугам я все приймаю мовчки. Робіть зі мною, що хочете та наказуйте, як хочете, коли я виновата. Славцю, боїшся, щоб Тобі не замерзли очі, коли ми обцілуємо. Я Тобі напишу: коли ми будемо цілувати, то помаленько і ніжненько, витрем добре хусточками губи, щоби не обслинити. Все буде акуратно, так що не попадеш до ку[м]и, а прямо, куди буде потрібно.

Хочеш роз'яснення на попереднє Твоє питання. Я Тобі напишу іменно свою думку. Людей можна зачислити і до одної групи, і до другої. Так, як вони являються в сімейнім житті парними, то їх можна зачислити до парних, а так, як в загальному житті під оглядом держави, чи частин світу – чоловік може бути і стадним. Де більша сила, дружність та єдність, там і перевага, і добробут. От така моя відповідь.

Я, Славцю, їду до своєї мамці, так мене повідомили, і виїду в Середу. Поїзд транзитом аж на місце. А там мені дадуть документ. П. Марія їде в Понеділок до Львова до мамці. Нусі ще поки що немає ніякої відповіді. На цьому буду закінчувати з Тобою, мабуть, послідну розмову. Якщо буде можливо, то нас не забувайте, хоч час від часу подайте про себе вісточку. Бажаю усього найкращого, рівнож і чорноока, Тобі та всім хлопцям.

Цілуєм Тебе по попередньому договору.

Катя і Нуся

*Дай Боже, Гаразд.
Щасливої подорожі!*

* * *

Від 10.12.1955 р.

Добрий день, дорогий друже!

Хоча ми не знайомі, але довідалися про те, що вже від'їзжаєте. Ця вістка глибоко торкнулась душі.

В одну хвилину стали сотні перед очі таких, як Ви. Котрі також з великим тягарем прощались з своїми друзями на чужій землі, і поїхали знова міряти своїм трудом чужу землю.

Яких серця від болю розривались, що лиш поглянуть на дорогу Батьківщину, та й даліше лишать сиротою, оминуть її.

Не одна родина плаче-виглядає, сина свого жде. Не одна сестричка сумує-нудьгує, яка ж брата доля? І де ж Він? Брат мій де?

Не одне серденько, щирее дівоче, в сумну [пісню] тугу перелива, свято зберігає клятву цю святу, що при розставанні щиро віддала.

Сьогодні бачу Вас на цьому шляху. Як хочеться хоч глянути у Ваш слід, хоч в цей простір, куди поведе Вас доля. Здається, зором своїм, переповненим тугою і любов'ю брата, розвіяла б усі незгоди на Вашому шляху.

Повірте мені, що таких очей сотні – більше! – слідять за Вами. І кождий з них стільки хороших, щирих бажань у мріях шле.

Друже! Вам прийдеться, можливо, зустріти багато різноманітностей життя, котрі так манять людину, але згадайте цю тугу подруг і друзів, яка буде невгасати, і це облегчить стан Вашої душі.

Дорогий друже, бажаю Вам якнайкращих сил, відваги і успіху на кожному кроці. Знайте, що Ви не одні. Не клоніть голови перед незгодами життя.

Вірте в краще завтра, це допоможе тоді, коли буде важко. Рівнож бажаю міцного здоров'я та все те, що самі собі бажаєте.

З глибокою та щирою увагою до Вас

Леся. Та усі подруги.

До побачення.

P.S.: Так недавно на пересилці наших таборів (це є 18 л/[п]) також відпроважала друзів, які їхали в Польщу.

Правда, нам була можливість бачитись, говорити, і здавалось, що хоч тими скромними побажаннями зможу улекшити душевний біль дальшої фортуни.

Може, Вам прийдеться стрінутись з котрим із них, я дуже була б рада. Тому, що це товариство досить хороше. Ось їх імена та прізвища: Семенюк Степан і Волощук Яків. Багато других. І так, дорогий друже, прощайте. Уявіть собі, що дивлюсь у Ваш слід, дивиться великий гурток дівчат, та махають хусточками.

Прощайте, не забувайте !!!

Леся

(Незнакома Волинячка, якої ніколи в житті не бачив[Прим. Я.Грицяя]).

Дата невідома

Добрий день!

Братчику Славцю. Поскільки це являється послідний, мабуть, лист до Тебе, тоже хочу Тобі побажати у Твоєму будуцшому житті кращої долі, скорої дійсно волі та щасливої зустрічі зі своїми рідними. Рівнож бажаю Тобі найти собі гарну і добру жіночку. Щоби Тебе любила, уважала і шанувала. Дітям щоби була примірною мамою, а для Тебе дорогою дружиною. Зараз бажаю Тобі щасливої подорожі, а відтак скорої зустрічі на нашій рідній і квітучій Україні. Передавай від нас також поздоровлення своїй старенькій мамці і любій сестричці. Бажаю багато-багато щастя.

Твоя сестра Нуся

P.S.: Ну що ж, Славцю, раз наш рецепт не помагає нічого, так Тобі і моя порада: Нехай Твоє серденько шукає само собі ліків, які напевно зможуть допомогти.

(Ця дівчина винесла мене напів живого з поля бою [Прим. Я.Грицяя]).

* * *

Від 10.12.1955 р.

Дорогий Братчику Славцю!

За листи, вчорашній і сьогоднішній, щиро дякую. Вповні Вас розумію і співчуваю, бо сама два дня переживала непевність. Перший раз визвали мене в четвер і сказали, що їду до мужа, в Караг., я запитала: «Якже так? Муж в лагере». Мені відповіли, що нічого не знають, прийшло таке рішення. Ну що ж, подумала, така судьба. До Мамусі написала прощальний лист, а до Осипа привитальний. А сейчас наоборот, тому що визвали вчора знова і сказали, що їду до Львова до мами, – я чуть не упала з крісла. Тепер мені тяжко, що Осип буде ждати, а я наразі не приїду до нього, бо нема за що. Як зароблю гроші, тоді приїду. Виїжджаю в понеділок в обід. Вчера вони робили знимку до справки. Від Мамусі одержала два листи, в яких згадує, що дуже журиться, що мене так довго немає.

Тепер, Славцю, хочу Вас попросити, як свого брата, який повинен послухати свою старшу сестричку. Нічим не журитися, заїдете до Родини, відпichnete і будьте всегда задоволені з цього, що Вам судьба приносить. Видко, так має бути, радістю своєї старушки Матері будете і Ви раді, і це дасть Вам щастя і вдоволення. Подумайте так самі: для

всіх і для всего ми посвячуємося, а чи ж та одинока в світі істота, яка дає нам життя і так багато горя переживає тільки тому, що любить нас всею душею і цілим серцем своїм, – в кожній хвилині і в кожній потребі она посвячується для своїх дітей, – чи їй, тій істоті – Матері не належить хвилина радості і щастя побачити Вас? Я вірю, Славцю, що, будучи в кружку своїх рідних, забудете про все інше, або, принайменше, не так сильно будете переживати.

Дуже можливо, що ще Всі разом вернете в своє рідне село. Самі бачите, що все змінюється і, можливо, зможете ще вернути на Україну. Бажаю Вам від щирого серця всего, а всего найкращого, сповнення всіх Ваших бажань, здоровля, щастя і щасливої дороги.

Сьогодні нема хлопців на роботі, а лист до Стефана передам завтра через артистів, які їдуть на 7 з концертом, і ввечері буде вже відповідь, а в понеділок передам через дівчат, які їдуть з Вами. Славцю, тому, що не маємо з Катрусєю знімок інших, крім цієї, що Вам передавали, то прийміть хоч ту на пам'ять. Ще раз прошу Вас, не журіться нічим, я Вас розумію, що Вам тяжко буде, я це все пережила, як була там тобто в [...] но жийте вірою і надією, що так довго не дубе і ми ще стрінемося в своїх рідних околицях на Україні.

Передайте щирі поздоровлення і побажання від нас трох Всім друзям і побажайте щасливої дороги.

Завтра ще напишу до Вас, і в понеділок одержите.

Бажаю всего найкращого, передайте щирі поздоровлення своїм рідним. Вибачте за письмо, спішу і розстроена.

Здоровлю щиро, щиро

Марійка

(Дружина Сілецького Осифа [Прим. Я.Грицяя]).

* * *

Від 11.12.1955 р.

Братчику Славцю!

Пишу ще раз Вам перед Вашим і моїм від'їздом. Ми всі три мали нагоду пізнати брата Чорнобривки. Вправді це тривало тільки кілька мінут, що ми могли перекинутися словами, і я довідалася від п.Іллі, що Ви дуже помарніли. А в дійсності, то нема чим перейматися, а чому – я зараз Вам напишу. Сьогодні я сама читала лист сестри Сергія (мужа Ані Милик), і сестра його пише, що Ганя сиділа тільки кілька днів і її освободили. Вона

сейчас у своїх родичів в Польщі. Дуже добре виглядає, прислала вже знимку і писала кілька разів. Просьбу на переїзд сюда вже написала і надіється, що скоро приїде. Про Сергія я також довідалася. Він сейчас там, де Богдан, і його справу також перевіряють, так що рідні надіються його побачити. Може там є хлопці, які знають Сергія, то прошу їм це переказати.

От бачите, Славцю, що не треба журитися і себе вбивати, бо це нічого не дасть, побачите своїх рідних і приїдете сюда, як захочете. Передайте щирі поздоровлення своїм рідним від нас всіх трох своїх сестричок. Від Осипа мала вчора два листи, передає Вам щирі поздоровлення. Якщо у Вас буде настрій коли-небудь написати, то, прошу, пишіть на той адрес «до востребования». Зрештою, Ви в мене умменький братчик і самі будете знати. Вечером приїдуть наші артисти з 7 л/п. Якщо щось буде для Вас, я обов'язково долучу. Леся Сокальча[нк]а передає Вам щирі поздоровлення і побажання всего найкращого. Лесі Електр. і Га[л]і М. я передала, о що Ви просили, – обіцяли написати, но Га[л]я поїхала на 7-мий з концертом і буде аж вечером.

Бажаю Вам ще раз всего найкращого, сповнення всіх Ваших бажань, та щасливої дороги.

Не згадуйте лихом, може, вже як вернете на Україну, застанете Богдана дома і мене з Йосифом, от тоді погуляємо.

Здоровлю щиро

старша сестра Марійка

Молодші сестрички Катруся і Гануся передають Вам щирі побажання, щастя здоровля та сповнення Ваших мрій і здоровлять щиро.

Для п.Іллі Р. передайте від нас трох щирі побажання і поздоровлення.

Артисти нічого не привезли. Можливо, ще рано. Стефан передасть через хлопців.

* * *

Від 11.12.1955 р.

Доброго здоров'ячка, Дорогий братчику Славцю!

І так, на послідний день хочу попрощатися з Тобою хоч через лист. Ми одержали гарні новинки, но п.Марія опише в своєму листі і я вже повторяти не буду. Правда, Дорогенький Братіку, мені Тебе дуже жаль, і не тільки Тебе, но всіх наших хлопців. Невже ж вже не пора, щоб кінчилися

наші страдання і муки. Скільки можна потуратись по чужих ворожих таборах і робити добро тільки своїм ворогам. Пора вже і нам мати свій куток і своє власне право, а не користуватись всім під чужою маркою. Но нічого, Дорогий братчику, вірю, що нам усміхнеться краща доля і ясно засвітить сонце у наше віконце. Тож бодрись, не падай духом. Будь все готовий зустрінути – і добре, і зло. Наша дорога життєва дуже важка і терниста. А ми, борці, повинні побороти все і добитись своєї мети. А тепер Славою, якщо считаєш потрібним, то, прошу, кланяйся низько від мене своїй старенькій мамі і сестричці. Бажаю ще раз щастя, доброї долі та якнайскорше зустрінути своїх рідних. Може десь зустрінеш Олю зі свого села (кажеться мені, також Кравчук), то передавай від мене їй уціловання.

Цілую Тебе, братчику

Твоя сестра К [Медвед...]

(Санітарка з Куріня Ема[Прим. Я.Грицяя]).

* * *

Від 12.12.1955 р.

Поважаний Друже Славу!

Вчера, тобто в неділю, я мала нагоду бути на 7^{му} л/о, та, на жаль, Вас не застала.

Мені дуже хотілося поговорити з Вами, в нас стільки спільного. Я була в Джекказгані, там же, разом з усіма дівчатками КТР. Про Вас чула, пригадати не можу. Шидловська запізно задумалась над своєю поведінкою, – тоді, як ми її просили, вона нікого не слухала. Це п'ятно усіх КТР.

Дорогий Друже! Про це, як Ви ставали в моїй обороні, я все знаю, подрібно знаю. Мені дуже приємно, що в нас є мужчини, які можуть і уміють заступитись і стати в обороні чести своїх дівчат.

Від усіх щиро дякую.

Я на нікого не маю жалю і не гніваюсь, тільки жалко тих всіх, які займаються різними непотрібними розмовами. Краще попрацювали б над собою, та почитали трохи. А люди є тільки люди.

Поважаний Славу! Ви поїдете і ми, напевно, ніколи не зустрінемось в житті, но мені хочеться, щоб Ви про нас усіх дівчат-невільниць, особливо з Кенгіра, не були поганої думки. Люди спосібні думати про других тільки погано, це вже природне явище. Скільки на мене лили різного болота (та воно не пристає до мене), тоді, як самі поступають погано.

Я арештована 18го - літньою дівчиною, з шкільної лавки втратила все, що було найближче, найдорожче, найцінніше: молоді – найкращі

роки; осталася майже неграмотна; здоров'я, майно (яке [б] не було, но було); всіх близьких, рідних, а при кінці – найдорожчих родичів (померли одного тижня з голоду, в Омську в 48 р.). Осталася одна, як на роздоріжжі між небом та землею. Но, пам'ятайте, раз і на завжди: що, якою я була, такою осталася! Совісти, почуття до всього рідного та дівочої чести ніхто у мене не посмів забрати!!!

І нас таких тисячі!

Багато писати не маю часу, думаю, розумієте, – говорю з Вами, як з рідним батьком і хочу, щоб Ви про нас усіх не думали, як про негативний елемент.

Хотіла б з Вами говорити, но пропало.

При кінці бажаю Вам всього найкращого, особливо, щастя! Правдивого, родинного щастя! Щасливої подорожі, здоров'я та успіхів!

Ждять нас!

Як рідного брата цілую!

Нуся

P.S.: Не знаю, чи Ви читали листа: я, Нуся, передавала Вам, [що] хлопцям у Кенгірі відмінили кару смерти, на скільки – не написали дівчатка з радості.

Всього найкращого

Нуся

(Дівчина з Дрогобиччини, каторжанка [Прим. Я.Грицяя]).

* * *

ПУБЛІКАЦІЇ ЯРОСЛАВА ГРИЦЯ

НЕСКОРЕНІ

Дорогий Друже!

Був я в Криму. Опісля в зелених наших дібровах, разом з хлопцями-молодцями співав пісню «Ой гук, мати, гук». Знаєш її? Був важко поранений і пораненого мене забрали. Цілих 12 років пас білих ведмедів. Приходилось, бодай і не згадувать. Минулого року приїхав до своїх. Тільки не подумай, що на старе місце, до родинної місцевости. Правда, літом їздив подивитися на ті місця, де родився, і де найкращий безжурний вік ластівкою промайнув безповоротно. Друже, так щиро, як я заплакав на попелищах ...ської церковці, я ще в житті ніколи не плакав, і, мабуть, не буду більше. Нашого ... (назва села), братику, немає. Є лише місце з джерельною криницею, а замість нашого великого ставу – зелена калюжа. Довкола неї високі та густі кущі та бур'яни, що годі пройти, а далі лиш кілька зацілілих хатин, що притаїлися і неначе доживають свого віку. Садів немає.

Там, де я пас ведмедів, я зустрічався з багатьма твоїми знайомими і друзями... і багато, багато іншими. Це старі ветерани, і декотрим з них вже добігало коло 20 років кари у білій пустелі. Їхня поведінка і незламність у всьому – це гордість українського народу. Для нас, молодших друзів, вони були чимось незбагнутим, чимось найвищим і найдружнішим. Здається, краще було з ними в неволі, ніж без них на волі...

Листи прийшли на чужину у 1957 р. не поштою, а іншим шляхом.

І. К.

Уривок листа Я.Гриця до Івана Кравчука, який був надрукований в газеті «Шлях Перемоги» №40 від 30 вересня 1956 року.

* * *

ВІДПОВІДЬ В. ПРОХОДІ

На сторінках «Вільного слова» в розділі «Події і люди» з 31 липня м. р. інж. В. Іванис помістив листа Василя Проходи, колишнього в'язня

лагерів Воркути. Не знаю, що мали на увазі пп. Іванис-Прохода, бож хіба не великої ваги і чести діло клеветати на людей, яких вони не знали.

Дозвольте запитати Вас, Панове, чим заслужились ці люди вашої уваги і чести, що ви їх «так мило» згадуєте. Може за те оклеветуєте їх, що вони не скорились ворогові, не залишили рідної землі, а зі зброєю в руках, у рядах УПА в нерівних боях з ворожою навалою ділили всенародне горе? Чи також за те, що поранені на полях боїв були суджені ворожим воєнним трибуналом, а опісля вивезені в далекий Сибір, де продовжали дальше боротьбу з ненависним ворогом, часто-густо платячи за те терпінням, кров'ю і власним життям. Ті ж незнані борці теж хотіли жити і мали право на життя, бо дуже часто це були майже діти. Вони любили свій край, свій нарід, як уміли, не злякались ворожих багнетів, тортур ні каторги; падали, але не здавались. За те Ви, Панове, тут, на вільній землі, ніким і нічим не загрожені, під претекстом спогаду, брудний вінок сплетнів на їх незнані могили поклали. Перекручуванням фактів і ганблячи інших, не приспорите собі ні майна, ні тим більше пошани.

Василь Прохода уважає, що він єдиний є тим щасливцем, якому було суджено опинитися на вільній землі. Засліплений сам у собі не заслужено буде зневажати друзів не долі, знаючи добре, що так не було, але нині йому, може, так вигідно і до вподоби. Грубо перерахувався В. Прохода, бо не лише ті, що пережили це лихоліття йому не повірять, але кожний розсудливий українець, без огляду на те – яких політичних він переконань, за зневагу братів – мовчати не буде. Хіба лише такі, яким власна вивершена амбіція засліпила очі та серця, і співчуття для страждань народу у них немає.

Якщо В. Проході є не в смак і сіллю в оці, так би мовити, найактивніші заокеанські націоналісти, що, мовляв, «диктатуру у Київ понести б», то постарайтесь їх переконати дорогою дискусії, чесно і гідно, як пристало культурним і свідомим людям. Народу не судить завчасно, бо він на те не заслужив.

В. Прохода, співаючи похвальні псалми для себе самого, не думав, що його будуть читати ті ж самі колишні лагерники з таборів Воркути, Карагандських, Тайшецьких та інших лагерів. Сам він твердить, що не знає, за що одержав свій присуд. Нібито за якусь туманну контрреволюційну діяльність. Він вперто вимагав реабілітації. Чолобитно складає слідчим катам за їх, мовляв, добре ставлення до нього, за їхні мізерні хабарі в виді цибульки, додаткової баланди тощо (баланда – поганий корм, яким годували в'язнів). Інші в'язні чимось подібним похвалитися не можуть. Для них були додаткові кайданки, зміцнена і посилена охорона, холодні карцери і бокси. Знають і тямлять в'язні, знає добре і сам Прохода, кому і за що подавалась додаткова баланда. Не зі співчуття, ані за обезсилення, бо Москва сльозам не вірить, а за «ослячі вуха» і довгий язик, за що

інші платили терпінням, тортурями, інколи приговором смертної кари. От за віщо до невподоби Проходи там на заслання були вояки УПА – бандерівці, бо так звали нас усі – приятелі і вороги; за те, що вели жорстоку боротьбу з всякого роду провокаторством. В. Прохода не постарався розказати читачам «Вільного слова», що в більшості там, де перебували політичні в'язні, були каторжні лагери з в'язнями, судженими на 15-20 років каторжних робіт. Призабув, що зовсім не інтересувався, що після реконструкції советських лагерів, було створено спецлагері, бо й було справлено советський карний кодекс. До лагерів почали привозити молодь середніх і вищих шкіл з Дніпропетровська, Львова, Києва, Луцька, Ужгороду, колишнього Станиславова та інших місцевостей з вироками 25 років ув'язнення. Чомусь приховує Прохода, що саме в цих каторжних, а згодом в спецлагерях більшість становили українці. Переважно молодь, учасники дій УПА та свідомі інтелігенція з кіл ОУН. Між ними було багато священиків. Іншу частину добре зорганізованого лагерного населення становили литовці, білоруси, латиші, естонці, німці, поляки, угорці, росіяни, корейці. Були теж в'язні з далекого Заходу. Спільна недоля і найбільшого значіння і ваги слово «ВОЛЯ», а далі гасло «Воля народам – воля людині» – споріднили усіх у своїх національних групах. Національні групи об'єдналися в одну спільноту, гідну звання політичних в'язнів, ведучи спільну боротьбу проти всякого зла, згори придуманого і стосованого чекістами з метою пониження людської гідності та ступеневого винищування політ-в'язнів.

Не вдасться проходам викривити правди, кричучи: бандерівці, мовляв, жодної участі в сабантуї не брали, їм не довіряли, були з ними на ножах тощо. Занадто знана всім правда, щоб її оклеветувати; вона освячена, злита кров'ю молодих незнаних героїв, юнаків, дівчат, які там, у Сибірі – в лагерьх Воркути, в Карагандських лагерьх, докладніше кажучи в Кінгірі, прошивані кулями, чавлені танками, з найпримітивнішою зброєю, а то й голіруч ішли в бій і полягли. Оцілілих ждали знову – слідство, торттури, смерть та досмертне ув'язнення. Ті ж незнані широкому світові мученики всіх національностей, а в першу чергу наші друзі – українські націоналісти вояки УПА, катовані і безвісті погибші у советських лагерьх, похвал не бажать, одначе вони не заслужили собі на зневагу всякого роду проход.

Очевидно, що загинувші не стануть з могил, щоб у своїй оброні сказати слово правди. До їх кісток, що спочили у вічних мерзлотах заполярного кола, чи на степах Казахстану, бруд, кинений Проходом, не пристане, а ляже на сумління його самого.

До вашого відома, пане Прохода, тут, на цій вільній землі, є люди, які власне за сабантуї на Воркуті одержали додаткових 25 років ув'язнення, як і також є із Карагандських лагерів, які були свідками того всього, що там діялося. Є також багато чужинців, яким не чужою була правда, а

які разом з нами боролися і перейшли крізь вогонь радянських лагерів, але ніхто з них у своїй скромності не величає себе великим мучеником, «героєм», зневажаючи інших. Чужинці – очевидці в особистих зустрічах з представниками преси у вільному світі, у особистих розмовах і друкованих спогадах гідно висловлюються про українців – політичних в'язнів у радянських концлагерях, званих бандерівцями – колишніх вояків УПА. Чужинці виявляють пошану до тих, яким вчасно прийшлося попроситися з життям, і до тих, які ще й досі позбавлені волі, далі караються у лагерьох. Бож не багато було щасливців з-поміж українців, яких привезено на збірні пункти у Чурбай-Норі біля Караганди чи Потьмі в Мордвинській ССР і подібні пункти, звідкіль відсилали в'язнів, що мали не радянське громадянство до європейських чи інших держав, залежно від громадянства. І навіть тут, у тих збірних пунктах, де було заледве кілька десятків українців, вони напередодні особистої так довгожданої «волі», на ніщо не звертаючи, супроти законів режиму, зорганізували та належно відсвяткували прощальний Святий Вечір. На тому Свят-Вечорі була не лише уся українська лагерна громада, але попрошено також як гостей людей інших національностей: корейців, німців, чехів, румунів, поляків та інших. Це не перші були того роду свята і напевно не останні будуть там, де перебуватимуть бандерівці – кол. Вояки УПА.

Мабуть найвища пора усяким проходам схаменутися і заперестати усякого роду писання, що зневажають і оклеветують визвольні змагання, страждання і боротьбу українського народу за незалежність батьківщини і її права.

Колишній каторжанин Ярослав Грицай

Відповідь Ярослава Грицай на лист Василя Проходи, який був надрукований на сторінках «Вільного Слова» 31 липня 1965 року.

ПОСМЕРТНІ ЗАМІТКИ, ЯКІ З'ЯВИЛИСЯ У ПРЕСІ З ПРИВОДУ СМЕР- ТІ Я. ГРИЦЯ-«ЧОРНОТИ»

Ділимося з друзями-упівцями, з членством ОУВФ та всією українською громадою сумною вісткою, що 24-го серпня 1978 р. в год. 4.30 вранці, у шпиталі в Кіченер, Онтаріо, по довгій і важкій недузі упокоївся в Бозі на 57-му році життя, наш член

БЛ. П.

ЯРОСЛАВ ГРИЦЯЙ ЧОРНОТА

Народився 27 вересня 1921 р. в с. Осердів, Сокальського повіту в Україні. Як чотовий командир УПА-Захід під наказами к-ра Тараса Онишкевича-«Галайди», а згодом «Богдана»-«Ореста», був тричі ранений у боях в Угнівщині, а в 1945 р. важко поранений попав у полон, був суджений і вивезений на Далекий Схід. До Канади прибув у 1965 р. Разом з дружиною, зв'язковою УПА. Працював деякий час у Торонті в друкарні «Гомону України». Як член товариства кол. Вояків УПА в Канаді, брав активну участь у праці ОУВФ, не зважаючи на дуже підірване здоров'я, зокрема сам з дружиною переводив грошові збірки на коляду УПА. В останніх роках перебував у шпиталях у Лондоні, Торонті і Кіченері, де й закінчив передчасно своє життя. Залишив незакінчені цікаві й талановито написані спогади з часів боротьби у рядах УПА та з перебування на Сибірі.

Залишив у глибокому горю вірну дружину Параню, дальшу родину за залізною заслоною та численних друзів по зброї. Тіло Покійного перевезено до Торонта, до похоронного заведення Кардинала на вулиці Аннет, де були відслужені панахиди за спокій його душі, а похорон відбувся у вівторок, 29 серпня, о год. 9-ій рано, з церкви св. о. Миколая на цвинтар Парк Лавн. Тлінні останки покійного Ярослава Грицяя-«Чорноти» спочили поруч могил друзів по зброї – св. п. Івана Козака-Бориса, Володимира Марчука-Листка та Андрія Молиня-Мака.

Горем опечаленій Дружині Покійного – пані Парані і всій Родині складаємо вислови найсердечнішого співчуття.

ВІЧНА ЙОМУ ПАМ'ЯТЬ!

ГОЛОВНА УПРАВА
Тов. кол. Вояків УПА в Канаді

Замість квітів на могилу Друга Ярослава-Чорноти проситься складати датки на Допомоговий фонд УПА.

* * *

СВ. ПАМ'ЯТІ ДРУГА ЧОРНОТИ

(Із слова на поминках по св. п. Ярославі Грицаєві, Торонто, 29.8.1978)

...Знав я Його від 1943 р. Вперше ми зустрінулися на фільварку в Карові, Белзчина. Там стояла тоді сотня УПА к-ра Морозенка, в якій пок. Ярослав Грицай займав високий пост. Сотня діяла в околиці, що межувала з многострадальною Холмщиною, яку доценту нищили польські зайти, розвалюючи залишки українських церков і читалень «Просвіти» та забороняючи вживати української мови.

В 1944 р. терор польських шовіністів почав перекидатися на межуючі з Холмщиною села Галичини. Село Губинок зовсім спалили, а 20 осіб, які не встигли вирятуватись втечею, згинули з рук озвірілих напасників. Село Річицю спалили на три четверті і замордували понад 30 осіб, в тому немовлят і стариків. Одне стареньке подружжя, у віці ок. 80 літ, замучили у варварський спосіб, розрізуючи їм багнетами животи і підпалюючи солому під ліжком, де догоряли нещасні жертви. У подібний спосіб польські дикуни знищили українські села: Вільгівок, Диниська, Василів, Щеп'ятин, Корчмин, Терношин, Хлоп'ятин, Бурятин і ряд інших...

Наш дорогий друг, молодий Ярослав посвятив без вагання своє юне життя, йдучи на запеклий бій, на життя і смерть, в обороні свого народу. І других поривав за собою. Був погідної вдачі і дуже опанований. Може не раз, у вельми тяжких обставинах, його серце краялось і плакало з болю, але на лиці в нього вітала усмішка, якою він підбадьорював своїх друзів-воїнів, промовляючи до них:

– Друзі! Краще нам битися і гинути у боротьбі за Україну і народ, аніж байдуже дозволяти ворогам брати нас у неволю і знущатись над нами у тюрмах, чи вішати нас на шибеницях!

Параскевія Грицай біля покійного чоловіка

Св. п. Ярослав Грицай-Чорнота був до кінця вірний першій заповіді українського воїна-революціонера: Здобудеш українську державу, або загинеш у боротьбі за неї!

Хай лишиться по Ньому вічна і славна пам'ять!

Іван Ключковський

Ошава

* * *

ПОХОРОН ДРУГА

У вівторок, 29 серпня 1978 р., друзі упівці і українська громада м. Торонта відправили на вічний спочинок

СВ. П. ЯРОСЛАВА ГРИЦАЯ-ЧОРНОТУ, чотового командира УПА.

Народжений 27. 9. 1921 р. в с. Осердові, пов. Сокаль, покійний Ярослав пройшов тернистий шлях воїна УПА і каторжника большевицького Сибіру. З підірваним здоров'ям прибув до Канади, де по довгій і важкій недузі відійшов у вічність 24 серпня 1978 р. Дружина покійного Параня і друзі-упівці подбали про гідне відпровадження Його на вічний спочинок. У каплиці похоронного заведення Кардинала на вул. Аннет у Торонті були відслужені в неділю і понеділок Панахиди за спокій душі св. П. Ярослава з участю оо. І. Сиротинського, Ю. Федорова, Ю. Микитина і О. Гошуляка з укр. кат. Церкви і о. Ференсіва УГП церкви. На панахидах і на заупокійній Службі Божій слово про Покійного сказав о. дек. І. Сиротинський. Похорон відбувся у вівторок, 29 серпня, з церкви св. о. Миколая на цвинтар Парк Лавн, де пок. Ярослав спочив поруч своїх побратимів по зброї, друзів-упівців св. п. І. Козака, А. Мака і В. Марчука. В похороні взяли участь всі друзі-упівці і численна українська громада. Похоронного обряду довершив о. дек. І. Сиротинський. Над могилою похилилися в жалобі організаційні прапори – два упівські і ЛВУ. Прощальне слово на цвинтарі сказав старшина УПА Віктор Новак. На поминальному обіді в ресторані пані Зазуляк на вул. Ронсесвел [помилка автора статті – це було на вул. Джейн] зібралося около сто осіб. Господарем тризни був секретар Т-ва к. в. УПА М. Кошик. Зі словом-спогадом про пок. Ярослава виступив І. Р. Юрко. Молитву провів о. дек. І. Сиротинський.

Похорон Ярослава Гриця «Чорноти»

Для вшанування пам'яті пок. Ярослава ГРИЦАЯ друзі і знайомі склали на руки Івана Радька пожертви на Допомоговий фонд Т-ва к. В. УПА:

\$40.00: П. і З. Матійчуки;

по \$20.00: І. Бамбурак, Я. Гуска, І. Гац, І. Здінюк, М. Зінчук, М. і Т. Зіньки, М. Кошик, В. Новак, А. Й. Стальона, М. і К. Кулики;

\$15.00: О. Олексичак;

по \$10.00: І. Бамбурак, П. Бартків, д-р Р. Голічек, І. Гонтар, І. Дмитрук, М. Залеський, Я. Ковальський, С. Котелець, М. Кулик, Г. Лисецький, М. Лозовський, В. Макар, Оля Микитин, П. і О. Пиндюра, І. Попель, Ю. Рибський, І. Росіл, В. Сивак, М. Скалій, І. і М. Слота, М. Служала, М. і Я. Стасеви, І. Тупісь, І. Хичій, І. і А. Чарковські, Л. Шмігельський, М. Шумський, П. Шумський, П. Ярема;

по \$5.00: Анна Бендас, І. Бих, І. Вовчук, М. Грона, К. Годзик, Валя Козак, М. Красько, Анна Липка, А. Маречко, М. Бабій, К. Фицик.

Всім жертводавцям – щира подяка, а покійному ЯРОСЛАВОВІ ГРИЦАЄВІ Вічна пам'ять!

«Гомін України», 24 жовтня 1979 рік.

* * *

В ОБОРОНІ ЗАХІДНИХ ОКРАЇН (Сл. Пам'яті Ярослава Грицяя-Чорноти)

«Сл. п. Ярослав Грицай народився 27 вересня 1921 р. в селі Осердові Сокальського повіту, в тому селі, де мій батько о. крил. Іван Голічек був довгі літа парохом», – розповідав д-р Роман Голічек у часі тризни на пошану згаданого старшини УПА, після посвячення пам'ятника на його могилі на цвинтарі Парк Лавн у Торонті 25-го серпня 1979 р.

«Батьки Ярослава: Іван, сотник Української Галицької Армії в часі збройної боротьби 1918-1920 рр., і мати Анастасія належали до заможніших господарів, тому дали своїм дітям – синові Ярославові і дочкам Стефі й Катрусі добре виховання в релігійному і національному дусі. Село Осердів не було велике, около 100 хат, 500 душ населення. Лежить воно 5 км на південь від м. Белза, що був колись визначним городом княжої Русі-України, звідки згодом наші сусіди поляки загарбали преславну чудотворну ікону Божої Матері і вивезли її до Ченстохови, перейменовуючи її на «Чорну Мадону, королеву корони польської». На захід від Белза є ще одне мале містечко Угнів, при залізничній лінії Сокаль – Рава Руська – Белз –

Ярослав. Пів кілометра на північ від Угнова проходить Сокальський гостинець (віддаль до Сокаля – 25 км); це була частина колишнього горезвісного історичного «Чорного шляху» з часів татарських нападів, вздовж якого виросло впродовж століть чимало збірних могил. Побожний український люд звичайно ставив на тих могилах статуї Божої Матері. До парафії Осердів належало теж дочерне сусіднє село Перемишлів.

Оце тло, середовище, в якому народився, зростав, учився і приготувався до своєї життєвої ролі і призначення мій добрий друг Ярослав, з яким ми разом ходили до місцевої народньої школи і молилися спільно у старенькій церковці на горбочку. Мій батько, парох села, який колись вінчав батьків Ярослава, згодом хрестив їхніх дітей, навчав їх і релігії, та виховував на добрих християн і громадян. Як глибоко віруючий і практикуючий християнин, Ярослав глибоко засвоїв десять заповідей Божих і жив згідно з ними все своє життя. Як уся українська, свідома патріотична молодь, він гармонійно доповнив ці Божі заповіді націоналістичним декалогом, перша заповідь якого: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!» стала імперативом-засадою його поступовання на всі дальші літа. Під цим зглядом він був вірним сином Надбузької землі, яка видала в наших часах таких визначних діячів і героїв, борців українського народу, як крайовий провідник ОУН сл. п. Іван Клімів-Легенда, як командир УПА Захід сл. п. полк. Василь Сидор-Шелест та інші.

По закінченні сільської школи, Ярослав учився в гімназії, зразу в школі ОО. Редемптористів у Збоїськах [інформація може бути недостовірною, хоча так є надруковано в статті. Проблема полягає в тому, що Ярослав вчився у Львові, а не у Збоїськах. Можливо, автор статті має на увазі Збойська – район м. Львова. Хоча, ми кажемо: «... на Збойськах». Цілком ймовірно, що мова йде про одне і те саме. Але автор не знає. Що будемо робити? Таких моментів є більше], а від 1939 року в новоствореній укр. гімназії у Белзі. Сталося так, що тут він був змобілізований до німецької армії, в якій здобув знаменитий військовий вишкіл.

Терен Белзчини, Угнівщини, Холмщини і сусідніх повітів, де доля судила Ярославу Грицаєві жити, працювати і боротися за життя і волю свого народу, був найбільш наражений на брутальний наступ польських терористів-шовіністів з заходу. Батько Ярослава, ранений вже на початку війни 1941-42 рр., незабаром помер. Старша сестра Ярослава – Стефа була разом з багатьма іншими невинними українськими людьми брутально замордована дикими напасниками з заходу, які, розпочавши збройний наступ на безборонне українське населення в 1942 році, деякий час гуляли тут безкарно, доки не наткнулися на збройну українську народню самооборону, а далі й на відділи УПА. Польські банди створювали дантейське пекло на наших західних окраїнах, мордуючи людей, грабуючи українське добро і спалюючи до тла українські села. Ще в 1946 році, при нападі на

село Перемислів, поляки замордували чимало українців, а коли старенький і вже знемощений о. парох Іван Голічек відправив масовий похорон невинних жертв польського терору, умундировані бандити на другий день напали на приходство з наміром «арештувати», тобто замордувати цього правдивого пастиря Христового, який до кінця не хотів покинути повіреного його опіці стада. Два тижні по цьому нападі, 22 березня 1946 р., о. крил. Іван Голічек закінчив своє страдальне життя як дійсний ісповідник віри, на 42-му році свого душпастирювання. Незважаючи на шалючий польський терор, населення справило своєму улюбленому парохіві величавий похорон, в якому взяло участь 12 священиків. А кілька днів пізніше, в саму Велику П'ятницю, село Осердів, подібно як і інші українські села, було доосновно знищене, а населення брутално вивезене: одні виїхали на схід, у Львівщину й Тернопільщину, а більшість, в тому і родина пок. Ярослава, була вивезена на захід, на т. зв. «відзискані землі».

А де ж був у той час наш сердечний друг Ярослав? Востанне на рідній землі бачив я його на сам Йордан 1943 р., коли він прибув до Осердова на урлюп і брав участь у торжественному Водосвятті в церкві. Вродливий, добре збудований юнак у військовій уніформі, з пістолем при боці, він притягав до себе погляди всіх. Наступного дня він від'їхав (нібито) до своєї частини, а на ділі пішов у підпілля, в ряди УПА, де став зразковим воїном, а незабаром і старшиною рідної армії, збройного рамени українського народу».

(Тут перериваємо свідчення д-ра Р. Голічека, а віддаємо слово другові-упівцеві І. Р. Юркові):

«Коли нашого друга Славка відіслано з фронту як підстаршину з призначенням вишколювати рекрутів до Галицької дивізії, яка в той час почала організовуватися, він по приїзді до Осердова отримав організаційний наказ негайно зголоситися до д. «Ватюги» (згодом майор УПА сл. п. Василь Ваврук з Себечева). Тут зустрівся він теж з членом Крайового Проводу ОУН «Галайдою» (згодом к-дир УПА сл. п. Тарас Онишкевич), який сказав йому:

– Чи бачите, друже, як горять українські села на всій Холмщині і як мордують українське населення польські банди «Басая»? Люди благають і вимагають – стати в їх обороні. Залишайтеся тут, а для вишколу дивізії знайдуться інші.

Ярослав без вагання прийняв це як наказ. Він включився повністю в організацію оборони zagrożених польським терором українських сіл галицько-холмського пограниччя. В той час організовано тут з самооборонних боївків ОУН перші сотні УПА. Славко, вже як чотовий командир «Чорнота», вишколював стрільців, вчив їх військової штуки, вів оборонні і наступальні бої впродовж років 1943 і 1944. В дуже запеклих боях за села Жарники, Губенок, Ульгівок, Річиця, Василів і інші, аж до Посадова, відділи

УПА під проводом к-ра Ярослава Грицяя-Чорноти громили роззухвалених ворогів і стримували їхній плянований протиукраїнський наступ, який вони вели під божевільним гаслом «Аж до Буга – чарна смуга!» Замість боротися проти свого відвічного ворога – німців, вони плянували винищити всіх українців на терені між Вислою і Бугом, нахваляючись, що аж у Бузі «умийом ренце з гайдамацкей крві». Польський наступ був бодай на якийсь час відбитий; але зі сходу вже надходили нові «визволителі», яких поляки у своїй наївності уважали «союзниками». Покищо, також і з німецькими карателями треба було зводити бої. В одному з таких боїв у селі Ванджені (?) Славко був доволі важко ранений і відставлений до шпиталю в Белзі. Тут його заскочив большевицький наступ. Раненого Славка перевезено до його рідного села Осердова, де він по видужанні включився в організаційну працю. В січні 1945 р., по Різді, Славко, внаслідок ворожого підступу, попав у большевицькі руки, перейшов пекельне енкаведівське слідство у Дрогобичі і був засуджений на 15 років каторги на Сибірі.

Разом з безчисленними українськими борцями-страдниками перейшов він етапами жахливі советські лагери.

Незагоєна як слід рана на руці постійно відновлювалася і гнила, впродовж повних десять років. Лікували на Сибірі «бандерівських бандитів» запроторюванням до рафінованих «шізо» (штрафних ізоляторів, карцерів). Одного разу вкинули його напівмертвого до трупарні. Але при Божій помочі і підтримці добрих друзів наш незламний Славко щасливо витримав всі ті безконечні знущання».

Як відмітив у дальшому своєму слові д-р Р. Голічек, єдиним ясним моментом у споминах Ярослава з тих часів була його несподівана зустріч в одному з таборів з головою Української Католицької Церкви, ісповідником віри, духовним провідником українського народу, митрополитом Йосифом, нашим сьогодні патріархом. Про цю зустріч покійний Ярослав написав уже в своїх споминах, а ще більше розповів другові з воєнних років дир. Я. Сербинові, який у той час працював у Белзчині і бував у хаті його батьків.

По майже одинадцяти роках, у зв'язку з амністією, Ярослав був звільнений з сибірської каторги і зміг повернутися до своєї матері і решти родини, яка була вивезена в 1947 р. до Сх. Пруссії. І тут не було для нього спокійного життя. Все таки він тут одружився з подругою спільної боротьби, зв'язковою УПА пані Паранею, родом з Лемківщини. По довгих стараннях і зусиллях їм пощастило отримати дозвіл на виїзд до Канади, до сестри Парані, заміжної за п. Яремою. Здавалося, що терпінням прийшов край. Але ні. Незагоєні рани і знищений тяжкою каторгою організм – це була найбільша перепона у веденні нормального життя і праці. В 1965 р. Ярослав ще якийсь час працював у Друкарні «Гомону України». Включився у громадське життя, був прикладним

членом Т-ва кол. вояків УПА, був добрим парафіянином при церкві св. о. Миколая. Але сили його опускали. Шпиталь у Торонті, шпиталь у Кіченері, – і раптом, 24 серпня 1978 р. понура вістка: серце Ярослава, командира Чорноти, перестало битися. Відійшов він у вічність, хоч і не на полі бою, але як воїн УПА на службі Україні, у боротьбі за волю свого народу. Така вояцька доля...

Вдова по пок. Ярославі, пані Параня, найбільше подбала про те, щоб у першу річницю смерти дорогого мужа і нашого спільного друга на його могилі був поставлений чудовий у своїй вояцькій скромності пам'ятник зі знам'ям тризуба і з викарбуваними у граніті словами: Вічна слава УПА!

З тяжким серцем, але і з гарячими почуваннями любови і вдячності згадуємо сьогодні славну пам'ять нашого друга Ярослава... Дружина його і друзі спільної долі, між ними і його добрий друг з концлагерів Сибіру – Дмитро мають тепер подбати про дальше утривалення його світлої пам'яти виданням його власноручно написаних спогадів і доповнень на підставі його розповідей друзям в останніх місяцях і днях його страдального життя між нами.

Вічна Йому пам'ять!

* * *

Автор невідомий

ЯРОСЛАВ

*Він був жорстокий у бою
Й сердечний у житті.
Країну боронив свою,
Щоби не лізли ті,
Котрим все мало, все давай!
Гребуть і силою й обманом.
Все знайдуть, де не заховай.
Зветься «товариш», а є паном.
Вірніш – хамлюгою старшним,
Без серця й без душі...
Лиш збройно говори ти з ним!
Скрізь тягне бариші,
Чи награбовані трофеї
Для ненажерної своєї*

*І віроломної Москви...
Може, не знали того ви?
То ж Ярослав зівка не дав
Й вів кулями розмову.
Бо ж він іще раніше знав,
Що лише збройну мову
Скрізь розуміє ця свиня.
Ще й хрюкає, що нам – рідня...
Сили не рівні. Й він упав,
Поранений в бою...
В неволю до катів попав...
Й до дна гірку свою
Він героїчно випив чашу
Й проніс в душі ідею нашу:
Що Правда – у своїй лиш хаті!
А вороги – страшні й пихаті.*

18. 08. 1978

В Т Р А Т А

*І так – не стало Ярослава.
Не переміг тяжку хворобу.
Пішло знання, пішла з ним слава,
Забрав з собою все до гробу.
Таких, як він, в нас – дуже мало,
Що так багато пережив.
І ось тепер, його не стало.
Народу вірно він служив.
Із себе не робив героя,
Хоч ним, насправді, таки був!
Завзяття – найсильніша зброя.
Все, що він бачив, все, що чув,
За одинадцять довгих літ
Закарбував. Вже не забув.
Й хотів списати все, як слід,
Щоб люди знали, знав щоб світ,
Яка всміхається їм доля.
Як вислизне із рук їм воля,
Що статися із ними може.
Й тоді – ніхто вже не pomoже!
Він мусів тяжко працювати,*

*І часу не знайшлось писати.
 З недугами у боротьбі
 Не зміг вже ради дати собі.
 І спогадів лишив так мало!
 На світі вже його не стало.
 Якби то ми гуртом змогли
 Й були йому допомогли,
 Щоб замість тяжко працювати,
 Мав час і змогу він писати,
 Чого другий ніхто не знає.
 Й воно навіки пропадає.*

24. 08. 1978

* * *

ПАМ'ЯТІ ДРУГА ПО ЗБРОЇ

*«Все, що мав у житті, він віддав
 для одної ідеї
 І горів, і яснів, і страждав,
 і трудився для неї».*

Іван Франко: «Мойсей»

Словами Франка можна схарактеризувати постать покійного Ярослава Грицяя – «Чорноти». Бажаю передати спомин з моєї зустрічі з ним. Весною 1944 р. прибув він до шпиталю, ранений в руку в бою з німцями в місцевості Вандзів-Карів, де згинуло теж багато наших повстанців. Прийшов теж на кілька днів перед приходом німецько-російського фронту до шпиталю, де я працювала медсестрою. Місто евакуювалося; шпиталь мусів залишитися з приводу кількох ранених, які щойно перейшли тяжкі операції. Ординатор шпиталю також евакуювався, з раненими залишилися три сестри-монахині і я.

У Белзі німці ставили довгий опір. Коли з советського боку почали бити з артилерії, ми з раненими схоронилися в підземні коридори церкви. Монахині казали, що та церква видержала татарські наїзди, і там буде найбезпечніше. Коли ми там перенеслися, за яких дві години прийшов німець і запитав, з якого ми шпиталю. Я сказала, що цивільний, бо з нами була теж одна жінка з раненою дитиною. Як німець вийшов, я в передчутті лиха почала дуже боятися. Покійний «Чорнота» вичув мій страх, хоча я нічого не виявляла по собі, щоб не робити паніки. Він запитав мене: «Ви боїтеся? Не

бійтеся, ми мусимо бути відважні». І дійсно його слова поділяли на мене так, що я перестала боятися. Його відвага уділялася теж іншим. – Я, тоді вісімнадцятилітня дівчина, дослівно позбулася страху.

Покійний Чорнота вмів передавати іншим свою моральну силу. Виявилось, що мій страх мав підставу. Той німець, що приходив до нас, підложив міну під ту стіну, де лежали ранені. За яку хвилину наступив сильний вибух, котрий відкинув нас всіх під протилежну стіну. Декотрих присипало камінням і тиньком, в тому і мене. Але нікому нічого не сталося. Грицай, сам ранений, однією рукою витягав інших з-під румовища. Потім ми сказали собі, що, як маємо гинути, то краще на дворі, а не в підземеллях, і вийшли на двір. Зараз по виході, уламок шрапнеля стяв голову, як мечем, одній із сестер. На жаль, не пам'ятаю її імени, ні прізвища. Ми, живі, тягнули ранених і старалися дістатися до другого шпиталю, котрий був недалеко церкви. Як ми прийшли до нього, там вже були червоноармійці, але нас не питали, хто ми, бо були зайняті горілкою.

Ввечері я здобула в селі Прусинові підводи і нічю перевезла ранених до села Куличкова, а властиво до чудової оселі, оточеної лісом.

Чорноту забрала родина і там його арештували москалі. Вдруге я побачила його в 1977 р. по своєму приїзді до Канади, але не на довго.

Тяжкі пережиття передчасно положили його в могилу. Вічна йому пам'ять.

29 серпня 1978 р.

Верба

ДРУГОВІ ЯРОСЛАВОВІ

*Ти жив і тужив у Канадському краю,
Що весна минула, літо наступає.
Не таке рідне намисто-сріблисте,
Як мати лагідне.*

*Вже перейшов ти на той бік Нірвани...
Нехай душа Твоя летить
В поля голубі, на Україну.
Тебе вже серце не болить.*

*Лети, Ярославе, до Рідного Краю,
На рідні пахучі поля.
Тобі заспівають солов'ї у гаю,
Бо тут – солов'їв нема...*

Верба

СВІЙ ШЛЯХ СКІНЧИВ ВІН ЖИТТЯМ ТЕРНИСТИМ (Згадка про друга по зброї у 40-річчя УПА)

Загально прийнято шляхом тернистим називати дуже важкі визвольні змагання чи пережиття в них окремого вояка-повстанця.

Хоча ворожі кулі не жартували, і в боях два рази таки шкрабнули по моєму тілі, та й правдою є те, що боротьба УПА була незвичайно важкою, – своїм синам та іншим кажу: найкращими та найвеселішими роками мого життя були роки, проведені в рядах УПА.

Справжніми тернистими роками одного з кол. вояків УПА були ті, що він їх пережив на еміграції.

Чотовий Ярослав Грицай – син найдалі на захід висуненої частини української землі, яка особливо потерпіла від окупантів під час Другої світової війни. І це, власне, знуцання ворогів над земляками його вужчої батьківщини спонукало Славка взяти зброю в руки і вступити в ряди УПА.

Боротьба під час і після війни з німецьким та большевицьким окупантами була нелегка й з важкими небезпечними пригодами, але, як висловився Славко, весела; вони, оці страхіття розпливалися у свідомості завдань українського повстанця; це ж бо боротьба за волю України!

Не зникла з лиця Славка усмішка й тоді, коли ворожа куля важко поранила. А відтак – полон. Тримався він по-повстанському й у важких обставинах життя по концентраційних таборах на далеких холодних сибірських просторах. Знав, за що терпів.

Після відбуття сибірського покарання почерез Польщу і Німеччину прибув у 1965 році з дружиною до Канади. І зразу почав працювати в друкарні «Гомону України» в Торонто.

Утішився Славко: «Гомін України», Український Визвольний Фронт – чудові назви. Міркував: з Повстанського Фронту почерез Сибір опинився у Визвольному Фронті; там послуговувався автоматом, тут спробує пером. Навіть почав був уже писати спогади.

Утішився й я Славком. Бо, редагуючи в тому часі «Вояцьку Ватру», відчував брак співпрацівників-дописувачів. А він же обіцяв не тільки спомини написати, але й співпрацювати зо мною. І матеріял його обширний – пережиття повстанця: дійсність піднімецька, підсоветська, сибірська... Але...

Та в «Гомоні» (не маю на думці ображати організації, що гуртується довкола «Гомону України») вже з першого дня «загомонило» довкола Славка, та не по-українському, але – по-чортівському: «Та він нічого не вміє. Не знає. А казав, що вміє, але не вміє... У нього руки трясуться. О-о, дивися, ще бляху розсипле... Він ще машини не бачив... А як то так, що його випустили?..» – ось такі й подібні вислови у злобному тоні кожного дня три тижні виразно долітали до його вух.

Не витримали надщерблені сибірським пережиттям нерви. І однієї п'ятниці Славко залишив «Гомін».

Без знання англійської мови довелось Славкові шукати праці по малих англомовних друкарнях. І то в той час, коли «Гомін України» появлявся у зменшеному об'ємі (8 стор.) через... брак друкарів!

Ані Товариство, ані Об'єднання к. В. УПА в Торонто не стало в обороні товариша по зброї перед «темними силами»; навіть не поцікавились ближче питанням: Хто і защо вигнав Славка з української друкарні?!

Від такого морального удару від «своїх» Славко відчув сильний внутрішній біль, і його здоров'я почало підупадати. А в 1978 році відійшов з цього світу на вічний спочинок.

Дорогий Славку! Спричинник Твого залишення українського місця праці і, певною мірою, передчасного відходу у вічність ще не повісився. Ще ні.

Дорогий Славку! Твоя тиха й скромна, але героїчна Дружина удар долі – втрату Тебе і рідного брата сприйняла по-вояцькому. І в житті самотньо теж пробивається по-мужньому. Ще й інших піддержує на дусі: до кожного «До побачення» додає – «Тримайтеся!»

Спи спокійно Славку і про волю України сни.

С. Новицький

Український голос/Канадійський Фармер, 29 січня 1983 рік.

* * *

ЯРОСЛАВ ГРИЦАЙ - «ЧОРНОТА» (у п'яту річницю смерти)

С. Карпатський

(Скорочено)

«Хлопці! Скоро той час, коли наші невірницькі сни збудуться наяву. Саме головне – бути разом, навіть коли нас помирати ведуть. Пам'ятайте! Померти в боротьбі за Україну – це велика честь.»

*(Слова покійного у штрафному ізоляторі
Мордовського концтабору «Потьма».)*

Вило, кипіло, ревіло й об скелястий берег розбивало грізні хвилі бурхливе море – океан життя, коли на далекому, темному овиді виринув твій кораблик. Він пропадав у глибоких морських безоднях, виринав на

поверхні хитаючого дикого звіра, прорізував гребені смертельних хвиль і твердо, не дивлячися на перешкоди, прямував до далекого, мрійного причалу волі і правди.

Твої міцні руки не випускали керма, змучені очі не бачили Полярної зірки і компасу, – вели кораблик в напрямку спасіння, наперекір усім життєвим непутнім вітрам.

Коли після багатьох «днів» боротьби з стихією життя ти побачив далекий маяк, кліпаючий зеленим світлом, – буря стихала, а також і твої сили покидали тебе.

Вітрило, пірване силою грізного вітру, лахміттям висіло на кермі. Пошкоджений кораблик, перевисаючи на один бік, проминув маяк надії, буря стихла, близько причал, близенько до ціли...

Ти, знесилений голодом, жаждою, безсонням, ранами і нелюдськими муками, повис на кермі й, коли твій пошкоджений кораблик життя приплив у мрійний, сонячний причал, твої неживі руки й тоді міцно тримали кермо.

Ти відійшов таким, яким ти був протягом життєвого – нелегкого – плавання: щирим, веселим, правдивим, вольовим, безстрашним, віруючим твердо в воскресіння України, якій посвятив усе своє життя.

Ось моє перше знайомство, перша і остання жива зустріч зі Славком.

У другій половині 1948 р. з Львівської «пересилки» посортували нас, завантажили у 60-тонні «телячіє вагони» й повезли. По шляху у концтабори Мордовської АССР часто наш довгий «ешелон-змієвик» зупинявся на станціях багатьох міст України – Вінниця, Київ, Полтава, Харків, а потому тягли нас в напрямок Москви, через Белгород, Курськ, Орел, Тулу і Калугу. Після відмітки в «радной столиці», через Рязань прибули до Саранська. Їхали довго...

Майже на кожних залізничних станціях проводилися немилосердні перевірки у «пульманах», при допомозі залізних молотків – з перебігом з одного кінця в інший – у супроводі небувалої московської матерщини і криками «Вилетай без паследніво». При зупинках причіпляли інші вагони, також з дорогим товаром – «живим грузом», яких чекала каторжна, безкоштовна праця системи Мордовських концтаборів, яких у той час було коло 40.

Два таких пульмани по більше як 200 рабів у кожному розвантажили у Потьмі у тоборі ч. 11. Наступного дня, після «комфортного» нічлігу у бараках-клоповниках, всіх «вистроїли» недалеко вахти і прийшли рабовласники визначити долю кожного зокрема, згідно з його «формулярем», фізичною кондицією тощо. Стояли московські чекістські князі й принці у своїх довгих «мантіях», відблескували «золотими» пононами списки, формулярі і т. п., – «складна» адміністрація.

Начальник таборової санчасті приймав на око, як на торзі скот. Всі «бандьори» (бандерівці) отримали першу категорію – «А». З «привітним» словом виступив начальник таборів полковник Тройкін і заявив, що для всіх, яких зачитуватимуть, існують два види праці – «лесоповал і заготовка торфа». І додав: «Вот вам советская гуманность і демократія». Лісовики виходять і стають «в п'яторки» наліво, торф'яники – на право. З колони несподівано піднялася одна рука вгору і почувся голос: «Громадянин начальник, а хто не хоче ні в лісі, ні на торфу працювати, тому куди ставати?»

– Тому под вахту, – відповів замість начальника оперативник-кум. Зачитали когось. Вийшов, назвав свої всі статті-вироки і став направо. Наступний – так само, став наліво.

Почулося раптом голосно: «Гріцай...» Вперед виступила гарно побудована, червонолиця людина. Назвав своє ім'я та по батькові, відчеканив статті, вирок і далі стоїть. Почувся голос якогось із свити:

– Чаво рот роззявил? Влево или вправо становись...

– Есть, ваше благородіє. – З недвозначним цинізмом промовив Славко і подався під вахту. Видно, цього і сам «гаспадин» Тройкін не чекав, бо повернувся до Славка і сердито запитав:

– Ти што, западнік (так величали також нас), от работы отказываешься?

З піднятим, дзвінким голосом, щоб всі чули, Славко відповів:

– На мій ліс і торф, начальнику, не розраховуй. Мене сюди насилу привезли і я ранений, з кулею у плечі, працювати не можу. Лікуйте...

Такого чекісти не чекали, і ніхто. Зачитали ім'я старого Шпака, який пристав до торф'яників (на тих торф'яних мочарах комарі заїли згодом на смерть). Зачитали моє прізвище. Після відбуття «церемоніялу» я підійшов під вахту і став біля Славка. Гостро глянув на мене, правицею потис мою спущену ліву руку і тепло промовив: «Дякую, друже, що підтримав...» Я стис його правицю і тихо відповів: «Я дякую за приклад...» Нас заставили мовчати.

Стало веселіше. Дивлюся, до нас прямує згорблений закарпатський поет і письменник Олій Боршош-Кумятський, потім о. Володимир Горюн, за ним ще два молоді українці, пізніше латиш Йонас В. і скоро під вахтою стало тісно. Кінцевий вислід – а писати за цей випадок можна б багато – з прибіл. 500 в'язнів десь 30 було в рядах лісовиків, половина того відважилися йти на торфорозробку.

Перших 10 нас повели просто в холодний ізолятор, і начальство зачитало всім по 5 діб строгого ізолятора без виводу на працю. Я потрапив в одну камеру (малесеньку) з латишом Йонасом, Славко напроти нас з поетом Ю. Боршош-Кумятським, а пак решту, всі по двоє, бо було

всього в шізо (штрафний ізолятор) 5 камер, повели в окремий барак, який перевели на штрафний режим.

Після відбуття другої доби всім нам дали по 100 грамів таборової «черняшки» (хліба) і кип'ятку. Решта днів – без усякої їжі й води. В ізоляторі три рази щоденно о. Володимир голосно запрошував усіх до молитви. Кожна камера по черзі голосно починала молитву «Отчешем».

Не було дня, щоби Славко не потішав усіх, а саме піснями. Там я співав з ним, не зважаючи, що за це можна було «заробити» ще п'ять діб строгака.

Одного разу, коли заголосно заспівали, зайшов у карцер надглядач і почав грозити: «Прекратіте петь бандеровські песні», на що Славко так же спокійно і з таким цинізмом, як біля вахти, весело сказав:

– Якщо у вас є ще гірший «домик» від цього, то тоді можете нас покарати. А якщо ні, то помирати з музикою...

Він з великою тугою співав про Україну і волю. Не забуду, як після пробутих двох діб, як принесли нам – МВД призначений штрафний раціон – їжу, Славко (а мав гарний голос) заспівав:

*– Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І синє небо, неначе море,
І тихий шум навкружині.*

*Садок приснився біля хати,
Вечірня літняя пора,
А в тій хатині плаче Мати
І зажурилася Сестра.*

*Сниться мені, що я на волі,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ вже столиця,
І провалилася Москва.*

*Прокинувсь я – нема нічого,
А я ще досі у тюрмі,
І сам не знаю, чи побачу
Те, що приснилося мені?*

Якраз тоді, коли Славко співав [соло], прямували в шізо начальник зі своєю свитою. Стали під двері і прослухали до кінця, навіть уривок вірша «Аж послунуть бригади», що деклямував поет Боршош-Кумятський:

*«На катів прийде чорна днина,
Спалить карою-гнівом вогня,
Розквіте віковична руїна –
Україна пройдешнього дня».*

Заскреготів ключ у дверях і зайшли, як їх блатні називали – «мусульмане». Видно, начальство добре познайомилося з особистими справами кожного, бо не питали, хто співав і деклямував, а просто заявили: «Гріцай і Боршош за пеніє і декламірованіє ещо по 5 суток». Потім начальник звернувся до Славка, який весело подякував за 5 діб шізо, і спитав:

– Гріцай, а где получил раненіє?

На що Славко так само, як і в попередніх випадках, з цинізмом відповів:

– На полюванню.

– Что за дурацький ответ? – ревнув Тройкін.

На що Славко відчеканив:

– А що за дурацьке запитання?

І додав:

– Хіба ж ви не знаєте, де люди отримують поранення сьогодні і хто стріляє розривними кулями?

– На роботу пойдьоте? – звернувся до всіх змішаний начальник.

Знову зголосився першим Славко, так же спокійно, як і раніше:

– Я піду на працю.

– Кудачо хочеш? – зрадівши, схватився за слово кум. Славко не-ймовірно витримано і природно відповів:

– На фабрику.

– На какую фабрику? – змішано продовжив кум.

– На чоколядну фабрику, і то чоколяд завертати у золотий папірець для експорту в Америку.

По камері пішов регіт, викрики вдоволення. Отець Володимир так сміявся, що сльози котилися з очей. Всім добавили ще по 5 діб і, скалячи та плюючи, вийшли.

Славко мав великі болі у правому рамені, рана була відкрита, кровавила і гнила. Просив лікаря. Кінцем 4-ої доби впустили в камеру молодого фельдшера Петра С., щоби подивився на рану. Той, як зайшов, зразу ж післав надзирача за градусником, а сам запитав:

– Хто з Вас «Чорнота?»

Після короткого вагання Славко відповів:

– Я.

– Отримав від Друга вістку (записку), що ЧеКа формує етап.

Так і сталося. В тому штрафному бараку, де сиділи решта – і кілька добрих друзів Славка – в'язні теж огризалися з начальством, і тому рішили розкидати всіх по навколишніх таборах.

На 6-ту добу всіх нас розсортували. Я з Славком і ще десь з двадцятьма потрапили в табір ч. 8 і мали велику відзнаку і честь привітатися з Найсвятішою і розумною Людиною нашого часу, нашим дорогим Блаженнішим і Патріярхом Йосифом Сліпим. Нас благословила Свята Патріярша рука і в скорому часі нас розлучили. Ми поцілували друг друга, як щирі і добрі Друзі. Мені довго в ухах дзвеніли слова Славка, сказані до всіх нас у шізо:

– Хлопці! Скоро той час, коли наші невільницькі сні збудуться наяву. Саме головне – бути разом, навіть коли нас помирати ведуть. Пам'ятайте! Померти в боротьбі за Україну – це велика честь.

Я потрапив на Колиму, Славко у – Сибірський Спаськ, де в той час ЧК зібрало багато наших старшин і визначних членів ОУН. Пізніше через Тайшетські концтабори доля закинула Його в далеку Казахію біля Караґанди в концтабори Джекказґан, Кінґір та інші. Прошли важкі роки у неволі...

Вдруге я зустрівся зі Славком через лист-шифровку кінцем 1953 р. Коли у жовтні 1948 р. Головою ОУН на рідних Землях, Головним Командиром УПА і Головою Сек-ретаріату УГВР Тарасом Чупринкою було видано «Звернення» до всього членства ОУН, воїнів, старшин і командирів УПА організувати спротив у місцях московської неволі, і прибула спеціальна людина у м. Караґанду під кодом число 4 від ОУН-УПА-Північ, цій Людині було доручено відшукати члена ОУН, Командира сотенного і старшину «Чорноту». Це сталося.

Славко всім своїм еством пірнув у саму глибину підпільної повстанської праці в організації і реалізації повстань у таборах смерти проти московського антихриста. Між повіреними людьми ОУН-УПА-Північ по всьому ГУЛАґу проходив певний зв'язок і координація дій. Після добре підготовлених і організованих відбуutih страйків і повстань у Норильську, Караґанді та інших місцях у 1952-53 рр. багато членства ОУН-УПА потрапляє на Колиму. Мені вдається взнати про долю багатьох, в тому й про Славка. При допомозі і узгодженні Командування ОУН-УПА-Північ на Колимі, які були законспіровані під кодами ч. 6 і 7, пересилаю для Славка наступні слова: «Тішуся і щасливий, що Ти живий і дієш далі активно у цьому пеклі. Ми теж готові до останнього бою. Не забуду нашу зустріч і Твою прикладність. Як здоров'я – рука? Чи побачимось? Твій «С».

Кінцем грудня 1953 р. отримав відповідь – у відповідній формі – від дорогого Друга Славка. Пише: «Радий за Тебе і горджуся. Мушу жити, бо праці багато в нас. Ще і зараз рука дошкулює, терплю. Зустрінемось, Брате, або в Карпатах, або у вільному світі, на який вся наша надія. Тримайтеся. С.»

У 1955 р., на 11-ому році неволі, звільнюють як інваліда, і він повертається до Польщі перед Різдвом, до рідної матері. Через рік, – бо Мати Божа так хотіла, – в один час їдуть до Зеленої Гори і Славко, і його майбутня дружина, подруга, зв'язкова УПА – Параня. Зустрічаються там і незадовго присягають один одному у вічній вірності. Ця вірність і сьогодні триває, коли Славка уже немає у живих.

Вони жили взірцевим життям. Пані Параня також відбувала вирок за участь в УПА після польських і московських тортур і знущань у далекому Сибірі. [Параня не була на Сибірі ніколи. Помилка автора статті.] Двоє воїнів Української Повстанської Армії, двоє каторжан доповнювали один одному потріскане життя і жили щасливо. Після багатьох митарств вдається використати родинні зв'язки в Канаді й отримати від польського уряду дозвіл на постійний виїзд до Канади, куди приїхали у 1965 р.

Було тяжко, було всяко. Надірваний здоровельний стан Славка ще більше став погіршуватися на тлі тих духовних переживань, які завдала йому еміграція і чужина. Побачив розсварену на еміграції українську громаду – як цивільних, так і духовенство – і часто ставив собі запити, на які не знаходив відповіді. Були і такі, – це також відноситься до правди, – що закидували Славкові – як він звільнився, і як виїхав до Канади, чому не залишився, не зігнувся в неволі...

Ці і подібні справи, а особливо недовір'я своїх братів ще більше підірвали і так підірваний війною і неволею здоровельний стан. Після тяжкої і довгої недуги, – так щиро шанований, догляданий і люблений своєю вірною і щирою Дружиною Паранею, – 24 серпня 1978 р. упокоївся у Бозі.

На останньому, 11-му році каторги, останній осколок з московської розривної кулі залишив його гниюче рамено, і зарубцювалася відкрита рана, яка кровавила довгими роками. Все своє життя, змалку і до останнього биття серця, простелив, як рушник, яким витирав рани Україні. Пройшов підпілля, війну, українську партизанку, запеклі бої, немилосердну каторгу, впізнав і вільний світ, на якого завжди покладав великі надії. Додаймо: безнадійно. Був смілим, розумним, розсудливим, дуже здібним військовиком і командиром, надзвичайно скромним.

Бувало, кожен щось розповідав «гаряче» з свого життя. Зі скромності, розповідаючи про своє пережите, приписував те комусь іншому, а не собі. Кермо боротьби тримав твердо до останнього подиху. Був дуже активним і після повернення з неволі.

І третя моя зустріч уже з неживим Славком у 1982 р. – у славне 40-річчя УПА на цвинтарі Парк Лавн у Торонті.

Дорогий Приятелю, Друже по зброї і неволі, старшино, каторжанине, дорогий брате Славцю!

Коли Ти уже дуже важко хворий, у 1978 р., у шпиталі вільного світу, в Канаді, гладив подружню, дорогу руку вірної Дружини Парані і промовляв: «Хай діється воля Божа», я усердно добирався до Тебе,

пхаючися через комуністичну Мадярщину, аби зустріти Тебе, (так як Ти писав) обняти і потиснути Твою ранену правицю, як Ти колись тис мою у мордовській Потьмі біля вахти. Не встиг...

Після 5-місячного побуту в Канаді і виголошеного реферату у славне 40-річчя легендарної Української Повстанської Армії, в рядах якої ти став воїном, командиром і старшиною, до мене підійшла Твоя мила Дружина Параня і запитала: «Правда, Ви знали мого чоловіка Славка Грицяя?» – «Так, – відповів я, – я добре знаю Славця, де Він?» – «Відійшов, покинув нас», – була скромна відповідь зі сльозами в очах. Я послішав у супроводі Дружини разом з родиною на Твою упівську могилу, щоби на колінах стоячи, з молитвою за тебе вклонитися тобі.

Сьогодні, у сумну п'яту річницю Твоєї предчасної смерти, замість вічнозелених, незів'ялих квітів на твою вояцьку могилу прийми мої скромні, щирі слова про Тебе, як людину, воїна української революції і чоловіка-друга життя.

Прийми від мене, і в моєму імені від багатьох твоїх щирих друзів по зброї, по неволі, від Твоєї вірної, щирої добротної дружини Парані, від моєї родини і всіх тих, які тебе знали, – повний пошани уклін. Ти був великим і ним і залишишся.

Воюй за волю України і на тому світі, молися за неї розп'яту – за твою мрію і надію, молися за нас, за твоїх щирих друзів. Спи, Дорогий Друже, у вільній канадській землі спокійним сном навіки! Всі ми твердо віримо, – разом з Тобою, – що скоро той час, коли наші невірницькі сні збудуться наяву. Вічна Тобі пам'ять!

Від імени багатьох, твій вірний Друг

Олександр

«Шлях Перемоги», 9, 16, 23 жовтня 1983 р.

* * *

Уривки із листів з України, адресованих до пана С.Карпатського

Від 12 червня, 1986 р.

Уривок із листа з України з дня 18-го травня 1986 р. – відповідь на отримання від мене спомина про Ярослава Грицяя-«Чорноту», Командира УПА, Старшини, могого щирого Друга, що було поміщено в газеті «Шлях Перемоги» у 5-ту річницю смерти.

«13-го травня ц. р. отримав зразу три Твої листи. Один з 16-го лютого, що був загубився, і спогад про Ярослава Грицяя. Після прочитання цього листа і спогаду про «Чорноту» я не дивуюся, що Ти захворів, і що незаслужене і нічим не виправдане недовірливе ставлення до Славка довело Його передчасно у могилу.

Про Провідника чи Командира (бо так називали ті, від яких я чув) «Чорноту» знаю з розповідей моїх співв'язнів. Треба б мені перебирати все у пам'яті, щоб з'ясувати, від кого, де і коли я це чув, і чи ті, які були у Його відділі, чи з відділів, які межували з Його тереном, бо пам'ятаю, говорилося не окремо про Него, а згадувалося серед подій разом з іншими учасниками збройної боротьби.

Спогад написаний дуже сильно, і воскресив Ти в мені ним багато образів, сцен, епізодів і настрою тих незабутніх і страшних часів. І знаєш (тримайся тепер, Братику, бо скажу зараз щось неймовірне і парадоксальне), я чув себе там... щасливішим, ніж тепер, хоч я роками день і ніч не переставав бути голодним і до краю виснаженим (ще довго і після ув'язнення), і не був певний, що побачу ще раз волю, близьких і рідний Край і, взагалі, чи доживу до наступного сходу сонця. Але була молодість, надія, ІДЕЯ, плечі товариства, боротьба, безсердечний, але відкритий ворог... Я багато збагнув, прозрів і Ти став мені, Друже, ще ріднішим.

А знаєш, Цімборо, який би я фільм накрутив за мотивами цього спогаду в трьох чи чотирьох частинах із зображенням цілої Визвольної епохи на прикладі і з канвою життя Я. Грицяя.

Перша частина: Передумови збройної – визвольної війни – народження, виховання і формування свідомості Ярослава на фоні подій того часу і діяльності УВО–ОУН, ідеологічна підготовка молоді і всього суспільства до Визвольних Змагань (не те, що тепер), Карпатська Україна...

Друга частина: Часи війни, народження і зміцнення УПА – збройною боротьбою на два фронти...

Третя частина: Роки неволі, стійкість і продовження боротьби в ув'язненні і після повернення аж до виїзду на Захід.

Четверта частина: Еміґрація, початкові піднесення, втрата ілюзій, гірке розчарування, відчай і кінець. От тут можна б розкрити і показати ті причини (об'єктивні і суб'єктивні) та чинники, які роз'єднують синів однієї нації на еміґрації, відчужують еміґрацію від дисидентів і бувших політв'язнів, що все разом взяте завдає непоправної шкоди нашій ідеї...

А я їх, ще раз повторюю, тепер бачу і усвідомлюю. Це складний комплекс, але проглядається зрячими очима наскрізь.

Ще одне: Образ Ярослава Грицяя «Чорноти» був би збірним образом, типовим персонажем, в якому втілилися б всі найкращі якості покоління Визвольної Боротьби і спротиву, а на Його долі – відпечаток долі Української нації».

P.S.: Оригінал листа знаходиться у мене. Писала це високопоставлена підпільна ЛЮДИНА в Краю, також мій щирий Друг, яким був і Славко.

С.Карпатський

* * *

Від 31 жовтня, 1986 р.

Уривок із листа з України з дня 10-го вересня 1986 р. – відповідь на мій лист, в якому я вислав фото з Упівської могили Ярослава Грицяя-«Чорноти», Командира УПА, Старшини, мого щирого і незабутнього Друга.

«Але тепер у мене до Тебе, Брате Олексю, моя невисловлена подяка і особливе прохання, залишені ще з попереднього листа. А саме: від душі вдячний Тобі за фотографію з могили сл. п. Ярослава Грицяя-Чорноти та за квіти, які Ти поклав на Його Упівську могилу і від нашого імені в роковини смерті Покійного.

А прохання: щоб Ти був такий добрий і передав пані Парасці Грицяй-Ротко наше, хоч і дуже спізнене, проте вельми глибоке співчуття з приводу такої непоправної втрати, а також наше сердечне вітання, побажання міцного здоров'я і душевного спокою, та великої ласки Божої.

Ще вдома я дотримувався з самого дитинства і дотримую й далі, не упоношаю такої традиції, що 1-го листопада, в день пам'яті за померлими, після відвідин кладовищ, вдома – в хаті – я запалював свічку за кожного Друга і за наших визначних діячів, що загинули в неволі чи в боротьбі, і на могилі яких я не можу бути, і молюся окремо за кожного та проказую молитву за всі жертви України.

Минулого року – перший рік на засланні, – я зробив це на місцевому цвинтарі, де для цього призначене окреме місце нашими Людьми – могила невідомого, де й відправляє наш Катакомбник – засланець загальну панахиду.

Скажи, Братуку, пані Парасці, що цього року в цей день серед інших свічок там буде одна горіти і за покійного старшину УПА Чорноту та линутиме, хоч і квюла, але щира молитва до Всевишнього за спокій Його праведної душі.

А нам, Наш Господи Боже Великий, дай здоров'я і сили з гідністю виконувати наш земний обов'язок перед нашими славетними лицарями, достойно цим вшановуючи їх незабутню і невмирущу пам'ять.

Бажаємо міцного здоров'я і всіх інших благ. Тримайся, Брате, бо цим Ти тримаєш і мене.

Міцно цілуємо всіх Вас – Друзі

Посвячення пам'ятника на могилі Ярослава Грицяця

Ярослав Грицай з Володимиром Леськівим
коло Ніагарського водоспаду в Канаді

P.S.: Оригінал листа знаходиться в мене. Писала це високопоставлена Людина з Краю, мій щирий Друг, яким був і пок. Славко.

С.Карпатський

* * *

Лист Володимира Леськіва до Параскевії Грицай

Дороженька Параню!

Щиро дякую за листа, з якого довідався про Ваше життя-буття.

Вибачаюсь за спізнену відповідь, бо майже місяць часу був поза домом. Виповнив по змозі Ваше бажання – те, що збереглося в пам'яті, яка в мене не дуже сильна. Я більше пам'ятаю очима. Пам'ятаю майже всі обличчя, а от прізвища чи ім'я, то не дуже.

Ці знимки роблені в Чурбай-Норі, Караґандинської області в Казахстані, за винятком, де є Слюсар і Фурман в двійку. Ця знимка, правдоподібно, роблена в Потьмі, Мордовській А.С.С.Р. – в той час.

Ці села, що я поставив коло декотрих осіб, це бувший Сокальський район, на Львівщині, а сьогодні вони належать до Польщі.

Всі ці знимки роблені в 1955 році, у спеціальних лагерах, де нас зібрали всіх з нерадянським горожанством, до відіслання до цих держав, яких ми мали горожанство. Як бачите, що на знімках всі ми маємо довге волосся, а багато з нас убрані в цивільне убрання, бо ми вже тоді були напіввільні, чекаючи на виїзд. До цього всі ми були обстрижені на «нульку», і виглядали дуже жальогідно, у пірваній лагерній одежі.

На цьому кінчаю. Коли ще щось потрібно, то прошу пишть. До половини червня буду у Вінніпегу, а тоді знова виїду на кілька тижнів до Америки.

Ще раз бажаю Веселих Свят і всього найкращого.

З правдивою пошаною до Вас, остаюсь

Володимир

Вінніпег, 15.04.1994 р.

* * *

Богдан Стефанишин

У ВИРІ ЖОРСТОКИХ РОКІВ

*На Сході рветься фронт за вид новий Європи,
В запіллі «контингент» і лови на людей;
Сибірський «дід-мороз» вкрив льодом шлях, окопи,
Замовкла молотьба могутніх батарей.*

*Здавалося: Москва не дуже так далеко,
Лиш руку простягни – то вже її піймав,
Та «русская зима», мов змієва пащека,
Її не наситиш – безрадний Гітлер став.*

*Хоч Польщу в пух розбив і Францію, норвежців,
Ракети випускав на скельний Альбїон,
То ховзатись почав на болотистій стежці,
«Європа по Урал» – нездійснений був сон.*

*А край наш між двох сил, спустошений, роздертий,
Безпомічно глядів, як смертна сталь тупа
Спадала в громах бомб, щоб в порох нас розтерти,
Покіль не вийшла з гущ лісів на змаг УПА.*

*Тим часом ще й ляхи завзялися нас бити;
Палала у вогнях вся Холмщина навкруг.
На німців не ішли ті горді паразити,
Лиш українців всіх – хвалились – скинуть в Буг.*

*Дантейське пекло скрізь. Гуляють шовіністи,
Вирізують людей, грабують їх майно,
Валять святі церкви незгірше комуністів, –
Ті виродки колись покриють пекла дно.*

*Так в сорок другий рік впивались банди кров'ю,
Яка спливала їм з хихацьких, грішних рук.
Там гинули брати і сестри в Придніпров'ї;
Над Бабин ярмом – «парк», над парком кряче крук.*

*В маленькому селі «Сокальського кордону» –
В Осердові зростав майбутній командир.
Два роки воював, створивши оборону,
Як лев зненацька йшов у терористів вир.*

Він стримував їх гін, шалену злість, сваволю,
Хоч вишкіл вояка недавно ще осяг;
За муки, смерть людей, за мордування, болі
Прочищував кордон від лютих банд, ватаг.

Батьки його були побожні, чесні люди.
Таким був Ярослав Грицай-Чорнота теж.
Його повіти три ніколи не забудуть:
Ні Белз, ні Угнів, Холм, люд з Бугу надбереж.

Вінчав батьків його священник-крилошанин,
Хрестив усіх діток, вчив жити їх з Христом.
Іван і Настя все були в села пошані,
Середній – Ярослав – став батьковим крилом.

Дбав патріот-отець, щоб діти йшли все з Богом,
Любили свій нарід – колись славетний край;
Підрісши, Ярослав, ОУН жив декалогом
І пам'ятав слова: «...Державу здобувай...»

Як вдарив грім війни, помер від рани тато,
Що сотником вже був у армії УГА,
Стефанію-сестру та й інших ще багато
Замордувала теж брутальна батярня.

Катруся – ще одна сестриця – залишилась.
Затямила собі в селі пекельний час:
Погроми, зойки, плач, – аж кров стиналась в жилах, –
Не змалювать мистцям нелюдськості пейзаж!

Нестерпні вже були всі напади ворожі,
Жорстокість польських банд, твердий новий режим.
Зробити з нас рабів, колонію вельможів,
Хотів безумний вождь і вірні друзі з ним.

В концтабори заслав за маніфест державний
Бандеру і Стецька, весь провід із ОУН,
Від Вірзінґа тортур загинув Климів славний, –
Не йшли на Схід із ним ні ЛЕГІОН ні ДУН.

У крематоріях відкрив хемічну силу.
Там спалював жидів, непевний елемент.
Ішло повір'я скрізь, що з них він робить мило, –
Він не любив слов'ян, хотів би знищить вщент.

Ганебний відворот УПА спиняла рідна,
На фронти два ішла за ворогом услід,
І з рейдів часто так верталася побідно,
Карала двох заброд, аж ворог з люті блід.

Під Каровом-селом упівці з німцем бились,
У присілку, що хтось назвав його Ванджін;
Чорноту вороги там тяжко поранили.
В лікарні в Белзі був, ховався і вдома він.

Прийшли більшовики. Попав їм Славко в руки.
Був підступ. Рана ще не згоїлась, як слід.
В Дрогобичі був суд і допити, і муки –
Заслали на Сибір – аж на п'ятнадцять літ!

Один лиш ясний мент у згадці Ярослава, –
Одна з найкращих стріч: серйозний муж на вид,
А поговориш з ним – як батько він ласкавий, –
То Йосиф був – Сліпий – святець-митрополит.

Чорнота перейшов і горезвісне ШІЗО.
Амнестія прийшла – червоний кинув «рай»,
Та рана все пекла розжареним залізом,
А матір і сестру в чужий загнали край.

До Пруссії – на Схід наш каторжник спішився,
Добившись, скоро там покинув вільний стан;
З Паранею з УПА пізнався й оженився
І до її сестри поніс їх океан.

Знедолений, слабкий, він працював нестало,
То ж скоро у житті прийшов нежданий злам.
До п'ятдесят сім літ ще місяць бракувало...
Полинула душа до неба щасних брам.

Що ж діялось в селі, в околицях родинних
У сорок шостий рік? – Жахіття! Безум! Шал!
До переселень ще знов напади невпинні.
На Перемислів теж напав сусід-шакал.

Порізали селян ненависні бандити.
Не піде в забуття той окаянний чин!
Розбійників тавра – ніколи їм не змити!
Між ними й нами меч, незгоди вічний клин.

Осердівський отець, безсилий, безборонний,
Нікуди не втівав, не побоявся зграй;
Відправив Парастас, весь обряд похоронний
І Господа благав, щоб взяв їх душі в рай.

На другий день прийшли в Осердів ті бандити
І на приходстві там розсілись за столом;
Ще пані-матці всіх казали погостити
Ті Іроди-кати за їх нахабний влом.

Побачивши вітця, що не ставав з постелі,
Всміхнулися, пішли до душогубних праць.
Знайшовши візників, хвалилися веселі, –
Ті ж чули їх слова: «...не було кого браць...»

У двадцять другий день, а в місяць березневий
Насилля ще зросло. Був сорок шостий рік.
На стійці, де стояв священник той взірцевий,
Знеможений заснув, як праведник, навів.

Дванадцятьох отців ховали батька й друга,
Що зерна віри правд посіяв між мирян;
Звалила з ніг його ворожа злість, наруга, –
Скрізь любленим отцем був Голічек Іван.

А в П'ятницю Святу – Велику – знов напали
Востанне на село і крали, хто що міг;
Спалили всі хати, людей помордували
Й насильно потім ще переселили всіх.

Червоні москалі, ляхам здавалось – друзі...
Наївняки, сліпці... Розбецений ведмідь
Між лапи Польщу взяв. Про волю мріють в тузі, –
Даремний кожний рух, ненависти вся їдь.

І ти, народе мій, в цупких лабетах ката,
Та з вірою живеш, що згине душогуб.
Єднайтеся, брати! Вже близько волі свято!
Високо підійміть з хрестом святим тризуб!

Філадельфія, 10-13 березня 1986 р.

Ярослав Грицай з дружиною Паранею
у своїй хаті в Канаді
1968 рік

ПРО АВТОРКУ

У селі Пантні, повіт Горлиці, 26 червня 1925 року в родині Афтанна і Антоніни (з дому Шкирпан) Ротко народилася донька Параскевія. Тут виросла і закінчила чотири класи сільської школи. Коли їй було 9 літ, помер батько. На руках у матері залишилося семеро дітей і ще 77-літня бабуня. Життя примусило маленьку Параню від наймолодших літ тяжко працювати.

Під час німецької окупації в рідному селі відразу було відновлено українську школу (до того часу була лише польська). Рівночасно був організований курс німецької мови, з якого і скористала Параня. У 1943 році вона працювала помічницею в дитячому садочку Марії Цьок в селі Свіржові. Впродовж 1943-44-х років авторка була ученицею господарської школи в селі Маластові, повіту Горлиці. Тут, у 1944 році з успіхом закінчила садівничий курс. З того ж року самостійно провадить дитячий садочок в селі Ріпках (Горлицький повіт).

Підпільну працю розпочала весною 1945 року в рідному селі на зв'язку Пантна–Брунари–Ропянка. У підпіллі працювала зв'язковою в районі Смирного, Сянового, Сокола і Бродича до 27 серпня 1947 року – дня відходу сотні Бродича і цивільної сітки на Захід, під американський захист. Де тільки появлялася Параня поміж стрільцями – відразу для неї знаходилася праця. Всім були потрібні її вмілі руки до ремонтування одягу, та й не тільки. В той же час, разом з іншими жінками, виїжджає на понімецькі землі Польщі до рідні.

Своїх рідних Параскевія віднайшла біля Кожухова, де 17 грудня 1947 року була арештована. Слідство проходило в Горлицях. Суд над нею відбувся в Ряшеві 12 січня 1949 року, на якому було винесено вирок – 10 літ ув'язнення. Свій термін відбувала на території Польщі, в містах – Перемишлі, Тарнові, Грудзьондзу і Фордоні.

Під час ув'язнення успішно закінчила 7 класів вселюдної школи та курси шапкарства. Працювала у прядильні вовни, де направляла коловоротки, а також на різних ручних роботах в майстерні військових головних уборів, включаючи гаптування офіцерських паток.

Відсиділа 6 літ і 4 місяці, після чого була звільнена. Повернулася до мами на господарку. 27 січня 1956 року зустріла Ярослава Грицяя, який щойно повернувся зі Сибіру, де відсидів 11 літ. Під кінець цього ж року вони одружилися та поселилися в місті Зеленої Горі. Тут же, у 1957 році,

Параскевія успішно закінчила курси крою та шиття. В 1962 році, невтомно працюючи, досягла звання майстра в кравецтві жіночого одягу.

26 червня 1965 року виїхала разом з чоловіком до Канади. Тут подружжя активно включилося в життя української громади.

24 серпня 1978 року помер її найдорожчий і ніколи незабутній друг Славко. Після чого залишилася сама – дітей у них не було.

Тут, в Канаді, в місті Торонто (Онтаріо) Параскевія Ротко-Грицай живе і служить людям донині. Вона є членом Товариства вишивальниць при старечому домі Св. Димитрія. Також співає у хорі, бере активну участь в житті парафії при церкві Св. Димитрія. У вільний час любить писати вірші, багато читати та згадувати минуле.

Параскевія Грицай

КІНГІР

*Чому Ярослав відійшов у засвіти,
і словом не продовжиш спомин,
хоч так дорогий він повіки,
для історії майбутніх поколінь.*

*Мало бути кілька томів,
Що Ти зробив, пережив, бачив і чув,
В глибині душі своїї зберігав,
Мов найбільший скарб стеріг, щоб не забув.*

*Та несудилось Тобі історії передати,
бо з недугами був змушений змагатись,
та тяжко на хліб працювати,
часу і сили забракло писати.*

*Тебе тоді ніхто не дооціняв,
бо ж Ти чудом з Сибіру вертав,
де не раз у бою з чекістами гинув і вставав,
щоби політв'язнів у боротьбі з'єднав.*

*Розділивши тягар відповідальності
на національні групи в'язнів всіх,
щоби кожна могла порядкувати
працею і поступками друзів своїх.*

*Розпочалася чесна співпраця груп,
поширилась поміж в'язнів Сибіру,
та скоро зродив овочі їх труд –
вибухали повстання, а також в Кінгірі.*

*Хоч Тебе скоро з Кінгіру забрали,
видко, чекісти про це довідались, –
де хворий інвалід думати почав,
там чекіст перехитрити не знав.*

*Але добре діло, чесно розпочате,
Божою правдою і силою натхненне, –
то є джерело, що греблю прорве,
і жадна сила його не заверне.*

*І хоч Тебе забракло в Кінгірі,
розпочата праця пішла вперед,
падали жертви, вироки і карцери,
та не даремний був їх труд.*

*Прийшли полегші для всіх лагерів,
бо в'язні голодом морити себе не дали,
а двадцять мільйонів політв'язнів
здавити безслідно не змогли.*

*Бо ж і хто буде на них працювати,
даремною силою розбудовувати Сибір,
двадцять мільйонів родичів розстріляти –
це світу жах і пімста сиріт.*

*І так в далеких просторах Сибіру,
за лагерними засіками колючого дроту,
взяли в свої руки децизію буття
хорообрі непоборені вояки У П А.*

*Тебе за це стрінула жорстока доля
в Спаських лагерьх в ізоляторі, в їх тюрмі,
та ще в ній були дві камери відгороджені,
жорстокі викінчаючі карцери смертні.*

*Північна камера трохи ласкавіша,
бо горячі сонячні промені минали її,
за це полуднева – нестерпно жаклива,
бо сонце жарило в камінні стіни її.*

Брудна, мала, затухла, жорстока камера,
під стелею заготоване віконце з сітками –
вони забиті піском, щоби не пропускали світла,
щоби нещасних істот поробити сліпцями.

У цю камеру запхано сімнадцятьох
поміж камінною долівкою, стелею і стінами,
меблі заступила параша
і люди між розпеклими скалами.

Лиш доходить іронічна насмішка
рудих надзирателів, червоних посіпак:
«Зібрались-мо міжнародний штаб
всіх народів республік рад».

І справді, зібрали думаючий мозок,
що спільно утримував порядок,
не давав чекістам морити голодом людей
і забирати для себе харчі з лагерів.

Тут всіх кинено без засуду
На жахливу повільну неминучу смерть,
відтять від тюрми і вільного світу,
без повітря і води, під жаром скель.

І так проминали місяці, тижні і дні,
в жахливому стані кожний з них.
Голодні, спраглі, немиті, неперебрані,
а опухле тіло просякло потом і морочить їх.

Сопух всіх мішається разом,
з парашею творить гідку вонь,
та ним дихають кожного легені,
щоб придбати кисню їм.

Часом випроводять на подвір'я
На кількахвилинний прохід.
Та кожний добре пам'ятає – заслоняє очі,
щоби не стратити зір.

І ось тут, на дорозі під дверима,
заставили їх копати глибокій діл,
опісля дошками і дерном накрити –
це вже готовий для них вічний дім.

Та Господь ніколи не забував за них
і післав ангела в темну ніч,
щоби переказав декому в снах,
як рятуватись з пастки в річ.

Всі над тим глибоко роздумували,
що означає той святий сон,
та кожну хвилину точно перевіряли,
щоби відвернути від себе небажаний згон.

І ось той день якийсь точніший,
все точно вспівають на годину і час,
і обід подали багато кращий –
то все говорить про зміну для всіх.

Та всі надслухують уважно,
щоби зловити кожний рух і шмер,
вже чути глухий стукіт виразно,
кланцання замків замиканих камер.

І так приблизився той стукіт до них,
та знову почав віддалятися,
ясно, що комісії не покажуть їх,
бо вони викреслені звідси в сей час.

Тоді взялися за тяжку працю –
стукати до обкутих залізом дверей,
та стукіт той дуже глухий,
і не чути його з-поза ізольованих стін.

Тоді сильний хлопець з Волині
віддирає залізну раму прикутого прича,
і їх кілька гримають в двері нею,
щоб конечно прийшла і до них комісія.

І на той сильний стукіт заліза
відкрили кінцеві двері коридору,
і аж тоді побачила з Москви комісія,
що ще є відізольовані камери.

Нарешті відчинили двері їхньої камери,
і стало в них кілька животастих товстюхів,
на грудях всяких бляшок без значення і міри,
на головах високі пишні папаші.

*А напроти них слабі нужденні в'язні –
півнаго, наче у печі, в жахливому стані,
природні начиння опухлі, побільшені –
до передсмертного бою встали всі.*

*Перший – росіянин, заслужений полковник,
опухлий, цілий коростою покритий,
ледве стояв на широко розставлених ногах,
його вид найбільше жалюгідний і нужденний.*

*Піднесеним голосом розумно сказав:
«Питаю вас, за що нас тут запроторено
і безправно знущаються над нами?
Якщо ми провинились – стріляй, а не мордуй».*

*Другий: «Якщо ми переступили ваше право
і заслужили на кару чи смерть,
тоді до суду віддайте нашу справу
і нам нашу провину правно докажіть».*

*Третій підніс до очей комісії два скорпіони.
Комісія налякано відсунулась назад,
та грімкий голос в'язня задержав їх вчас,
щоби, як пристало комісії, вислухали їх.*

*«Скорпіони люблять волю і чисте повітря, –
скажіть нам, звідки взялися в нашій камері?
Вони ніяким правом самі тут не прийшли,
а надзирателі їх тут принесли.»*

*Всі по черзі мудро висловлювалися.
Комісія запевнила, що все направиться.
І справді, того ж дня запровадили до миття,
перебрали і на нормальні камери їх дали.*

*Найдорожчий мій друже!
Скільки приходилося Тобі страждати,
бо Ти не дозволив нікому часу марнувати,
а всюди, де Тебе доля перекидала,
там Твоя голова за все думала.*

*Щоби всяке зло направити,
сильно заломаних на душі піднести
та перебрати керму в лагерні руки,
щоби надзирателі не могли зловживати.*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Ярослав Грицай, 1961 р.	10
Іван Грицай – старшина австрійської армії	21
На зворотньому боці картки	21
Сидять посередині, зліва направо: Іван Грицай	23
Весілля Миколи Грицяя – стриєчного брата батька Чорноти	25
Іван Грицай і управа Осердівської читальні	30
Церква Св. Юра в Осердові біля Белза	30
Василь Сидор – «Шелест», крайовий командир УПА-Захід	33
Родина Грицаїв	35
Кость Мигаль (Себечів)	37
План акції на с. Острів (рукописна карта Ярослава Грицяя).....	61
Фотографія зроблена на засланні в Сибірі: невідома особа та Ярослав Грицай-«Чорнота».....	119
Фотографія з Сибіру: невідома особа і Ярослав Грицай-«Чорнота»	128
Фотографія зроблена в Чурбай-Норі Карагандинської області, Казахстан.....	133
Фотографія зроблена в Чурбай-Норі Карагандинської області, Казахстан.....	134
Ярослав Грицай – вже ніби вільний, але ще в таборах на засланні (1955 р.).....	146
Фотографія, правдоподібно, зроблена в Потьмі, Мордовська АРСР	148
Жінки з різних національних груп при збиранні вівса	213
Отець Микола Грицеляк з дружиною і молодшим сином перед арештом	219
Канцлер Микола Грицеляк перед звільненням з тюрми	220
Єпископ Коциловський в асисті отців і сестер Першого Св. Причастя в Перемишлі	221
Митрополит Йосиф Сліпий.....	234
Митрополит Йосиф Сліпий.....	237
Фотографія, яку мама Ярослава вислала йому в далекі стеги Казахстану після десяти років розлуки (14.07.1955 р.)	248

Записки «Чорноти», що збереглися	253-256
Параскевія Грицай біля покійного чоловіка	281
Похорон Ярослава Грицяя-«Чорноти»	283
Посвячення пам'ятника на могилі Ярослава Грицяя.....	303
Я.Грицай з Володимиром Леськівим коло Ніагарського водоспаду в Канаді	304
Ярослав Грицяя з дружиною Паранею у своїй хаті в Канаді 1968 рік.....	310

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
ВІД АВТОРА	7
<i>Параскевія Грицай</i>	
НАПЕРЕДОДНІ ХОЛМСЬКОГО РЕЙДУ	9
ПЕРШИЙ ЗВ'ЯЗОК	11
ПОБІР КОНЕЙ	43
ПРОПАГАНДИВНІ МАРШІ	43
БРУКЕНТАЛЬ	46
НОВА ПІСНЯ	46
ЖАРТИ	48
УПІСТИ НА ПОЛЬСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕГОВОРАХ	
ВЗИМКУ 1943-1944РР.	51
ЛІКАР	56
ВИШКІЛ КОМАНДИРІВ	58
ОСТРІВ	60
ЗБРОДНЯ КЛИЧЕ ПІМСТУ	65
НЕВДАЛИЙ ПЛАН	66
ПОДІЇ В ЖЕРНИКАХ НА ХОЛМЩИНІ	69
РОЗГРИЗЕНІ ВУДИЛА	70
ПОСАДІВ	75
ЄВШАН-ЗІЛЛЯ	82
ЗАСТАВА	88
МАРШ ВІДДІЛУ ЕМА	90
ЗІПСУТІ ТАНКИ	92
МОГИЛА БОРЦЯМ ЗА ВОЛЮ	95
ДРУГ ЮРКО	97
СТРИБКИ	100
ЗАПІСКА	106
НАБИТИЙ ПІСТОЛЕТ	108
СЛІДСТВО	113
ДРОГОБИЧ	114
КОЖНА ЛЮДИНА МАЄ СВОЄ ПРИЗНАЧЕННЯ	118

СУТТЄВА ПЕРЕВ'ЯЗКА.....	120
ЕСТОНКА.....	123
ГЕНЕРАЛ В КАТОРЖНОМУ ТАБОРІ	126
ЗА ЩО 15 ЛІТ КАТОРГИ.....	127
ВІЛЬНА ЛІКАРКА	129
ПОМСТА ЗА ГАНЮ.....	130
НЕГІДНИК.....	131
РІЗДВЯНІ СВЯТА.....	132
РІЗЬБАР	139
НЕСПОДІВАНКА.....	140
ВИПАДОК.....	141

Ярослав Грицай-«Чорнота»

ВІН БУВ З НАМИ!	143
------------------------------	------------

ДОКУМЕНТИ, ЛИСТИ, ПУБЛІКАЦІЇ.....	251
--	------------

ЗАПИСКИ «ЧОРНОТИ», ЩО ЗБЕРЕГЛИСЯ.....	253
ЛИСТИ ОДЕРЖАНІ ЯРОСЛАВОМ ГРИЦАЄМ	
ПІД ЧАС ЗАСЛАННЯ	257
ПУБЛІКАЦІЇ ЯРОСЛАВА ГРИЦАЯ	275
НЕСКОРЕНІ	275
ВІДПОВІДЬ В. ПРОХОДІ.....	275
ПОСМЕРТНІ ЗАМІТКИ, ЯКІ З'ЯВИЛИСЯ У ПРЕСІ	
З ПРИВОДУ СМЕРТІ Я. ГРИЦАЯ-«ЧОРНОТИ»	279
В ОБОРОНІ ЗАХІДНИХ ОКРАЇН	
(СЛ. ПАМ'ЯТІ ЯРОСЛАВА ГРИЦАЯ-ЧОРНОТИ)	284
ЯРОСЛАВ	288
ВТРАТА	289
ПАМ'ЯТІ ДРУГА ПО ЗБРОЇ	290
УРИВКИ ІЗ ЛИСТІВ З УКРАЇНИ, АДРЕСОВАНИХ	
ДО ПАНА С. КАРПАТСЬКОГО	300
ЛИСТ ВОЛОДИМИРА ЛЕСЬКІВА ДО ПАРАСКЕВІЇ ГРИЦАЙ	305
У ВИРІ ЖОРСТОКИХ РОКІВ	306

ПРО АВТОРКУ.....	311
-------------------------	------------

КІНГПР.....	312
-------------	-----

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	317
-------------------------------	------------

ІНФОРМАЦІЙНІ СТОРІНКИ "ЛІТОПISУ УПА"	321
---	------------

ПРО «БІБЛІОТЕКУ ЛІТОПISУ УПА»

«Бібліотека Літопису УПА» запланована як додаток до серійного книжкового наукового видання «Літопис УПА». Його завданням є публікувати матеріали та документи до історії Української Повстанської Армії, а також стимулювати й видавати праці про історію України того періоду, а передусім про ОУН і УГВР.

Такі видання будуть з'являтися в залежності від підготовки й опрацювання, їх зовнішнє оформлення не нормується певними рамками, окрім логотипа «Бібліотека Літопису УПА» на обкладинці та титульних сторінках. Вміщені у виданнях матеріали і праці при потребі будуть супроводжуватися анотаціями та науково-довідковим апаратом.

В Україні є ще напевно немало осіб, свідків національно-визвольної боротьби, які затримали у своїй пам'яті деякі її важливіші й цікаві сюжети. Прохання до них порозумітися з редакцією «Літопису УПА» щодо публікації своїх спогадів. Сторінки «Бібліотеки» також відкриті для авторів-науковців різних політичних поглядів і світоглядових переконань, праці яких, навіть критичні, оперті на вірогідних джерелах.

Редакція «Літопису УПА»

ABOUT LIBRARY OF THE LITOPYS UPA

Library of the Litopys UPA is meant as an addition to a serial, scholarly monographs *Litopys UPA*. Its goal is to publish materials and documents on the history of the *Ukrainian Insurgent Army* (UPA), and to stimulate and publish works about the history of Ukraine of that period, and first of all works on the history of the *Organization of Ukrainian Nationalists* (OUN) and the *Supreme Ukrainian Liberation Council* (UHVR).

These publications will not appear periodically but rather will depend on the availability of materials and their preparation. The external appearance of these books will not be identical and will be identified by a logo *Library of the Litopys UPA* placed on the title pages. The works published here, if need be, may be accompanied by annotations and scholarly references.

In Ukraine there still are many persons who witnessed the national-liberation struggle, and who retained in their memory many important and interesting details of that struggle. We asked them to get in touch with the Editors of the *Litopys UPA* about the possibility of publishing their memoirs. The pages of the *Library* are also open to scholars of various political and ideological views whose works, even critical ones, are based on credible sources.

Editors of Litopys UPA

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Серійне книжкове видання документів, матеріалів і наукових праць до історії Української Повстанської Армії

Досі появилися такі томи Літопису УПА:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріали до історії УПА на Волині і Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріали про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге, виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 3–4. Чорний ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА, 1947 – 1950 роки. Книга перша і друга. Книги містять меморіали, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станиславівського ТВ УПА. Частина матеріалів – оповідання, новели й вірші.

Том 3, книга перша: 1947 – 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р. 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4, книга друга: 1948 – 1950 (продовження). Друге, виправлене видання, 1989 р. 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії і додаткові підпільні матеріали про дії УПА. Між мемуарами – звіт про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983 р., 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942 – 1945; книга перша: 1942 – липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, звіт про звіт, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліцейських установ. 1983 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942 – 1945; книга друга: Серпень 1944 – 1945 (продовження шостого тому). 1983 р. 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріали; книга перша: 1944 – 1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945) і статті та матеріали з 1944 – 45 рр., які стосуються цілоти визвольного руху. 1980 р., 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946 – 1948. Книга містить органи УГВР *Самостійність* і *Бюро інформацій УГВР* та інші матеріали, 1982 р., 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949 – 1952. Збірник містить документи, офіційні звідомлення, публікації й матеріали УГВР в Україні, між ними *Бюро інформацій УГВР*, вип. 4 – 6 і 9, 1984 р., 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впадших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько 100 невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985 р., XXXII – 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа УПА (“Лисоня”): містить видані командою воєнної округи короткі описи боїв відділів УПА – “Лисоня” від листопада 1943 до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень *Повстанський стяг* – виданий з приводу п’ятиріччя УПА, в 1947 році, – та інші документи й матеріали групи УПА “Лисоня”. 1989 р., 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина – Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу “Бурлаки” (Володимира Щигельського) – містить денник цього відділу (“Ударники” 4, 94 а) за час від жовтня 1946 до 24 жовтня 1947 року, ведений бунчужним “Буркуном”, з епілогом Богдана Гука (“Скали”). Книга має також різні документи сотні – списки вояків, господарські документи тощо. 1986 р., 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина – Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи – містить денники сотенного “Крилача” (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 років, продовжувані по його смерті сотенним “Бурлакою” (Володимиром Щигельським), денник сотні “Крилача” (ведений бунчужним

“Орестом”) і документи обох сотень. 1987 р., 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Константин Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення “УПА-Схід”; спогади. Автор – киянин – оповідає про свої переживання від вибуху війни 1941 року до “звільнення” з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандри по Поділлі й к-р вд. особливого призначення “УПА-Схід”. 1987 р., 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали закерзонської України, 1945 – 1947. Збірник містить передруки таких підпільних журналів: *Тижневі вісті*, *Лісовик*, *Інформативні вісті*, *Інформатор* і *Перемога*. Всі числа цих журналів супроводяться англомовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закарпатті та Акт оскарження О. Лебедович. 1987 р., 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англомовні видання українського підпілля, 1946 – 1947. Збірник містить передруки підпільних видань: *Нові Лідіце*, *Виселення єпископа Коциловського*, *Вибори в СРСР*, *Нова голодова катастрофа в Україні*, *Фашистівське страшило*, *До братніх чеського і словацького народів*. 1988 р., 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА “Говерля”; книга перша: Документи, звіти та офіційні публікації. Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях перемоги*, звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА “Маківка”. 1990 рік, 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА “Говерля”; книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Включає збірку нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще на Україні або негайно після переходу на еміграцію. 1992, 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Показчик до “Літопису УПА”; книга перша: 1–19 томи. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про перших 19 томів “Літопису УПА”. 1994, 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941 – 1943; Книга третя: Червень 1941 – травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліційних установ. 1991, 271 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий Суд Оперативної Групи “Вісла”. Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи “Вісла” за період від травня до вересня 1947 р. 1992, 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Більша частина книги – це спомини санітарів, медиків, лікарів й інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). В книзі теж поміщені підпільні документи й біографії працівників УЧХ. 1992, 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942 – 1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що появився в роках 1942 – 1946. Журнал містив важливі інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995, 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов’язаних з боротьбою УПА. Збірник включає не тільки властиві пісні вояків УПА, але й уложені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник містить тексти пісень, їх варіанти, мелодію і варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник має понад 600 пісень чи їх варіантів. 1997, ХХІУ+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада; книга четверта: Документи, спогади і біографії. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. У книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР. Львів, 2001, 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. Автор – воляняк – оповідає про свою діяльність від вибуху війни у 1939 до відходу на Захід у 1945. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 в підпіллі), згодом – шефом господарського відділу ШВО УПА “Заграва”, від літа 1943 – ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, к-р Д. Клячківський) і від літа 1944 – старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебеда. 1997, 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин: Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 до 1953 – в підпіллі) до свого приходу на еміграцію у 1954. Від 1945 була дружиною В. Галаси, заступника пров. ОУН Закарпатського краю, від 1947 співробітника ГОСП в Карпатах, і

від 1948 – пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині й накінець – у тюрмі КГБ у Києві. 1995, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів (“Палій”): “З юнацьких мрій – уряди УПА”, це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах та ройового в сотні У-І (94), про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 до осені 1947 в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину із щоденного життя повстанців та їхніх командирів, як теж про важке становище українського населення на цих теренах. 1999, 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського (“Хріна”), к-ра ТВ УПА 24 “Маківка” – “Крізь сміх заліза”, “Зимою в бункері” та спогади Олексі Конопядського (“Острроверха”) – “Спомини чотового УПА Острроверха”. Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 до 1949 року на Лемківщині та Дрогобиччині. 2000, 552 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ “Розточчя”, 1943-1947. Книга містить спогади “Сої”, “Спартак”, “Зенона Семеніва” та інших членів відділу УПА к-ра “Бриля”. Також подаються оперативні звіти к-ра “Бриля” та к-ра “Гамалії” (“Переяслави-І” та “Переяслави-ІІ”) з Тактичного Відтинку УПА “Розточчя”. Львів, 2000, 324 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга. Велика частина книги – це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів і інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). Львів, 2001, 581 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 33. Тактичний Відтинок УПА, 26-й “Лемко”: Лемківщина і Перемищина. Книга містить документи і матеріали, що відносяться до історії та діяльності відділів УПА ТВ-Лемко в рр. 1944-1947, оперативні звіти, накази, інструкції та вказівки, рейди УПА та документи Підстаршинської школи ім. полк. “Коника”. Львів, 2001, 834 стор., тверда обкладинка, мапи, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 34. Лемківщина і Перемищина – “Холодний Яр”, “Бескид”, “Верховина”: Політичні звіти. Книга містить організаційний розподіл підпільної мережі Лемківщини і Перемищини, кадрову обсаду підпільної сітки та політичні й інформативні звіти з терену за роки 1944-1947. Львів, 2001, тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації.

Підготовляються до друку такі томи “Літопису УПА”:

Показчик до “Літопису УПА”; книга 2: 21–30 томи та 1–2 томи нової серії. Книга містить показчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріалів й інші дані про томи “Літопису УПА” старої та нової серії, як також книги “Повстанські могили” під ред. Євгена Місило.

Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в світлі радянських документів. Книга містить схеми та описи різних криївок УПА та заплілля, зібраних в Архіві Внутрішніх військ Українського Округу за рр. 1944–1954, який знаходиться в Колекції ім. Петра Й. Потічного при Університеті Торонто.

Холмський тактичний відтинок УПА (“Данилів”): містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 – 1948 роках. Між документами – звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у (“Вольносьць і Неподлеґлосьць”), звіт із зустрічі з англійським кореспондентом, радянські документи про депортацію українців до СРСР та інше.

Ярославщина, Любачівщина, Томашівщина. Книга містить документи і матеріали 27 ТВ УПА “Бастіон” та II Округу ОУН “Батурич” за роки 1944–1947. Між документами також хроніки відділів “Месники” 2 і 3, накази, реєстри та списки відділів. Книга також включає спогад сотенного “Тучі” й політвиховника “Шеремети” та спогад “Вуса” і “Козака” з почоту к-ра “Залізняка”.

У новій серії, т. зв. Київській, у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства Національної Академії Наук України та Головним Архівним Управлінням при Кабінеті Міністрів України появилися такі томи “Літопису УПА”:

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить такі видання: *До зброї*, № 1 – 6, 1943, *Повстанець*, № 1 – 6, 1944 – 1945, *Український перець*, № 1 – 3, 1943 – 1945 та *Бойовий правильник піхоти*. Київ – Торонто, 1995, 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та заплілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ “Заграва”, “Богун”, “Турів” та “Тютюнник”. Київ – Торонто, 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готується до друку наступний том:

3. Документи ЦК КП(б)У про організацію боротьби з українським національно-визвольним рухом у 40 – 50-х роках. Збірник містить найповніше зібрання документів ЦК КП(б)У – постанови з'їздів, пленумів політбюро, оргбюро, секретаріату, які супроводжуються інформативними записками, повідомленнями та довідками. У книзі також представлені листи, стенограми засідань та виступів членів ЦК КП(б)У.

Серія “Літопис УПА” – Бібліотека

Юрій Ступницький. Спогади про минуле. Автор – волиняк – оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х) до виходу з ув'язнення в середині 50-х років. Автор є сином начальника штабу УПА полк. Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов до УПА, де навчався у старшинській школі “Дружинники”. Після арешту в 1944 р. поневірявся по тюрмах і таборах Радянського Союзу.

Володимир В'ятрович. Рейди УПА теренами Чехословаччини. Монографію присвячено одному з маловідомих аспектів історії українського національно-визвольного руху 1940-1950 років, рейдам УПА чехословацькими теренами. Обрана тема дозволяє авторові показати розмах національно-визвольної боротьби в Україні, її вплив на події у післявоєнній Європі, без чого неможливе правильне і об'єктивне тлумачення суспільних процесів того часу. Львів, 2001, 208 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

Ярослав Грицай – “Чорнота”, Параскевія Грицай. Арани не гоїлися: Спомини “Чорноти”. У книзі описані спогади чотового командира УПА “Чорноти” про події, що відбувалися в 1943-1945 роках на Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах і концтаборах Сибіру. Мемуари підготовлені до друку дружиною автора Параскою Грицай (з дому Ротко), яка протягом довгих років відтворювала розповіді свого чоловіка, доповнювала та систематизувала їх. Львів, 2001, 322 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Замовлення з-поза України та оплату за окремі томи просимо ласкаво слати на адресу:

**LITOPYS U.P.A.
P. O. BOX 97, Station “C”
Toronto, Ontario, M6J 3M7, Canada**

“ЛІТОПИС УПА” В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва “Літопис УПА” детальну інформацію англійською мовою про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet за адресою:

<http://www.infoukes.com/commercial/litopys-upa/index.html>

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серії (Introduction to the Series), який дає загальні інформації про “Літопис УПА” та цілі видавництва.

2. Інформації про замовлення (Ordering information), які дають короткі інформації про кожний том серії та як їх замовляти.

3. Книги “Літопис УПА” (Litopys UPA volumes), де про кожний том подається не тільки повна бібліографічна інформація (титульна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знімками, які знаходяться в книзі.

4. Споріднені матеріали (Related Materials). У цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та збройного підпілля в Україні. З часом тут реєструватимуться важливі інформації про український визвольний рух також і українською мовою.

Про подальші інформації можна звертатися на адресу Адміністрації:

— Микола Кулик – **mykola.kulyk@litopysupa.com**

або редакції:

— Петро Й. Потічний – **peter.potichnyj@litopysupa.com**

Адміністрація в Україні: **litopys@bs.lviv.ua**

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

Пишіть на подані адреси або також на:

www.litopysupa.com

**ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ**

ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ "ЛІТОПИСУ УПА"

*С. Баб'як, М. Бошно, С. Голяш, В. Дашко, О. Жигар, М. Зінько,
Ірина Камінська, М. Ковальчин, М. Кошик, Б. Крук, М. Кулик,
Р. Кулик, І. Лико, М. Мігус, П. Мицак, В. Новак, С. Новицький,
Б. Пасічник, Р. Петренко, Марія Пискір, П. Потічний, М. Ріпечський,
І. Росіл-Юрко, В. Сорочак, М. Федак, Марта Філь,
Л. Футала, С. Шпак, Є. Штендера*

Адміністрація:

М. Кулик, В. Дашко, Р. Кулик, М. Мігус, І. Росіл-Юрко

Адреса:

LITOPYS U.P.A.

P.O. Box, Station "C"

Toronto, Ontario, M6J 3M7, Canada

E-mail: mykola.kulyk@litopysupa.com

Адміністрація в Україні:

Ігор Гомзяк, Богдан Столяр

Адреса:

ТзОВ "Літопис УПА"

пл. Міцкевича, 6/7, 79005, Львів, Україна

тел./факс (032) 272-4064

E-mail: litopys@bs.lviv.ua

БІБЛІОТЕКА

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОЇ
ПОВСТАНСЬКОЇ
АРМІЇ

Ярослав Грицай - «ЧОРНОТА»
Параскевія Грицай

А рани не гоїлися

СПОМИНИ «ЧОРНОТИ»